

<https://doi.org/10.32523/2616-6887>

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
of L.N.Gumilyov Eurasian
National University

№1 (134)/2021

ВЕСТНИК
Евразийского национального
университета имени Л.Н.Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ
сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY
Series

Серия
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ.

bulpolit.enu.kz

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК BULLETIN

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ.
ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№ 1(134)/2021

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Нур-Султан, 2021

Бас редакторы: **Нуртазина Р.А.**

с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Л.**, *с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан (саяси ғылымдар)*
Бас редактордың орынбасары **Ахметжанова Д.К.**, *т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан (халықаралық қатынастар)*

Редакция алқасы

Абжапшарова Б.Ж. т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Авдеева О.А. с.ғ.д., доцент, Лойола университеті, Чикаго, АҚШ (саяси ғылымдар)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Әбдуалиұлы Б. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Әлібекұлы А. ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Әлиева С.К. т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Барсуков А.М. с.ғ.к., доцент, Сібір басқару институты, ХШЖМҚРА филиалы (саяси ғылымдар)
Бирюков С.В. с.ғ.д., проф., Кемерово мемлекеттік университеті, Кемерово, Ресей (саяси ғылымдар)
Габдулина Б.А. т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Дәркенов К.Г. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Дүйсембекова М.К. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Жолдыбалина А.С. PhD, доцент, Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Жолдасбекова А.Н. с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Зимони Иштван проф., Сегед университеті, Сегед, Венгрия (түркітану)
Ибраев Ш. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Ирфан Шахзад PhD, Саяси зерттеулер институты, Исламабад, Пакистан (халықаралық қатынастар)
Каиржанов А.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Кайыркен Т.З. т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Кожирова С.Б. с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Конкобаев К. ф.ғ.к., проф., Түркі академиясы халықаралық ұйымы, Нұр-Сұлтан (түркітану)
Копежанова Д.Е. PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Ланко Д. А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Ласлу Марац PhD, проф., Амстердам университеті, Амстердам, Нидерланды (халықаралық қатынастар)
Мандана Тишеяр PhD, Алламе Табатабаи университеті, Тегеран, Иран (халықаралық қатынастар)
Невская И.А. ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)
Нұрбаев Ж.Е. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Оспанова А.Н. PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Пунит Гаур PhD, проф., Нью-Дели университеті, Нью-Дели, Индия (аймақтану)
Пауло Ботта PhD, проф., Ла-Плата ұлттық университеті, Ла-Плата, Аргентина (саяси ғылымдар)
Рыстина И.С. PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Сеийт Али Авджу PhD, Ыылдырыма Баязит университеті, Анкара, Түркия (аймақтану)
Сомжүрек Б.Ж. т.ғ.к., доцент, Astana International University, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Тәштемханова Р.М. т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Тубышева А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктеуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж. № KZ05 VРY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz> Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 7 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-432)

Editor-in-Chief: **Roza Nurtazina**

Doctor of Political Sciences, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Yelena Nechayeva**, *Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)*

Deputy Editor-in-Chief: **Leila Akhmetzhanova**, *Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)*

Editorial board

Bekzhan Abdualiuly	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Bibikhadisha Abzhapparova	Doctor of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Aiman Azmukhanova	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Akzhigit Alibekuly	Can. of Philology, Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Saule Aliyeva	Can. of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Ol'ga Avdeeva	Doctor of Political Sci., Assoc.Prof., Loyola University, Chicago, USA (political science)
Aleksandr Barsukov	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., Siberian Institute of Management, Branch of RANEP, Russia (political science)
Sergey Biryukov	Doctor of Political Sci., Prof., Kemerovo State University, Kemerovo, Russia (political science)
Bagysh Gabdulina	Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Kurmangali Darkenov	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Maira Dyussebekova	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Shakir Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Irfan Shahzad	PhD, Institute for Political Studies, Islamabad, Pakistan (international relations)
Abai Kairzhanov	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Tursynkhan Kaiyrken	Doctor of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Kadyraly Konkobayev	Can. of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Svetlana Kozhirova	Doctor of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Danagul Kopezhanova	PhD, Assoc. Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Dmitrij Lanko	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., St Peterburg University, Saint Petersburg, Russia (political science)
Laszlo Maracz	PhD, Prof., Amsterdam University, Amsterdam, Netherlands (international relations)
Mandana Tisheyar	PhD, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (international relations)
Irina Nevskaya	PhD, Goethe University, Germany, Frankfurt am Main (turkology)
Zhaslan Nurbayev	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Aigerim Ospanova	PhD, Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Punit Gaur	PhD, Prof. University of New Delhi, New Delhi, India (regional studies)
Paulo Botta	PhD, Prof., National University of La Plata, La Plata, Argentina (political science)
Indira Rystina	PhD, L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Seyit Ali Avcu	PhD, Yildirim Beyazit University, Ankara Turkey (regional studies)
Baubek Somzhurek	Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Raihan Tashtemkhanova	Doctor of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Nurila Shaymerdinova	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Akbota Zholdasbekova	Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Alua Zholdybalina	PhD, Assoc.Prof., Kazakhstan Institute for Strategic Studies, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Zimonyi Istvan	Prof., University of Szeged, Szeged, Hungary (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Nur-Sultan city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172)709-500 (ext. 31-432). E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>

Responsible secretary: A.A. Tubysheva

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02.2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity: 4 times a year. Circulation: 7 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172)709-500 (ext.31-432)

Главный редактор: **Нуртазина Р.А.**

д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит. науки)

Зам. главного редактора: **Нечаева Е.Д.**, *к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит. науки)*

Зам. главного редактора: **Ахметжанова Л.К.**, *к.ист.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международные отношения)*

Редакционная коллегия

Абдуалиулы Б.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)</i>
Абжапшарова Б.Ж.	<i>д.ист.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)</i>
Авдеева О. А.	<i>д.полит.н., доцент, университет Лойола, Чикаго, США (полит.науки)</i>
Азмуханова А.М.	<i>к.ист.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международные отношения)</i>
Алибекулы А.	<i>к.ф.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)</i>
Алиева С.К.	<i>к.ист.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международ.отношения)</i>
Барсуков А. М.	<i>к.полит.н., доцент, Сибирский институт управления – филиал РАНХиГС, Новосибирск, Россия (политические науки)</i>
Бирюков С.В.	<i>д.полит.н., проф., Кемеровский государственный университет, Кемерово, Россия (полит. науки)</i>
Габдулина Б.А.	<i>к.ист.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)</i>
Даркенов К.Г.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)</i>
Дюсембекова М.К.	<i>к.полит.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)</i>
Жолдыбалина А.С.	<i>PhD, доцент, Казахстанский институт стратегических исследований, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)</i>
Жолдасбекова А.Н.	<i>к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международ. отношения)</i>
Зимони Иштван	<i>проф., Сегедский университет, Сегед, Венгрия (тюркология)</i>
Ибраев Ш.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)</i>
Ирфан Шахзад	<i>PhD, Институт политических исследований, Исламабад, Пакистан (международ. отношения)</i>
Каиржанов А.К.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)</i>
Кайыркен Т.З.	<i>д.ист.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)</i>
Кожирова С.Б.	<i>д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)</i>
Конкобаев К.	<i>к.ф.н., проф., Международная Тюркская академия, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)</i>
Копежанова Д.Е.	<i>PhD, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)</i>
Ланко Д. А.	<i>к.полит.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Ласду Марац	<i>PhD, проф., Амстердамский университет, Амстердам, Нидерланды (международ. отношения)</i>
Мандана Тишеяр	<i>PhD, Университет Алламе Табатабаи, Тегеран, Иран (международ. отношения)</i>
Невская И.А.	<i>PhD, Гете Университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (тюркология)</i>
Нурбаев Ж.Е.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)</i>
Оспанова А.Н.	<i>PhD, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)</i>
Пунит Гаур	<i>PhD, проф., университет Нью-Дели, Нью-Дели, Индия (регионоведение)</i>
Пауло Ботта	<i>PhD, проф., национальный университет Ла-Платы, Ла-Плата, Аргентина (полит.науки)</i>
Рыстина И.С.	<i>PhD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)</i>
Сеийт Али Авджу	<i>PhD, университет Йылдырыма Беязита, Турция(регионоведение)</i>
Сомжурек Б.Ж.	<i>к.ист.н., доцент, Astana International University, Нур-Султан, Казахстан (международ. отношения)</i>
Таштемханова Р.М.	<i>д.ист.н., проф. (Казахстан), ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)</i>
Шаймердинова Н.Г.	<i>д.ф.н., проф. (Казахстан), ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)</i>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402 Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-432)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:<http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Тубышева А.А.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия:ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz> Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 7 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-432)

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану.
Түркітану сериясы, №1(134)/2021

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение.
Тюркология, №1(134)/2021

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science.
Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, №1(134)/2021

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Ерниязов Д.К., Ескалиев С.А., Ильясова А.* «Бір белдеу - бір жол» стратегиясы жүйесіндегі Қазақстан транзиті
Erniyazov D.K., Eskaliev S. A., Ilyasova A. Kazakhstan transit in the "One Belt - One Road" strategy system
- Ерниязов Д.К., Ескалиев С.А., Ильясова А.* Казахстанский транзит в системе стратегии «Один пояс – один путь» 7
- Кусаинова А.М., Калибекова Л.С.* Франция мен Қазақстан арасындағы екіжақты ынтымақтастық шеңберіндегі мәдени дипломатияның кейбір аспектілері
Kussainova A.M., Kalibekova L.S. Some aspects of cultural diplomacy in the framework of bilateral cooperation between France and Kazakhstan
- Кусаинова А.М., Калибекова Л.С.* Некоторые аспекты культурной дипломатии в рамках двустороннего сотрудничества между Францией и Казахстаном 16
- Мубашева К.Б., Есеркепова Ж.О.* Қазіргі Қазақстан және ҚХР дипломатиясындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі
Mubasheva K.B., Yesserkepova Zh.O. The role of information and communication technologies in the diplomacy of modern Kazakhstan and China
- Мубашева К.Б., Есеркепова Ж.О.* Роль информационно-коммуникационных технологий в дипломатии современного Казахстана и КНР 23
- Омаров М. Е.* Саяси спектрдегі Қазақстан Республикасының партиялары
Omarov M. E. Parties of the Republic of Kazakhstan on the political spectrum
- Омаров М. Е.* Партии Республики Казахстан на политическом спектре 31
- Турекулова Ж.Е., Есіркепова Г.Ж.* Жаңа Суэц каналы құрылысының тарихи алғышарттары және саяси – экономикалық маңызы
Turekulova J.E., Esirkepova G.J. Historical preconditions for the construction of the new Suez Canal and its political and economic significance
- Турекулова Ж.Е., Есіркепова Г.Ж.* Исторические предпосылки строительства нового Суэцкого канала и его политико-экономическое значение 43
- Чижмодий Я.И., Токарь П.В.* ЕО-ның Орталық Азия елдерімен экономикалық қатынастары
Chizhmodii Y.I., Tokar P.V. Экономические отношения ЕС со странами Центральной Азии
- Чижмодий Я.И., Токарь П.В.* Economic relations of the EU with the countries of Central Asia 54

- Шаикова А.Е., Оспанова А.Н., Сергазин Е.Ф.* «Бір белдеу - бір жол» бастамасын іске асыру кезеңіндегі негізгі үрдістер
Shaikova A., Ospanova A., Sergazin Y. Key trends during the implementation of the "One belt and one road" initiative
Шаикова А.Е., Оспанова А.Н., Сергазин Е.Ф. Основные тенденции в период реализации инициативы «Один пояс и один путь» 67
- Шермухамедова Н.А., Корганова С.С.* Мәдениетаралық және ұлтаралық диалог тұрақты дамудың шарты және кепілі ретінде
Shermukhamedova N. A., Korganova S.S. Intercultural and interethnic dialogue as a condition and guarantee of stable development
Шермухамедова Н.А., Корганова С.С. Межкультурный и межнациональный диалог как условие и гарантия стабильного развития 75

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES /ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

- Айдарова А.Ә., Ильясова К.М.* Оңтүстік Кореядағы COVID-19: діни және саяси аспектілері
Aidarova A.A., Ilyassova K.M. COVID-19 in South Korea: religious and political aspects
Айдарова А.А., Ильясова К.М. COVID-19 в Южной Корее: аспекты религиозной и политической ситуации в период пандемии 89
- Көптілеуова Д.Т., Жумадилова А.Е.* Палестина ұлттық бірегейлігінің анықталуы(таңдаулы әдеби туындылардың негізінде)
Koptileuova D.T., Zhumadilova A.E. Identification of Palestinian national identity (based on selected literary works)
Коптилеуова Д.Т., Жумадилова А.Е. Определение палестинской национальной идентичности (на основе избранных литературных произведений) 100

ТҮРКІТАНУ/ TURKOLOGY /ТЮРКОЛОГИЯ

- Асхатқызы Б., Қыдырбаева Ү.Т.* XX ғасырдан бүгінге дейінгі қазақ және түрік тілдеріндегі тіл білімі сөздіктері: салыстырмалы талдау
Askhatkyzy B., Kudyrbayeva U.T. Dictionaries of linguistics in the Kazakh and Turkish languages from the XX century to the present: comparative analysis
Асхатқызы Б., Қыдырбаева Ү.Т. Словари языкознания на казахском и турецком языках с XX века по настоящее время: сравнительный анализ 109
- Монтанай Э.Ә.* Сөздіктердің даму тарихы және түркі сөздіктері
Montanay E.A. History of the development of the dictionary and turkic dictionaries
Монтанай Э. А. История развития словарей и словарей тюркского языка 122
- Петек Е.К., Адилев М.Е.* Қазақ тілінде сөз басындағы «ж» дыбысының даму тарихы
Petek E.K., Adilov M.E. Historical Development of the /j-/ Sound at the Beginning of the words in the Kazakh Language
Петек Е.К., Адилев М.Е. Историческое развитие звука /ж-/ в начале слова в казахском языке 130
- Бегимова Г.А., Кенжалин Қ.Қ., Сейдағалиева Г.С.* Қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдіктерге қатысты лексемалардағы ұлттық-мәдени таным
Begimova G.A., Kenzhalin K.K., Seidagaliyeva G.S. National and cultural knowledge of plant lexemes in Kazakh and Turkish languages
Бегимова Г.А., Кенжалин К.К., Сейдағалиева Г.С. Национально-культурные познания в лексемах растений на казахском и турецком языках 144

Д.К. Ерниязов*¹
С.А. Ескалиев²
А. Ильясова¹

¹Евразийский национальный университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²Astana IT University, Нур-Султан, Казахстан

*Автор для корреспонденции: damir1968@mail.ru

Казахстанский транзит в системе стратегии «Один пояс – один путь»

Аннотация. В рамках анализа современной транспортной стратегии Китайской Народной Республики «Один пояс – один путь» рассматриваются перспективы транзитных возможностей Республики Казахстан в контексте региональных интересов Центральной Азии. Затрагиваются вопросы неизбежности трансформации мировой экономической политики, роста роли стран Восточной Азии в мировой торговле, а вместе с ним и роста их политического влияния. Республике Казахстан предстоит занять экономическую нишу транзитной страны, а значит, вместе с ним и предстоит реализовывать транспортные проекты. Растет конкуренция стран региона за транзитные маршруты, а вместе с ней будет остро стоять вопрос политической борьбы и безопасности. Налицо взаимосвязь транспортных коммуникаций и мировой торговли с развитием регионов. Рассматриваются реализованные транспортные проекты Казахстана, вопросы сотрудничества в рамках региональных транспортных проектов, формирования транзитных коридоров, переходов, узлов и их значение в современной мировой политике, интересы ведущих континентальных держав и их влияние на стабильность и необходимость обеспечения бесперебойного движения товаров и услуг в центре Евразийского континента. Анализируются проблемы обеспечения безопасности национальной безопасности в контексте борьбы транзитных интересов стран изучаемого региона.

Ключевые слова: политика, геополитика, проекты, стратегия, транзит, транзитные возможности, терминал, порт, экономическая политика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-7-15>

Поступила: 25.12.2020 / Одобрена к опубликованию: 10.02.2021

Введение

Выдвинутое в 2013 году [1] председателем Китайской Народной Республики Си Цзинь-

пинем предложение по объединению морских и сухопутных маршрутов евразийского континента в одно единое транспортно-логистическое кольцо было основано на учете

реального состояния транспортных путей как самого Китая, Ирана, России, так и республик Центральной Азии. Еще задолго до выдвижения китайской инициативы бывший министр Министерства транспорта и коммуникации Республики Казахстан Нигмитжан Исингарин [2] на заре независимости Казахстана в 1991 году писал и говорил о необходимости восстановления транспортной артерии Восток-Запад, предлагал поднять транзитную способность Казахстана путем восстановления средневекового маршрута «Великий шелковый путь». Предполагалось что современные железнодорожные и автомобильные маршруты должны будут связать страны Европы и Восточной Азии и заложить основы Евразийской континентальной интеграции. Данный маршрут позволил бы республике получить дополнительные доходы от международного транзита и в то же время включиться на равных правах в систему внутриконтинентальных транспортных связей. Предложенная идея требовала согласования и поддержки политической элиты Центральноазиатских государств, стран Южной и Восточной Азии. Сам Нигмитжан Кабатович в недавнем прошлом будучи заместителем министра МПС СССР участвовал в восстановлении строительства и реабилитации ранее замороженного между СССР и КНР международного железнодорожного перехода «Дружба-Алашанькоу». Переговоры о восстановлении строительства начались в октябре 1988 года, на следующий год приступили к строительству, строили быстро и основательно, поэтому 12 сентября 1990 года состоялась стыковка железных дорог КНР и СССР. Этот период можно назвать началом функционирования транспортного маршрута из Китая в Европу, который и заложил основы дальнейшей реализации транспортных проектов с Востока на Запад проходящих через территорию Казахстана.

Методы исследования

В целях рассмотрения Казахстанского транзита в системе стратегии «Один пояс – один путь» необходимо было использовать

методы междисциплинарного анализа, используемые как в гуманитарных так и в технических науках. В первую очередь необходимо обратить внимание на методы географического детерминизма, анализа геостратегического расположения Казахстана. Анализ событий в хронологическом порядке требует кроме использования методов наблюдения и получения эмпирических знаний, применение методов интерпретации источникового материала и его критического анализа.

Обсуждение

В течение двадцати двух лет Дружба-Алашанькоу являлся единственным международным железнодорожным переходом пока 22 декабря 2012 года не был открыт еще один международный железнодорожный переход Хоргос [3]. Сама китайская сторона на страницах газет «Синьхуа» и «Тяньшань» утверждала, что реализованные транспортные проекты позволили им усилить экономические позиции Синьцзян-Уйгурского автономного округа [4], что весьма важно для китайской стороны, транспортная линия позволяет КНР поднять экономику СУАР и подключить ее к международному транзиту. Вторая ветвь железной дороги позволила расширить возможности роста торговли между Китаем и Казахстаном. В целях реализации данных проектов в самой Китайской Народной Республике были реализованы транспортные проекты Ляньсинской железной дороги, построена железная дорога по маршрутам Цзинхэ – Инин – Хоргос и реализованы другие логистические проекты [4] в направлении Казахстана. Это позволило обеим республикам в течение тридцатилетнего периода выстроить сеть наземных, транспортных сооружений и соединить Западный Китай и Центральную Азию, где Казахстан играет ключевую транзитную роль. На протяжении десятилетий в Республике Казахстан велось строительство внутренних железных и автомобильных дорог, разрабатывались, принимались и реализовывались транспортно-логистические проекты строительства отдельных участков и крупных

государственных программ: «Дружба-Алашанькоу» [5], в 2001 году построена 187-километровая железная дорога «Аксу-Дегелен», соединившая кратчайшим маршрутом Павлодарский и Семипалатинский регионы, в 2004 году «Хромтау-Алтынсарино» (404 км.), «Путь в Европу», «Западная Европа – Западный Китай». В конце XX века на побережье Каспийского моря Республика Казахстан приступила к развитию морских портов Актау и Атырау, портопунктов Ералиево и Баутино. «КазМорТрансФлот» приступил к строительству искусственных островов на северной части Каспийского моря [6]. Многие задачи необходимо было решать в текущем порядке. Каспийский маршрут позволил Казахстану шире использовать предоставленные логистические возможности и получить прямой доступ к иранским и азербайджанским портам и портопунктам, минуя транзитные страны. Одновременно Казахстан шел к реализации идеи превращения республики в транзитное государство, а точнее, создания логистического хаба на территории Казахстана по растущим международным транспортным коридорам «Север-Юг», «Запад-Восток». Одновременно Республика Казахстан работала над формированием собственных транспортных сетей и приведением их к соответствию единым мировым стандартам, принимались установленные международные транспортные нормы, внедрялись международные стандарты в области транспорта и развития логистики.

Целью вышеуказанных мероприятий являлось привлечение международных торговых перевозок к центральноазиатскому транзиту. Об этом много писалось и говорилось. Подавляющая часть исследователей упоминают о положении КНР, которое она занимает в мировой экономике, о перспективах и возможностях, открывающихся для самой Республики Казахстан в данном партнерстве. Но нам хотелось бы остановиться на одном из факторов, который дает стратегия «Один пояс – один путь» - это экономическая устойчивость и возможность сохранения стабильности в период глобальных экономических кризисов. В

качестве примера можно привести мировой финансовый кризис, который начался в США в 2007 году, а в 2008 году охватил практически все страны, являющиеся партнерами США, за исключением Китайской Народной Республики. Даже в самый тяжелый период финансового кризиса, которым считается I квартал 2009 года ВВП КНР выросло на 6,1% [7].

Последствия кризиса отражались на странах Европы до 2013 года. Первые признаки восстановления после финансового кризиса были отмечены лишь в 2015 году. Причина устойчивости КНР и Республики Казахстан в первую очередь были связаны с функционированием на тот период железнодорожного перехода Дружба-Алашанькоу, автомобильных дорог и введением в эксплуатацию вышеуказанных новых транспортных маршрутов. Нестабильность тихоокеанского финансового и товарного рынка позволила КНР переключить часть товарных перевозок с Восточного направления на Западное направление по маршруту новых евразийских коридоров. Данная взаимосвязь оказалась не замеченной многими экспертами и не была отражена в доступных средствах информации. Для транспортников Казахстана и Китая стало ясно, что есть еще одна причина углубления кризиса, это недостаточная развитость существующей мировой транспортной системы, которая в большей мере опирается на постулаты таласократии и первенства морского транспорта. Большая нагрузка на морской транспорт превращает его в ведущий транспорт мира, но и он имеет свои ограничения в транзитных перевозках. Некоторые перевозочные процессы, которые можно проложить внутри континента и сократить время транспортировки, производятся морским транспортом. Нерациональное использование логистических маршрутов требует коренного пересмотра состояния существующих внутриконтинентальных дорожных сетей. Мир стоит перед проблемой неразвитости внутриконтинентальных транспортных сетей и выросшими производительными возможностями постиндустриальных стран. Проекты Казахстана, Китая и России позволяют республикам, рас-

положенным вдали от морских берегов, подключиться к мировой торговле и развитию собственного внутреннего рынка. В данной ситуации китайская сторона не сама строит и развивает транспортно-логистическую инфраструктуру Евразии, она стимулирует ее развитие, предлагает идею совместного строительства, наполнения и развития предложенного ею маршрута. Этот маршрут должен будет привлечь в качестве партнеров и другие государства Восточной Азии.

Нагрузка на автомобильные и железнодорожные сети континента возрастет в несколько десятков и сотни раз, а это потребует расширения транзитных возможностей от самого Китая, Монголии, Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана, Узбекистана, Ирана, России, а сделать это можно за счет привлечения доходов поступающих от транзита Запад-Восток на развитие континентальной транспортной инфраструктуры. Различия в технических требованиях и нормах стандартизации требуют тесного сотрудничества между транспортными ведомствами и подведомственными им подразделениями и департаментами вышеуказанных стран. Общие транзитные интересы государств, расположенных по маршруту «Один пояс – один путь», в дальнейшем требуют не только политического сближения по вопросам безопасности, но и решения широкого круга вопросов безопасности международного транзита, а значит, выработки единых требований по ПТЭ, ПТБ, ПТО и другим нормативным актам. В целом речь идет о выработке единого транспортного кодекса стран маршрута ОПОП. В данном плане Казахстан и Китай являются испытанными партнерами еще с периода завершения строительства участка «Дружба - Алашанькоу». Китай является одним из ведущих инвесторов Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана, Узбекистана и Таджикистана. Этому же способствует партнерство Ирана и Китая, а республики Центральной Азии занимают срединное транзитное положение между двумя ведущими государствами.

Действия США и ЕС, блокировавшие выход Ирана на европейский рынок торговли

углеводородными ресурсами, лишь усилили сближение КНР и ИРИ, в период экономического давления на Иран, Китай сумел проложить нефтепровод Каспий-Китай, газопровод Туркменистан-Узбекистан-Казахстан-Китай. Сближение происходит во всем ведущим отраслям хозяйства. Ведущее транзитное положение Республики Казахстан неоспоримо, но тем не менее Казахстан и Китай всячески поддерживают любые транспортные инициативы, исходящие и от других республик Центральной Азии, будь то проекты строительства автомобильных дорог по труднодоступным горным местностям или строительство газопроводов по сложным участкам. Основная цель Казахстана - это решить проблемы запертости внутри Евразийского континента и желательного решать этот вопрос сообща. Рассмотрим казахстанско-китайские отношения в контексте взаимных инвестиций, они как раз и отражают ведущую силу направления транспортных линий.

Если прямые инвестиции КНР на январь 2014 года по январь 2017 года не достигали полуторамиллиардного долларового уровня, то уже к январю 2018 года они превысили 6-миллиардную шкалу, а к январю 2020 года инвестиции снизились до уровня 2 млрд. долл. [8]. Тем самым общая динамика внешней задолженности Казахстана перед Китаем имеет тенденцию к снижению: например, на январь 2015 года долг был близок к отметке 16 млрд.долл.; к январю 2020 года долг снизился до уровня, близкого к 10 млрд.долл. [8]. Указанная тенденция к снижению внешнего долга отражает растущие возможности Казахстана, которые предоставляет ей международный транзит. Но вместе с тем нельзя не отметить, насколько ещё значимо влияние восточного соседа на последующее развитие транспортной системы Казахстана и насколько динамично казахстанская сторона реагирует на предлагаемые проекты Китая. Со своей стороны Казахстанский маршрут позволяет снизить зависимость КНР от морских поставок и позволяет ей разгрузить морские порты и несколько дистанцироваться от подводных камней, сопровождающих океанический

маршрут. Но полностью отказываться от морских перевозок не в интересах КНР, в том числе и центральноазиатских республик. Страны Центральной Азии, и в особенности Казахстан, заинтересованы в выходе к морским портам Тихого океана. Идя навстречу интересам партнеров, Китай предоставил Республике Казахстан терминал в морском порту Ляньюньган, что позволило Республике Казахстан, а вместе с ней и республикам Центральной Азии принять активное участие в тихоокеанской торговле. Необходимо отметить, что проект «Один пояс- один путь» имеет не только сухопутные направления, он имеет морское продолжение. Торговые суда из Адриатического моря попадают в Средиземное море, откуда проплывают через Суэцкий канал и, миновав Красное море, попадают в Индийский океан. Из Индийского океана через Малакский пролив танкеры должны будут достичь берега Китайского моря и тем самым «застегнуть» пояс проекта ОПОП.

Но на указанных маршрутах есть проблемы, которые Казахстану, Китаю, России и сопредельным странам необходимо решать, приложив коллективные усилия. Одна из них - это борьба с пиратством в Малакском проливе. Хотя командующий ВС Малайзии генерал Тан Шри Дато Шри Азизан Ариффин заявил, что «уровень (пиратства) близок к нулю» [9], тем не менее пиратство еще полностью не изжито. Отмечены случаи пиратства в 2014, 2016 гг., когда целью пиратов стали в основном нефтеналивные и нефтеперевозочные суда, а это создает проблему для будущего функционирования проекта ОПОП [10].

Другой проблемой, создающей угрозу рассматриваемого маршрута, являются последствия событий «арабской весны» 2011 года. Одна из них - непрекращающаяся гражданская война в Сирии, которая началась в 2011 году и длится по сей день. Конфликты на Ближнем Востоке напрямую сказываются на судопроходимости Суэцкого канала, и несмотря на то, что администрации Суэцкого канала (Египет) подняла ставки сборов с каждого танкера, сухогруза и других судов на 5% [11],

последующие показатели свидетельствуют о снижении доходов, получаемых от эксплуатации канала, например, в период с 2019 по 2020 годы доходы снизились на 3% [12]. Близость зоны конфликта отпугивает многие транспортные компании от использования короткого морского пути и влияет на доходы не только стран Ближнего Востока, но и на страны Европейского Союза. С одной стороны, описанная ситуация, казалось бы, оказывает значительное влияние на изменение транспортных потоков по маршруту ОПОП и повышает транзитный статус Казахстана и республик Центральной Азии, в том числе и северную часть маршрута ОПОП, пролегающую через территорию Российской Федерации. Но с другой стороны, она создает проблемы для морского продолжения проекта ОПОП.

Результаты

Мы оставим в стороне вопрос «кому это выгодно и с чем это связано» и вернемся к вопросу казахстанского транзита. Сухопутный маршрут, пролегающий через территорию Казахстана и Центральной Азии, в результате позволяет значительно выигрывать в сокращении расстояния транспортировки и сократить сроки доставки грузов. Казахская сторона может получить свои дивиденды от партнерства. Объем экспорта Казахстана вырос с 6 млрд.долл. (2013 г.) до 7,8 млрд.долл.(2020 г.) в год [8]. Главную роль здесь играет грузовой сектор и развивается он за счет транзитного потенциала нашей страны. Участие Казахстана в мировой торговле подняло требования к транспорту республики, заметно улучшилась своевременность доставки грузов и повлияла на процесс таможенного оформления. Особое внимание уделялось пропускной способности пограничных переходов Алтынколь-Хоргос, Достык-Алашанькоу, возможности которых все же требует дальнейшего расширения. Китайская сторона не стремилась ограничивать логистические возможности лишь двумя международными переходами, такими как

Достык и Хоргос. Одновременно шел поиск новых маршрутов через территории Кыргызстана и Таджикистана. Преодоление географических сложностей гористой местности предполагало получение компенсации в виде приобретения кратчайшего маршрута к странам Южной Азии.

Открытый в 2012 году между Казахстаном и Китаем железнодорожный переход на участке Жетыген – гостраница был предназначен для отправки грузопотоков из Китая в страны Персидского залива, на Кавказ. Данный участок располагался южнее прежнего международного железнодорожного перехода Дружба-Алашанькоу. Грузооборот станции к 2020 году достиг 3 500 грузовых поездов [13]. Это создавало дополнительные возможности для экспорта китайских товаров в западном и юго-западном направлениях, а точнее, создавало предпосылки для объединения строящихся транспортных маршрутов в единый проект «Один пояс – Один путь». Проект не ставит партнеров в жесткие рамки выполнения конкретных маршрутов, страны-партнеры сами выбирают более оптимальный маршрут, сроки и возможности строительства. Это давало дополнительное пространство для реализации местных проектов в республиках Центральной Азии. Благо КНР предоставляло свободное финансирование транспортно-логистических проектов, создавая дополнительные рабочие места и возможности.

К тому же КНР согласно договоренностям предоставил Казахстану и другим республикам Центральной Азии возможность использования терминалов в китайском порту Ляньюнган. Теперь Казахстан мог напрямую принимать грузы из стран Восточной Азии, уже с терминала товар грузится на поезд и направляется в сторону Достык и Хоргос. В Казахстане транзитная часть груза транспортируется в порт Актау и доставляется в Баку (Азербайджан). Далее кавказский транзит позволяет доставлять транзитные грузы через морские порты Грузии в страны Европы. В рамках ЕАЭС Казахстан, Россия, Белорусия создали транспортно-логистическую ком-

панию, через которую контейнерный поезд ОТЛК отправляет другую часть транзитного товара через железнодорожные сети России и Беларуси в Европу. С каждым годом грузооборот растет и будет расти все больше.

Выводы

Включение стран ЕС в данный транзит позволит объединиться странам евразийского континента и создать широкий евразийский рынок товаров, наполняемый продукцией ведущих постиндустриальных стран и других участников. Вопрос в том, сможет ли наша республика предоставить на мировой рынок товары, соответствующие мировым стандартам качества, кроме углеводородного сырья. Да может, но требуется новая оценка формирующейся реальности, которую нам предоставляет евразийский транзит, чаще всего он подразумевается и рассматривается под углом китайского авторства, и именно здесь хотелось бы предложить иной угол зрения: что данный транзит необходимо рассматривать как общий транзит, так как КНР предлагает объединить уже имеющиеся транспортные сети Центральной Азии, Ирана, России в один пояс.

Таким образом вырисовывается картина формирования новой геополитической реальности вокруг стратегии «ОПОП», в которую будут включены и другие субрегиональные маршруты. Новые маршруты - это новое направление политики. Транзитная стратегия позволяет развить производительные силы каждой республики для равного или долевого участия в формировании по настоящему реального мирового рынка внутри евразийского континента. В данном контексте роль казахстанского транзита в системе ОПОП значительно возрастает и создает возможности и для других республик Центральной Азии.

На данный момент, как и предполагалось, казахстанский транзит в системе стратегии «ОПОП» является самым важным и надежным как с экономической, так и с политической оценки интересов сторон. Экономические санкции против Российской Федерации и охлаждения отношений между КНР и США

в период президента Д.Трампа только активизировали торговые взаимосвязи между странами. Казахстанская сторона прагматично использует создавшиеся возможности для продвижения и защиты государственных интересов и стремится также расширить потенциальные возможности транзита, предоставляемые «ОПОП».

Список литературы

1. Китайский «пояс-путь»: Казахстан и геополитика. [Электрон.ресурс]. –2020. – URL: <https://index1520.com/analytics/kitayskiy-royas-put-kazakhstan-i-geopolitika> (дата обращения: 05.12.2020).
2. Исингарин Н. К. И для нас открывается мир / Н. К. Исингарин. - Алматы: БИС, 2001. - 406 с.
3. Открыт второй железнодорожный переход между Китаем и Казахстаном. [Электрон.ресурс]. – 2012. – URL:<http://kz.china-embassy.org/rus/gyzg/gyxj/t1051251.htm> (дата обращения: 06.12.2020).
4. Сведение о Синыцзяне. [Электрон.ресурс]. - 2013. - URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/gyzg/gyxj/t1051251.htm> (дата обращения: 06.12.2020).
5. Исингарин Н. К. Таможенный союз: дела и планы / Н. К. Исингарин. - Алматы: ОФ «БИС», 2000. - 215 с.
6. Манасбай А. Государственная политика по развитию портовой инфраструктуры Республики Казахстан // Территория нефтегаз. - № 3. -2017. - С. 50-51.
7. Страны БРИК - «светлое пятно» в экономике планеты. [Электрон.ресурс]. – 2009. – URL: <http://www.bigness.ru/articles/2009-06-01/brik/89570/> (дата обращения: 07.12.2020).
8. Новый Шелковый путь. [Электрон.ресурс]. – 2020. - URL: <https://index1520>. (дата обращения: 07.12.2020).
9. Piracy in the Strait of Malacca. [Электрон.ресурс]. – 2020. - URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/Piracy_in_the_Strait_of_Malacca (дата обращения: 07.12.2020).
10. Jeremy Koh. Drop in piracy in regional waters. [Электрон.ресурс]. - 2016. - URL: <https://www.straitstimes.com/singapore/drop-in-piracy-in-regional-waters> (дата обращения: 08.12.2020).
11. Суэцкий канал поднимет транзитный сбор. [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://seanews.ru/2020/01/10/ru-sujetskij-kanal-podnimet-tranzitnyj-sbor/> (дата обращения: 08.12.2020).
12. Доходы Египта от Суэцкого канала в 2020 году упали на 3%. [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL:<https://rossaprimavera.ru/news/97296514> (дата обращения: 09.12.2020).
13. Кекчебаев Е., Жакупова Г., Сулейменов Р. Экономика Казахстана 2020. Цифры, анализ, прогнозы // Институт маркетинговых и социологических исследований Elim. [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <http://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan.html> (дата обращения: 09.12.2020).

Д.К. Ерниязов¹, С.А. Ескалиев², А.Ильясова¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Astana IT University, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

«Бір белдеу – бір жол» стратегиясы жүйесіндегі Қазақстан транзиті

Аңдатпа. Қытай Халық Республикасының «Бір белдеу - бір жол» заманауи көлік стратегиясын талдау шеңберінде Қазақстан Республикасының транзиттік мүмкіндіктерінің болашағы Орталық Азияның аймақтық мүдделері тұрғысынан қарастырылуда. Әлемдік экономикалық саясатты қайта құрудың сөзсіздігі туралы мәселелер қозғалады. Шығыс Азия елдерінің әлемдік саудадағы рөлінің өсуі және онымен бірге саяси ықпалдың өсуі. Қазақстан Республикасы транзиттік елдің экономикалық орнын иемденуі керек, демек, онымен бірге көлік жобаларын дамыту қажет болады. Транзиттік маршруттар бойынша аймақ

елдерінің бәсекелестігі күшейіп келеді, сонымен бірге саяси күрес пен қауіпсіздік мәселесі де өткір болады. Көлік коммуникациясының және әлемдік сауда аймақтарының дамуымен байланысы. Қазақстанның жүзеге асырылған көліктік жобалары, аймақтық көлік жобалары аясындағы ынтымақтастық қарастырылады. Транзиттік дәліздердің, өткелдердің, түйіспелердің қалыптасуы және олардың қазіргі әлемдік саясаттағы маңызы. Жетекші континенталды державалардың мүдделері және олардың тұрақтылыққа әсері және еуразиялық мазмұнның ортасында тауарлар мен қызметтердің үздіксіз қозғалысын қамтамасыз ету қажеттілігі. Қазіргі әлем жүйесі күрделі өзгеріс табалдырығынан аттанатындай жағдай туындалды. Зерттелетін аймақ елдерінің транзиттік мүдделер күресі жағдайында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемалары қарастырылды

Түйін сөздер: саясат, геосаясат, жобалар, стратегия, транзит, транзиттік мүмкіндіктер, терминал, порт, экономикалық саясат.

D.K. Erniyazov¹, S.A. Eskaliev², A.Ilyasova¹

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Astana IT University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Kazakhstan transit in the «One Belt – One Road» strategy system

Abstract. As part of the analysis of the modern transport strategy of the People's Republic of China «One Belt - One Road», the prospects of transit opportunities of the Republic of Kazakhstan are considered in the context of regional interests of Central Asia. The questions of the inevitability of the transformation of world economic policy are touched upon. The growing role of East Asian countries in world trade, and with it the growth of political influence. The Republic of Kazakhstan will have to occupy the economic niche of a transit country, which means that transport projects will have to be developed along with it. Competition between the countries of the region for transit routes is growing, and with it the issue of political struggle and security will be acute. The relationship of transport communications and world trade with the development of regions. The implemented transport projects of Kazakhstan, cooperation within the framework of regional transport projects are considered. Formation of transit corridors, crossings, junctions and their importance in modern world politics. Interests of leading continental powers and their impact on stability and the need to ensure the uninterrupted movement of goods and services in the center of the Eurasian content. Problems of ensuring national security in the context of the struggle of transit interests of the countries of the studied region are considered.

Keywords: politics, geopolitics, projects, strategy, transit, transit opportunities, terminal, port, economic policy.

References

1. Kitaiskiy «poyas-put'»: Kazakhstan i geopolitika [The Chinese «belt-road»: Kazakhstan and geopolitics], Available at: <https://index1520.com/analytics/kitayskiy-poyas-put-kazakhstan-i-geopolitika> [in Russian], (accessed 05.12.2020).
2. Isingarın N.K. I dlya nas otkryvaetsya mir [Isingarın NK and the world opens for us.], (BIS, Almaty, 2001, 406 p.), [in Russian].
3. Otkryt vtoroi jeleznodorojniy perehod mejdu Kitaem i Kazahstanom [There was opened the second railway crossing between China and Kazakhstan], Available at: <http://kz.china-embassy.org/rus/gyzg/gyxj/t1051251.htm> [in Russian], (accessed 06.12.2020).
4. Svedenie o Sin'czyane [Information on Xinjiang], Available at: <http://kz.china-embassy.org/rus/gyzg/gyxj/t1051251.htm> [in Russian], (accessed 06.12.2020).

5. Isingsrin N.K. Tamojennyi souz: dela i plany. [Customs union: affairs and plans.], (PF BIS, Almaty, 2000, 215 p.), [in Russian].
6. Manasbai A. Gosudarstvennaya politika po razvitiu portovoi infrastruktury Respubliki Kazakhstan [State policy for the development of the port infrastructure of the Republic of Kazakhstan], *Territoriya neftegaz* [Territory of oil and gas], 3, 50-51(2017), [in Russian].
7. Strany BRIC - "svetloe pyatno" v ekonomike planet. Available at: <http://www.bigness.ru/articles/2009-06-01/brik/89570/> [in Russian], (accessed 07.12.2020).
8. Novyi Sholkovy puť [New Silk Road], Available at: [https:// index1520](https://index1520). [in Russian], (accessed 07.12.2020).
9. Piracy in the Strait of Malacca. Available at: https://ru.qaz.wiki/wiki/Piracy_in_the_Strait_of_Malacca (accessed 07.12.2020).
10. Jeremy Koh. Drop in piracy in regional waters. Available at: <https://www.straitstimes.com/singapore/drop-in-piracy-in-regional-waters> (accessed 08.12.2020).
11. Suetsky kanal podnimet transitnyi sbor [Suez Canal raises transit fee], Available at: <https://seanews.ru/2020/01/10/ru-sujekij-kanal-podnimet-tranzitnyj-sbor/> [in Russian], (accessed 08.12.2020).
12. Dohody ot Suetskogo kanala v 2020 godu upali na 3% [Egypt's revenues from the Suez Canal fell by 3% in 2020], Available at: <https://rossaprimavera.ru/news/97296514> [in Russian], (accessed 09.12.2020).
13. Kekchebaev E., Zhakupova G., Suleimenov R. *Ekonomika Kazakhstana 2020. Zifry, analiz, prognozy* [Economy of Kazakhstan 2020. Figures, analysis, forecasts], Institut marketingovyh i sociologicheskikh issledovaniy Elim [Institute for Marketing and sociological research Elim], Available at: <http://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan.html> [in Russian], (accessed 09.12.2020).

Сведения об авторах:

Ерниязов Дамир Каржауович – к.и.н., доцент кафедры международных отношений факультета международных отношений, Евразийский национальный университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Ескалиев Самат Амангельдиевич – к.и.н., ассоциированный профессор, Astana IT University, Нур-Султан, Казахстан.

Ильясова Арайлым – магистрант 2-го курса образовательной программы «Международные отношения», Евразийский национальный университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Erniyazov Damir Karzhauovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Eskaliev Samat Amangeldievich – Ph.D., Associate Professor of Astana IT University, Astana IT University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Il'yassova Arailym – The 2nd year master's student in International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

A.M. Kussainova*
L.S. Kalibekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author: kussainova.am@gmail.com

Some aspects of cultural diplomacy in the framework of bilateral cooperation between France and Kazakhstan

Abstract. *The article analyzes aspects of cultural diplomacy in the framework of humanitarian cooperation between France and Kazakhstan, their importance in establishing diplomatic relations. Certainly, in the context of globalization, the role of cultural diplomacy is growing, the world has turned into a huge information space, where the interconnection and interdependence of the countries of the world community is evidently. Cultural diplomacy is often a means of establishing and developing relations with other states and peoples, as well as a means of self-expression and positioning a country in the world arena and in the mass consciousness.*

The main emphasis in the article is given to the sphere of education and culture, their role is determined as a means of deepening bilateral relations between two countries. The strengths and weaknesses of cooperation in this area, as well as prospects for further development are considered. The growing role of cultural diplomacy between countries as a means of deepening bilateral relations is noted.

Key words: *cultural diplomacy, bilateral relations, humanitarian sphere, educational cooperation.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-16-22>

Received: 07.10.2020 / Approved: 04.12.2020

Introduction

The Republic of Kazakhstan is one of the most interesting players in Central Asia today. Over the years of independence, Kazakhstan has established itself in the international space. Close ties have been established with many countries, including high-priority ones, and cooperation between Kazakhstan and the European region, namely cooperation with France, plays a role in future development. Today the system of international relations is experiencing a crisis. Many European countries seek to cooperate with the Asian region in the field of economy and culture, as well as to improve cultural partnership.

While analyzing, the importance of humanitarian cooperation between France and Kazakhstan, it was revealed that today cultural diplomacy is the main key condition for the development of all other diplomatic interactions. Thus, a comprehensive analysis of cultural relations between France and Kazakhstan has been carried out, and it is possible to highlight the main points of organizing a diplomatic dialogue and further prospects for this cooperation.

Methodology

This article is based on information and statistical data from various scientific works in the field of cultural diplomacy and humanitarian

cooperation, as well as data from the Ministry of Education and Science of France and the French Alliance. The study mainly used the historical approach, event analysis, comparative, and systemic methods.

Discussion and Results

Meanwhile, the development of diplomatic relations between Kazakhstan and France, it should be noted that in general the very sources of the establishment of foreign policy institutions, as well as the process of creating diplomatic bodies, the legislation formation, as well as an integrated system of diplomatic priorities for each state require large investments, not only economic, but also at time. So, the formation of diplomatic institutions system often takes place over time and is also a complex process. Over the years, French diplomacy in general, was established as one of the best systems of diplomatic art. French diplomacy was used and successfully applied, in the framework of France's interaction with many countries of the world, to strengthen its influence, as well as to increase its own weight in the international arena. Considering the history of diplomacy, was noted the various authors' opinions, for instance, R. Zallet, who claimed that the diplomatic service of France has a centuries-old history, as well as numerous traditions and diplomatic etiquette. As R. Zallet notes, "no state can boast of the presence of such developed and ancient diplomatic traditions". Another historian, H. Nicholson, wrote that, the French took a huge step in the development of their diplomatic science in the XVII-XVIII centuries, what was subsequently followed by all other countries. Thus, the French diplomatic service was the most developed and ramified, in comparison with the diplomatic services of all other countries in the same period, which suggests that it was French diplomacy that set the standards for diplomatic science, becoming the generally accepted language of diplomatic interaction between countries, "replacing the Latin in this" [1, p. 191].

The process of developing diplomatic relations with Europe and with France, is one of the most important and priority for Kazakhstan at the

present stage of development of the Republic [2, p. 54]. Highlighting the main aspects of cultural cooperation with France, first, it is necessary to note the external and internal types of diplomatic cooperation. For example, we should define cultural cooperation within the framework of Kazakhstan's participation in French programs, mainly in France. We should include participation in cultural diplomatic programs in Kazakhstan as an internal program. In addition, these two aspects involve the organization of diplomatic interaction between these countries and are equally important for the development of cultural ties between States. For France, the Republic of Kazakhstan is of interest primarily as a state with rich transit and investment opportunities. Therefore, considering the main aspects of diplomatic cooperation, it is possible to highlight to a greater extent the implementation of economic, scientific, medical, and educational projects by the French side [3, p. 67].

Kazakhstan, in the framework of cooperation with France, gets the opportunity to realize its own potential in the international arena, as well as receive the necessary investment funds for development. In addition, the opportunity to transform and modernize the education system according to European standards is of great importance - this way our state realizes the possibility of training domestic specialists in France, as well as borrowing scientific experience. To achieve these goals, cooperation is being carried out today in the economic, cultural, and humanitarian sphere.

Today, cultural interaction between Kazakhstan and France is carried out in different areas. We can note both developed aspects of cooperation and processes that require regulation of changes [4]. It is influenced by many political and economic aspects that make it difficult to build truly constructive and mutually beneficial relations between countries. Kazakhstan occupies an important place in this system, being on the path of development of Europe and Asia, and in this system, it can become a key bridge for interaction between the two worlds. Currently, the Republic of Kazakhstan cooperates with many countries in the development of the education system.

Cooperation between France and Kazakhstan in the field of education is one of the priority areas for the Republic today. The French side also supports this position by providing an opportunity to create international student exchange systems, as well as offering advanced training courses for specialists. Within the framework of economic and educational programs, many international educational grants can be allocated, including those related to France, which ensure the creation of intercultural relations between countries. If we consider the process of interaction within the framework of education systems, it is also necessary to highlight the negative factors in this area:

- firstly, this is not a sadly rather low position of the Republic of Kazakhstan in the ranking of the world education system, Kazakhstan takes 88th place among 146 countries, France is in the ranking of 23rd and is practically among the twenty states with the best education systems in the world.

- secondly, conducting a general analysis of cooperation in the field of education, it is necessary to highlight the difficulties in language communication, as well as the territorial location, since not many students have the opportunity not only to receive international grants, but also to fly to France.

- the third aspect of educational cooperation complexity is language barriers. Since one of the main European languages in schools and universities are English and German, French is widely spread in language specialties. Despite the fact that the French side is making every effort to eliminate this problem by organizing language centers, as well as centers of French culture, the language barrier remains one of the main ones for expanding educational cooperation [5, p.33].

- the fourth problem, which arises from the first two, is the problem of realizing the potential of qualified specialists. It should be noted that it is distributed throughout the CIS. It consists in the fact that numerous specialists who specifically receive educational grants at foreign institutes and participate in international competitions to complete their studies abroad do not return to their native countries. This is since today the

CIS countries are not able to provide the proper material level of qualified personnel. As a result, the so-called "brain drain" is observed. Many countries, such as the United States, specifically create the necessary conditions to enable the migration of highly qualified specialists. To solve this problem, the economic development of Kazakhstan itself and the material support of already young specialists are necessary.

Nowadays, educational cooperation has significant prospects in general. In this case, cooperation in the field of education can be considered as one of the main steps in creating cultural ties, which in the future can provide holistic economic and political interaction. As many authors note, considering the interaction of Kazakhstan with France, today this issue is relevant for further development, since in general it is quite difficult to talk about creating economic or other partnerships without understanding the culture of the two states. An example is the strong leap in relations with South Korea, when, after the collapse of the USSR, the large ethnic community of Koreans who remained in Kazakhstan allowed the rapid development of economic, political, and cultural relations between the two states. Unfortunately, without the creation of a full-fledged cultural dialogue between Kazakhstan, advancement in further areas of diplomacy is impossible.

In this case, it is necessary to highlight the main programs of cultural cooperation between France and Kazakhstan in the field of education, implemented today:

- more important role is played by the UNESCO development programs implemented until the present year 2020 "Bolashak".

- The priorities of the Campus France program, created by the Director of the French educational Agency Antoine Grassin, are being expanded. Within the framework of which the exchange of students at the universities of the Paris Sorbonne Cité Association is carried out [6];

- Collaboration with Jean-Yves Marindo, a public figure and one of the founders of the Sorbonne-Kazakhstan Institute, which currently operates in five cities of Kazakhstan [7].

- The center for the promotion of the French language in Kazakhstan, established in 2004 in

Almaty, is of great cultural significance in the framework of educational cooperation. It serves both as a popularization of the French language and contributes to the cultural dialogue between France and Kazakhstan.

- An important role is played by the “French Alliance”, created in 1883, which for many years has been engaged in the popularization and dissemination of French culture. Cooperation with him was started in 2013.

We can also highlight programs with international IB undergraduate standards, based on educational cooperation between France and Kazakhstan. If we consider cooperation in the framework of school education, then in this area there is only one school today, Miras, located in Astana. It combines the standards of the national education system, international baccalaureate, and also includes the French section, where 2/3 of the classes are held in French [8, p. 32].

In general, considering the development process of Kazakh-French cultural relations, we must highlight the significant progress in conducting a cultural dialogue between these states. Of particular importance was the opening of the Sorbonne-Kazakhstan, which is the second in the world and the first in Central Asia Institute of the French language and culture. The Presidents of Kazakhstan and France Nursultan Nazarbayev and Francois Hollande attended its opening in 2014.

The Secretary of State noted the vigorous activity of the representations of Campus France, the French state center for information on higher education in France, Astana and Almaty. It should be emphasized that one of the clear indicators of effective cooperation is the fact that 513 students from Kazakhstan entered French universities in 2013-14 [9]. And over the past 2018-2019 years, the number of students has doubled. As a result of the meeting of the selection committee, 102 candidates from Kazakhstan were approved for bachelor and master studies [10].

Also, analyzing cultural cooperation, it is necessary to highlight the program of the International Decade of Cultures` Rapprochement, which was adopted in 2013 and is designed until 2022. Its initiator is Elbasy N. A. Nazarbayev. On June 25, 2019, an Agreement

was signed in Paris between the Government of the Republic of Kazakhstan and the United Nations educational, scientific, and cultural Organization (UNESCO) on the establishment of an International Center for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO.

The international organization of La Francophonie, which unites French-speaking countries, contributes to the dissemination and support of the French language and culture. Francophonie is primarily women and men who share a common Language-French. Every year “French spring” is held by the French cultural center, Alliance Francaise and the French Embassy in Kazakhstan. Further, Francophonie is a geocultural space that unites 88 countries and more than 300 million Francophones on five continents. Every year on March 20, the world celebrates the International Day of Francophonie. The festival traditionally includes a diverse film program, meetings with masters of French cinema, theatrical performances, concerts of musical groups, art exhibitions, and so on. This year, the celebration of this event was planned from March 1 to April 30, but due to the coronavirus pandemic, many cultural events have been canceled, some of them, if possible, were carried out through an Internet platform for organizing video conferencing and online meetings [4].

Also notable is an annual event called the “Spring of poets”, held around the world, which promotes the rich cultural heritage of France. Each year, a different theme is chosen, so the theme of 2016 was “the Great twentieth from Apollinaire to Bonnefoy-one hundred years of poetry”, where both adults and children not only expressively read the works, but also evaluated them or presented the works in their own interpretations and translations. A special place is occupied by the week of Francophone cinema, which is also held throughout Kazakhstan. Every day during the week, various films are broadcast not only in France, but also in Switzerland and Belgium.

The French Embassy in Kazakhstan held the next culture season “Digital Autumn 2018”. The briefing was held on the next culture season of the French Embassy in Kazakhstan “Digital

Autumn 2018", which was last from October 19 to December 12, 2018. The Ambassador informed that the main theme of the culture season is strongly oriented towards innovation, entrepreneurship and the future.

The 550th anniversary of the Kazakh khanate was not ignored by France. As part of this landmark event, a conference was organized at the UNESCO Palace in Paris in 2015, on the initiative of the Embassy of Kazakhstan in France, the Alash research center, the international human Institute in Almaty, the Great Steppe Foundation and the Union of writers of Kazakhstan [11].

Representatives of Kazakhstan, in turn, held events in different cities of France under the auspices of the national program "Ruhani Zhangyru" within the framework of the cultural season "Kazakhstan autumn in France" in 2019. Thus, the expansion of humanitarian contacts and cooperation in the fields of culture, education and science significantly contributes to the rapprochement of our peoples [12].

Conclusion

The growing importance of culture in the foreign policy of modern States, as well as the analysis of the French model of cultural diplomacy, are of interest from both theoretical and practical points of view and can be used by state bodies and relevant departments to improve the foreign cultural policy of Kazakhstan. For any country, the transition to a higher level of economic growth, that is, its modernization is associated with a directed shift in socio-cultural characteristics, which can be implemented by educational and cultural policy tools [13].

Based on the experience of France, Kazakhstan should develop a cultural diplomacy so that its territory can enjoy the richness of its culture. Building national cultural potential is one of the opportunities to integrate Kazakhstan into the world cultural space and establish effective international cooperation.

References

1. Петров В. А., Владимиров Ю. В. Набережная Орсе. Краткий очерк дипломатической службы Франции / В. А. Петров., Ю. В. Владимиров. – Москва: Международные отношения, 1966. – 208 с.
2. Султангалиев М. На основе доверия и взаимной выгоды: интервью с послом Казахстана во Франции Нурланом Даненовым. - Нур-Султан: Казахстанская Правда, 2011. - С. 11-12.
3. Даненов И. Пятая республика: динамизм стратегического партнерства. - Нур-Султан: Казахстанская Правда, 2011. - С. 5.
4. Тусупбекова Л. Астана – Париж: динамика взаимных интересов. - Нур-Султан: Казахстанская Правда, 2011. – С.1-2.
5. Тарасова Е. В., Полтаранин И. А. Европейский Союз: Основные проблемы и перспективы развития // Творчество молодых исследователей - путь к реализации стратегических целей и задач ВКГУ: Тез. докл. студ. науч. конф., Усть-Каменогорск, Казахстан, 2014. - С.10.
6. Курятов В., Алибекова Р. Масштаб миллиардный программ прорывных: Н. Назарбаев и Н. Саркози выводят двусторонние отношения на качественно новый уровень. - Нур-Султан: Казахстанская Правда, 2009. - С. 8.
7. Магер Ю. Казахстан - Франция: на уровне стратегического партнерства. - Нур-Султан: Казахстанская Правда, 2014. - С. 3–4.
8. Asylum Procedures Directive (2013/32/EU) Directive on general procedures for the grant and withdrawal of international protection. [Электрон. ресурс]. – 2013. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=celex%3A32013L0032> (дата обращения: 01.10.2020).
9. Кусаинов А. К., Анарбек Н. Система образования Франции: ступени после школьного образования // Вестн. акад. пед. наук Казахстана. - 2008. - № 4. - С. 52.
10. Шенгенский кодекс о границах (Регламент (ЕС) № 562/2006). [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: <https://eulaw.edu.ru/spisok-dokumentov-po-pravu-evropejskogo-soyuza/shengenskij-kodeks-o-granitsah>

2006-g-reglament-es-562-2006-evropejskogo-parlamenta-i-soveta-ot-15-marta-2006-g-ustanavlivayushhij-kodeks-soobshhestva-o-rezhime-peresecheniya-lyudmi-granits/ (дата обращения: 01.10.2020).

11. Новости Центральной Азии [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <http://camonitor.kz> (дата обращения: 01.10.2020).

12. Association des Kazakhs en France [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.france-kazakhstan.fr/> (дата обращения: 01.10.2020).

13. Website of the French Ministry of Higher Education and Science. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.education.gouv.fr/> (дата обращения: 01.10.2020).

А.М. Кусаинова, Л.С. Калибекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Франция мен Қазақстан арасындағы екіжақты ынтымақтастық шеңберіндегі мәдени дипломатияның кейбір аспектілері

Аңдатпа. Бұл мақалада Франция мен Қазақстан арасындағы гуманитарлық ынтымақтастық шеңберіндегі мәдени дипломатияның аспектілері, олардың дипломатиялық қатынастарды орнатудағы маңызы талданады. Әрине, жаһандану жағдайында мәдени дипломатияның рөлі артып келеді, дүниежүзілік қоғамдастық елдерінің өзара байланысы мен тәуелділігі айқын байқалатын орасан зор ақпараттық кеңістікке айналды. Мәдени дипломатия көбінесе басқа мемлекеттермен және халықтармен қарым-қатынас орнатудың және дамытудың құралы болып табылады, сонымен қатар елді өзін-өзі көрсету мен әлемдік аренада және бұқаралық санада орналастыру құралы болып табылады.

Мақалада негізгі екпін білім мен мәдениет саласына берілген, олардың рөлі екі ел арасындағы екіжақты қатынастарды тереңдетудің құралы ретінде анықталған. Осы саладағы ынтымақтастықтың күшті және әлсіз жақтары, әрі қарайғы даму перспективалары қарастырылады. Екіжақты қатынастарды тереңдету құралы ретінде елдер арасындағы мәдени дипломатияның рөлі артып келе жатқандығы атап өтілді.

Түйін сөздер: мәдени дипломатия, екіжақты ынтымақтастық, гуманитарлық сала, білім беру саласындағы ынтымақтастық.

А.М. Кусаинова, Л.С. Калибекова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

Некоторые аспекты культурной дипломатии в рамках двустороннего сотрудничества между Францией и Казахстаном

Аннотация. В данной статье анализируются аспекты культурной дипломатии в рамках гуманитарного сотрудничества Франции и Казахстана, их важность в установлении дипломатических отношений. Безусловно, в условиях глобализации возрастает роль культурной дипломатии, мир превратился в огромное информационное пространство, где явно наблюдается взаимосвязь и взаимозависимость стран мирового сообщества. Культурная дипломатия зачастую является средством установления и развития отношений с другими государствами и народами, а также средством самовыражения и позиционирования страны на мировой арене и в массовом сознании.

Основной акцент в статье уделяется сфере образования и культуры, определяется их роль, как средства углубления двусторонних взаимоотношений между двумя странами. Рассматриваются сильные и слабые стороны сотрудничества в этой области, а также перспективы дальнейшего развития. Отмечается возрастание роли культурной дипломатии между странами, как средства углубления двусторонних взаимоотношений.

Ключевые слова: культурная дипломатия, двустороннее сотрудничество, гуманитарная сфера, сотрудничество в сфере образования.

References

1. Petrov V. A., Vladimirov Yu.V. *Kratkoe opisanie francuzskoj diplomaticheskoy sluzhby* [A brief outline of the French diplomatic service] (International Relations, Moscow, 1966, 208 p.). [in Russian].
2. Na osnove doveriya i vzaimnoj vygody: interv'y u s poslom Kazahstana vo Francii Nurlanom Danenovym [Based on trust and mutual benefit: interview with the Ambassador of Kazakhstan to France Nurlan Danenov], *Kazahstanskaya Pravda* [Kazakhstani Truth], (11-12)2011. [in Russian].
3. Danenov N. *Pyataya respublika: dinamizm strategicheskogo partnerstva* [Fifth Republic: Dynamism of Strategic Partnership] *Kazahstanskaya Pravda* [Kazakhstani Truth], 5(2011). [in Russian].
4. Tusupbekova L. *Astana - Parizh: dinamika vzaimnyh interesov* [Astana - Paris: dynamics of mutual interests], *Kazahstanskaya Pravda* [Kazakhstani Truth], 2 (2011). [in Russian].
5. Tarasova E. V., Poltaranin I. A. *Evropejskij Soyuz: Osnovnye problemy i perspektivy razvitiya* [European Union: Main problems and development prospects] *Tvorchestvo molodyh issledovatelej - put' k realizacii strategicheskikh celej i zadach VKGU: tezisy dokladov nauchnoj konferencii* [Creativity of young researchers - a way to implement the strategic goals and objectives of EKSU: abstracts of the scientific conference], 10(2014). [in Russian].
6. Kuryatov V., Alibekova R. *Masshtab milliardnyj programm proryvnyh: N. Nazarbaev i N. Sarkozi vyvodyat dvustoronnie otnosheniya na kachestvenno novyj uroven'* [The scale of billions of breakthrough programs: N. Nazarbayev and N. Sarkozy bring bilateral relations to a qualitatively new level], *Kazahstanskaya Pravda* [Kazakhstani Truth], 8(2009). [in Russian].
7. Mager Yu. *Kazahstan - Franciya: na urovne strategicheskogo partnerstva* [Kazakhstan - France: at the level of strategic partnership], *Kazahstanskaya Pravda* [Kazakhstani Truth], 3-4 (2014). [in Russian].
8. *Asylum Procedures Directive (2013/32/EU) Directive on general procedures for the grant and withdrawal of international protection.* Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=celex%3A32013L0032> (Accessed 01.10.2020).
9. Kusainov A.K., Anarbek N. *Cistema obrazovaniya Francii: stupeni posle shkol'nogo obrazovaniya* [Educational system of France: stages after school education] *Vestn. akad. ped. nauk Kazahstana* [Bulletin of the Academy of Pedagogical Science of Kazakhstan], 4, 52(2008). [in Russian].
10. *Shengenskij kodeks o granicah (Reglament (EC) № 562/2006)* [Schengen Borders Code (Regulation (EC) No 562/2006)], Available at: <https://eulaw.edu.ru/spisok-dokumentov-po-pravu-evropejskogo-soyuzashengenskij-kodeks-o-granitsah-2006-g-reglament-es-562-2006-evropejskogo-parlamenta-i-soveta-ot-15-marta-2006-g-ustanavlivayushhij-kodeks-soobshhestva-o-rezhime-peresecheniya-lyudmi-granits/> (Accessed 01.10.2020) [in Russian]
11. *Novosti Central'noj Azii* [Central Asian News]. Available at: <http://camonitor.kz/> (accessed 01.10.2020). [in Russian]
12. *Association des Kazahstanais en France.* Available at: <https://www.france-kazakhstan.fr/> (accessed 01.10.2020) [in French].
13. *Website of the French Ministry of Higher Education and Science.* Available at: <https://www.education.gouv.fr/> (accessed 01.10.2020) [in French].

Сведения об авторах:

Kussainova Aliya Muratovna – Ph.D., Associate Professor of International Relations Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Kalibekova Lyazzat Salyhaddinkyzy – The 2nd course master's student in International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Кусаинова Алия Муратовна – Ph.D., Л.Н. Еуразия ұлттық университетінің халықаралық қатынастар кафедрасының доценті Гумилев, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Калибекова Ләззат Салыхаддинқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «халықаралық қатынастар» мамандығының 2 курс магистрі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

К.Б. Мубашева*
Ж.О. Есеркепова

Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: kamila.mubasheva.97@mail.ru

Қазіргі Қазақстан және ҚХР дипломатиясындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі

Аңдатпа. Бұл мақалада бүгінгі күні әлем елдерінің дипломатиялық қарым-қатынасын дағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі жайында қарастырылады. Соның ішінде, Қазақстан мен ҚХР дипломатиясына басым назар аударылған. Сонымен қатар, мақалада бүгінгі таңда негізгі орынға ие болып отырған цифрлық дипломатияның халықаралық қатынастардағы жаңа тенденциялары айтылады. Автор бұл мақалада ҚР мен Қытай мемлекеттері аясында қазіргі кезеңдегі дипломатиялық қызметті ақпараттық қамтамасыз етудің негізгі міндеттері мен әдістерін талдауға тырысады. 2000 жылғы 22 шілдеде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшелері бекіткен жаһандық ақпараттық қоғам Окинава Хартиясында «ақпараттық-коммуникациялық технологиялар ХХІ ғасырдағы қоғамның қалыптасуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады» делінген. Ал Қытай билігі интернет пен заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тек қарсылас мемлекеттерді тежеу құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар елдің халықаралық аренада оң имиджін қалыптастырудың тамаша мүмкіндіктері ретінде пайдаланады. ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің Ақпараттық агенттігі жанынан интернет-насихат жөніндегі арнайы Әкімшілік бюро құрылған. Ол интернеттегі мемлекеттік үгітті басқарып, үйлестіруші ролін атқарады.

Түйін сөздер: дипломатия, ақпараттық-коммуникациялық технология, ҚХР, Қазақстан, цифрлік дипломатия, халықаралық саясат, интернет.

DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-23-30>

Түсті: 16.02.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 15.03.2021

Кіріспе

XXI ғасыр «ақпарат ғасыры» деп айтуға болады. Ақпараттық технологиялардың дамуына негізделген ақпараттық революция, ақпараттың жылдамдығы мен көлемі бұрынсоңды болмаған жағдайда алға жылжуда. Қазіргі жаһандану және жаңа халықаралық ақпарат тәртібінің пайда болу жағдайында белгілі ағылшын философы Фр. Бэконның бірнеше ғасыр бұрын айтқан «ақпаратқа ие – әлемге ие» деген сөзі жаңа мәнге ие

болуда. Осыған орай, бүгінгі күні «цифрлі дипломатия» тұжырымдамасы пайда болып, интернеттің жаңа мүмкіндіктерін дипломаттар мен мамандар пайдалануда.

Сондықтан, қазіргі Қытай мен ҚР ғаламдық және аймақтағы басым бағыттарын айқындау және олардың дипломатиядағы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануы тараптар арақатынасының болашақтағы дамуына баға беруге мүмкіндік береді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың пайда болуымен байланысты

халықаралық қатынастардағы саяси және экономикалық мәселелерді жан-жақты қарастыру қажеттілігімен анықталады. Интернеттің дамуы арнайы «виртуалды саясаттың» пайда болуына ықпал етеді. Ал ақпараттық қайшылықтар әлемдік саясаттың маңызды құрамдас бөлігіне айналады. Халықаралық қатынастар жүйесін трансформациялау барысында азиялық аймаққа көбірек көңіл бөлінеді. Тиісінше, Азия және жетекші азиялық держава ретінде Қытайдың геосаяси кеңістігі ауқымды ақпараттық қақтығыстардың өрісіне айналады. «Қоғамдық дипломатия» шеңберінде үш негізгі бағыт бар: әртүрлі хостингтік сайттарда (мысалы, YouTube-да), микроблогтарды пайдалану (мысалы, Twitter) және әлеуметтік желілерде (мысалы, Facebook-де) ақпаратты орналастыру. Бұл салалар ең алдымен сыртқы саясат ведомстволарымен және тиісті мекемелермен, жеке саяси көшбасшылармен және жетекші бұқаралық ақпарат құралдарымен қолданылады. Көптеген елдердің елшіліктері Facebook әлеуметтік желісінде өзінің профильдерін қолданады, осылайша олар жұмыс істейтін елдердің азаматтарымен байланыс орната алады. Қоғамдық өмірдің барлық салаларында «ақпарат», «ақпараттық технологиялар», «ақпараттық соғыс», «кибер-кеңістік», «электрондық үкімет» және т.б. түсініктер жиі пайдаланылуда.

Мақаланы жазудағы негізгі мақсат – Қазақстан және ҚХР дипломатиясындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі мен орнын зерттеп, талдау жасау болып табылады. Мақаланы жазу барысында көзделген мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- қазіргі кездегі дипломатия саласындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың ролін айқындау;
- ҚХР мен Қазақстанның дипломатиясында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қалыптасуын зерттеу;
- Бүгінгі күні орын алып отырған ҚХР-ның халықаралық қатынастардағы ақпараттық қауіпсіздік мәселесін қарастыру.

Зерттеу әдістері

Бұл мақаланы жазу барысында жинақтау, салыстыра зерттеу әдістері мен талдау тәсілі қолданылды. Сонымен қатар, кеңінен қолданылатын тарихи-салыстырмалы және жүйелеу әдістері де зерттеу жұмысына арқау болды. Бұл әдістер ҚХР мен ҚР қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар тұрғысында дамуы мен ҚХР-дың дипломатиялық стратегиясын, басым бағыттарын жүйелі түрде айқындауға мүмкіндік береді.

Жалпы ақпараттық қоғам халықаралық саяси жағдайда қажетті компонент болып табылады. ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту ХХ ғ.соңы-XXI ғ. ғылым мен техниканың дамуындағы маңызды жетістіктердің бірі болды. Осы жағдай халықаралық қатынастардағы қолданбалы мәселелердің пайда болуына әкелді.

«Цифрлі дипломатия» терминін алғаш рет АҚШ-та ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытуға жауапты американдық агенттіктер сыртқы саясатқа байланысты бұқаралық коммуникациялар үшін жаһандық желідегі «жаңа медиа»: әлеуметтік желілер, блогтар және басқа да медиа-платформалар белсенді түрде қолданыла бастады [1, 222 б.]. Соңғы жылдары сыртқы саясат тәжірибесі үлкен өзгеріс үстінде, яғни Интернет заманауи дипломатияға жаңа өмір сыйлады. Министрлер, елшілер, дипломаттар бұқаралық ақпарат құралдарын халықпен өзара әрекеттесу үшін жиі пайдалануда. Сонымен қатар, бүгінгі күні интернет өз пікірлерін білдіретін платформаға айналады. Іс жүзінде барлық министрліктерде дамыған осындай жағдай ҚХР мен Қазақстанда да бар. Бұл заманауи дипломатияның нысаны мемлекеттік халықаралық саясатты жүзеге асырудың жаңа мүмкіндіктері, сонымен қатар оның қатысушыларына ерекше талаптар қойып отыр.

Қытайдың дипломатиясы мен ондағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы мәселесіне

Чжао Хунвэй [2], Чжао Цичжэн [3] сынды т.б. қытайлық ғалымдар өз зерттеулерін арнап, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың даму мәселелерін қарастырған деп айтуға болады. Осы мәселені зерттеуде отандық зерттеушілер де өздерінің үлестерін қосқан. Зерттеу жұмысы бойынша еңбектер қатарындағы Қазақстан-Қытай байланыстары мәселелерін қазіргі Президентіміз Қ.К. Тоқаевтың «Дипломатия Республики Казахстан» т.б. еңбектерінен біле аламыз. Ал Қ. Сұлтановтың «Реформы в Казахстане и Китае» - Астана: Елорда, 2000. сынды зерттеулерінде Қазақстан мен Қытай арасындағы екіжақты байланыстың қалыптасуы мен дамуы т.б. қарастырып, олардың болашағы жөнінде сөз қозғайды. Сонымен қатар, белгілі қытайтанушы ғалым Н. Мұхаметханұлының қазақ-қытай қатынастары бойынша «Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жж.)» атты зерттеу еңбектері, А.Х. Арыстанбекованың «Дипломатия в современном мире» А., 2019., А.А. Провоторова [4] т.б. зерттеулерін айтып кеткен жөн.

Ал ресейлік ғалымдардан Н.А. Кошурникова, А.И. Смирнов, Ю.М. Галенович, М.А. Эпова, И.В. Сурма, Б.Х. Бахриев т.б. қазіргі кездегі дипломатияға, оның түрлеріне, қазіргі дипломатияның қоғамдағы өзгерісіне, әсіресе ҚХР қазіргі дипломатияның орны мен роліне, ҚХР саясатының экономикалық факторына, ақпараттық-технологиялық дамуына өз зерттеулерін арнаса, О.Д. Исмаилова, К.Р. Хаджи қазіргі пандемия жағдайындағы халықаралық қатынастар жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың роліне тоқталып кетеді.

Талқылау нәтижелері

Қазіргі таңда дипломатиядағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мәселесінен Азия елдері де қалыс қалған жоқ. Қытайдың, АСЕАН және басқа елдердің сыртқы саясатын зерттеу барысында дәстүрлі дипломатияның әдістері өзекті мәселелерді шешу үшін жеткіліксіз. Қытайдың сыртқы

саясат мамандары «жұмсақ күш» саясаты арқылы технологияларына батыстық әсерді шебер қолдана отырып, цифрлі дипломатияның әлеуетін сыртқы саяси мәселелерді шешу үшін ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың тиімділігін пайдалануды бағалауда [5]. Қытайдың Батыс ақпарат алмасу қызметтері арасында танымал болғанына қарамастан, QQ (ICQ аналогы), Sina Weibo (Twitter ұқсас), WeChat (WhatsApp, Viber), Renren (Facebook) және т.б. ұлттық әлеуметтік желілер мен жедел хабар таратушылар аудиториясын кеңейту үшін Қытай мұндай бағдарламалардың шет тіліндегі нұсқаларын жариялау әдісін шығарды. Соның ішінде WeChat 15 тілде қол жетімді. Көптеген репосттардан, қытайлық бұқаралық ақпарат құралдарынан, ҚКП және Сыртқы істер министрлігінен тұтынушылар көп тұтынатын әлеуметтік және саяси ақпараттардың қажетті ақпараттың жылдам жариялануын, жариялауға арналған мобильді қосымшалардың саласын белсенді түрде зерттеп жатыр [6, 282 б.]. Ал интернеттің көмегіне сүйене отырып, ҚХР қытай позициясының таралуына елеулі үлес қосады. Өз кезінде ҚХР әйгілі мемлекеттік қайраткері Чжоу Энлай: «Барлық дипломатия - соғысты басқа тәсілмен жалғастыру көзі. Гибридті технологиялар, нақты қару мен «арнайы күштер» арқылы ұрыс қимылдарының заманауи әдістерін ескере отырып, жалпыұлттық жұмылдыру және ұлттық дипломатиялық қызметті толық көлемде жаңғырту қажет» деген болатын.

Интернетте Қытайдың өзіндік «әскері» бар, олар онлайн-сөйлесулерге үстемдік жасау үшін үйде және шетелде қоғамдық пікірді қалыптастыру үшін құрастырылған. Елде 300 мыңға жуық адам жұмыс істеп, олар үкіметтік желіні ілгері жылжытады, форумдар, веб-сайттар және блогтар туралы тиісті ақпаратты орналастырады. Үкімет мұндай «киберәскерлерді» қолдайды. Өйткені, олар өз кезегінде шетелдік форумдарда белсенді жұмыс істейді, Қытай туралы кез-келген теріс ақпаратқа қарсы тұрады. Сондай-ақ, бұл стратегия «Қытай

арманы» жаңа идеологиялық құрылымын тарату үшін қолданылуда. Бұл пайда болған ақпараттық кеңістік тек қана Пекиннің ғана емес, сонымен бірге бәсекелестерінің сандық дипломатия технологияларын енгізу мүмкіндігін тудырады. Қытайдағы батыс елінің елшіліктері қытай әлеуметтік желілерінде (Weibo, Wechat) топтар құрып, қоғаммен диалог жүргізеді. Интернет үкімет үшін жаңа мүмкіндіктер ашуды. Батыс үкіметтері азиялық аудиториямен байланысу үшін әлеуметтік медианы пайдаланады. Интернетті пайдаланушылардың 45%-ы Азияда тұрады. Дипломаттар үшін бұл азиялық мемлекеттердің өміріне қатысуға тамаша мүмкіндік болып табылады. Ішкі ақпараттық кеңістікті қорғауда қытай билігі «қатал» (белгілі бір сайттар мен әлеуметтік желілерге кіруді тоқтату, негізгі сөздер бойынша мазмұнды бұғаттау, анонимді пайдаланушыларды қоспағанда) және «епті» (қарсы пропагандалық) әдістерді қолданады. Дегенмен, кей интернет ресурстарын пайдалануға тыйым салуға қарамастан, Қытай да цифрлі дипломатияның дамуына өз үлесін қосады. Қытай билігі ҚХР шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының үстемдігін мойындайды. Қытайдың дипломатиясы көбіне қорғаныс сипатына ие [7, 85 б.].

Қытай сенімсіз интернет-технологияларды жекеөзінің жүйесімен алмастыру бағытындағы стратегияны қалыптастыруды жалғастыруы керек деп ҚХР басшысы Си Цзиньпин осындай ұсыныс көтерген болатын. «Біз жан-жақты қорғалған және өзіміздің тарапымыздан қадағаланатын ақпараттық технологияларды құру мен өндіру бағытындағы жұмыстарды жеделдетуіміз керек», - деді Си Цзиньпин. Оның сөзінше, Қытай бұл бағытта қазірдің өзінде қарышты қадамдар жасап үлгерді. 1998 ж. үкімет халық қорғанысын ойлап, «Алтын қорғаныс» жобасын өңдеуге жол ашты. Алайда, жоба 2003 ж. ғана жұмысын бастады. Жобаның ең маңызды функциясы ұятсыз заттар мен саяси қателіктерді болдырмау. Сайттарды блоктау критерилері әрқашан өзгеріп, дамуда. Қазір интернетте үкімет

пен халық арасында байланыс орнату үшін, дәстүрлі мәселелерден үкіметтің назарын аудару және халықтың өзекті мәселелеріне назар аудару үшін көптеген мүмкіндік бар. Цифрлі дипломатия құралдарын пайдалану арқылы Азия елдеріндегі қоғамдық дипломатия деңгейі одан әрі өседі деген ой қорытамыз.

Ал, ҚР дипломатиялық қарым-қатынасының қалыптасуы бойынша Тәуелсіз Қазақстанның нығаюында сыртқы саясат маңызды рөл атқарады. 1992 ж. алғашқы айлары Қазақстанның жас дипломатиясы буынының жасақталуы сияқты оқиғамен байланысты болды. Ал қазіргі өз еліміздегі цифрлі дипломатияның жағдайына келер болсақ, сандық дипломатия рейтингісінде Қазақстан ТМД елдерінің ішінде көшбасшылардың қатарына кіреді. ТМД елдерінің ішінде Қазақстан Ресейден кейінгі орынға шықты. Бұл жағдайда сандық дипломатияның жоғарғы рейтингісін Ұлыбритания мен АҚШ иеленеді. Ал соңғы орындарда Маршалл аралдары, Палау және Жаңа Гвинея секілді елдер иеленеді. Әлемдік рейтинг бойынша елдердің СІМ интернеттің және әлеуметтік желілердің пайдалану сапасы бағаланады. Осылайша, Қазақстан әлем бойынша тізімде 38-орынды иеленіп, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түркіменстан Норвегия секілді т.б. елдерді артта қалдырды. Қазақстанның елдің имиджін және қоғамдық дипломатиясын дамытуға әрекеттері мемлекеттік деңгейге байланысты [8, 114 б.]. Мысалы, қазақстандық дипломатия бейбітшілік, қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайтуға бағытталған бірқатар маңызды қадамдар жасады. Біріншіден, бұл Азия елдеріндегі өзара сенімсіздікті азайту үшін 1992 ж. Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі Кеңестің құрылуы болды.

Бүгінгі әлемге цифрлық технологиялар өз әсері мен рөлін жоғарылатуда. Ұзақ уақыт бойы «электрондық үкімет», «электрондық коммерция», «электрондық партия» сияқты т.б. ұғымдар қалыптасты. Мұның бәрі

осындай технологиялық инновациялардың дипломатиялық салада қалыптасқандығын көрсетеді, сондықтан «электрондық елшілік» және «электронды консулдық» құру мәселесін зерттеу керек. Бұл инновациялық жобалар қаржылық шығындарды айтарлықтай оңтайландырып, клиенттерге қызмет көрсетудің тиімділігі мен жылдамдығын арттырады және дипломатиялық миссиялардың сапасы мен тиімділігін арттырады. Сенімді және объективті ақпаратты алу, сондай-ақ зерттеу мәселелерін тиімді зерттеу үшін қабылдаушы елде де, Қазақстанда да мамандандырылған дөңгелек үстелдер мен конференциялар ұйымдастыру арқылы сарапшылардың бірлескен жұмысын ұйымдастырудың дәлелденген әдісін пайдалану қажет[9].

Ал, бүгінгі күні орын алып отырған COVID-19 пандемиясының таралуы, сөзсіз халықаралық сауда-экономикалық қатынастарға айтарлықтай әсер етуде. Елдер арасындағы көптеген дипломатиялық кездесулер мен бизнес-процестерді тоқтатып және жаңа технологиялық шешімдерге сұранысты арттырады. Іс-шараларды өткізуде онлайн-конференциялардың баламалары көмектесті, бірақ технологиялық индустриялар жеке бизнес мүмкіндіктерін жіберіп алу салдарынан осындай жаңартылған кезеңнен зардап шегуі мүмкін. Себебі, конференцияға қатысушылар жеке кездесулердегідей мүмкіншіліктерге ие бола алмайды. Коронавирустың таралуына байланысты көптеген қызметкерлер қашықтан жұмыс істеуге ауысқанда Microsoft Teams, Google Hangouts және Zoom сияқты корпоративті телеконференциялар құралдарына көбірек сенім артты. Эпидемияның елдер арасындағы дипломатия, экономикаға ауыр әсер етіп, жаһандық экономикалық модель біртіндеп жаңа жағдайларға бейімделе бастағанына қарамастан, әлемдік экономиканың қалпына келуі баяу қарқынмен жүруде [10, 60 б.]. Пандемия кезінде «Бір белдеу - бір жол» бастамасы тек Қытай мен басқа елдер арасындағы байланыс емес, сонымен қатар

дамыған және дамушы елдер арасындағы әлемдік қаржы тепе-теңдігіне ықпал етеді.

COVID-19 пандемиясы «Бір белдеу - бір жол» бастамасын жан-жақты жүзеге асыруға жаңа мүмкіндіктер ашты. Мысалы, «Цифрлық Жібек Жолы» және «Салауатты Жібек Жолы» жобалары пайда болды. Өлеуметтік оқшаулаудың күшеюі жағдайында оқыту мен жұмысқа деген көзқарас өзгеріп, онлайн режимінде білім алуға, онлайн-семинарлар және онлайн-кездесулерге сұранысты туындатты. «Цифрлық Жібек Жолы» интернетке қосылуды жақсартып, халықаралық электрондық коммерция нарығындағы кедергілерді төмендету арқылы әлемдік экономиканың қалпына келуіне үлкен қолдау көрсетеді деп күтілуде.

Сонымен, зерттеу нәтижелеріне талдау жасай отырып, қазіргі дипломатияда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың ролі басым екендігіне, ол сала біздің еліміз Қазақстан мен ҚХР-ның да қазіргі дипломатиясына әлемдегі алдыңғы қатарлы инновациялық жағынан дамыған озық елдердің қатарына кіріп, бүгінгі күннің талабынан қалыс қалмау үшін қажет екендігін түсінуге болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жалпы ХХІ ғасыр негізінен ақпараттық технологияның даму жылдамдығына және көлеміне бұрын-соңды болмаған жаңа технологияларды дамытуға негізделген ақпараттық айналым деп аталады. Қазіргі күні орын алып отырған ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың алға басуының объективті алғышарттары бар екенін ұмытпау керек. Дипломатиядағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бүгінде жаңа сала болғанымен бірақ ол даму үстінде. Сондықтан, өзге елдердегі секілді Қазақстан мен ҚХР дипломатиясы бойынша интернет мүмкіндіктері ел үкіметі мен тұрғындар арасындағы байланыс алаңына айналуға, үкіметтің назарын дәстүрлі мәселелерден алшақтатуға және халықтың көкейтесті мәселелеріне назар аударуда көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Сурма И. В. Цифровая дипломатия в глобальной политике // Электронный вестник. Государственное управление. - 2015. - № 49. - С. 221-243.
2. Чжао Хунвэй. Китайская дипломатия в контексте процессов взаимовлияния и соперничества в Восточной Азии // Аналитические записки – 2007. [Электрон.ресурс]. – 2011. – URL: http://mgimo.ru/files/2/y12_2011/216759/az-21 (дата обращения: 20.01.2021).
3. Чжао Цичжэн. Публичная дипломатия и коммуникация между странами / Чжао Цичжэн. - Пекин: Изд-во Пекинского народного университета, 2011. - 222 с.
4. Провоторова А.А. Риски и угрозы цифровой дипломатии // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Международные отношения - 2016. - С. 45-50.
5. Эпова М.А. Цифровая дипломатия в странах Азии // Политика, государство и право. [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <http://politika.snauka.ru/2015/01/2289> (дата обращения: 07.02.2021).
6. Кошурникова Н.А. Особенности информационной политики современного Китая // Китай: история и современность: материалы IX междунар. науч.-практ. конф. Екатеринбург, 21–23 октября, 2015 г. - Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2016. - С. 279–284.
7. Галенович Ю.М. Войны Нового Китая и его дипломатическая служба / Ю. М. Галенович. Москва: Восточная книга, 2012. - 640 с.
8. Бахриев Б.Х. Роль механизмов публичной дипломатии в развитии международного сотрудничества государств Центральной Азии. [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: <https://mgimo.ru/upload/diss/2019/bahriev-diss.pdf> - 240 с. (дата обращения: 10.12.2020).
9. Смирнов А. И. Современные информационные технологии в международных отношениях / А. И. Смирнов. - Москва: МГИМО, 2017. - 334 с.
10. Хаджи К. Р. Исмагилова О. Д. Информационно-коммуникационные технологии в международной торговле в условиях пандемии. // Мониторинг экономической ситуации в России тенденции и вызовы социально-экономического развития: Институт экономической политики им. Е. Т. Гайдара, Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ. - Москва, 2020. - С. 59–72.

К.Б. Мубашева, Ж.О. Есеркепова

*Казахский университет международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана, Алматы, Казахстан*

Роль информационно-коммуникационных технологий в дипломатии современного Казахстана и КНР

Аннотация. В этой статье обсуждается роль информационных и коммуникационных технологий в дипломатических отношениях в современном мире. В частности, особое внимание было уделено дипломатии Казахстана и Китая. Кроме того, в статье освещаются новые тенденции цифровой дипломатии в международных отношениях, которые сегодня набирают силу. В данной статье автор пытается проанализировать основные задачи и методы информационного обеспечения дипломатической службы в контексте Казахстана и Китая на современном этапе. Хартия глобального информационного общества на Окинаве, ратифицированная постоянными членами Совета Безопасности ООН 22 июля 2000 г., гласит, что «информационные и коммуникационные технологии являются одним из наиболее важных факторов в формировании общества в 21 веке». Китайские власти используют интернет и современные информационно-коммуникационные технологии не только как средство сдерживания соперничающих государств, но и как прекрасную возможность создать положительный имидж страны на международной арене. При Информационном агентстве Государственного совета Китайской Народной Республики создано специальное административное бюро интернет-пропаганды. Он управляет и координирует государственную пропаганду в интернете.

Ключевые слова: дипломатия, информационно-коммуникационные технологии, КНР, Казахстан, цифровая дипломатия, международная политика, интернет.

K.B. Mubasheva, Zh.O. Yesserkepova

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

The role of information and communication technologies in the diplomacy of modern Kazakhstan and China

Abstract. This article discusses the role of information and communication technologies in diplomatic relations in the modern world. In particular, special attention was paid to the diplomacy of Kazakhstan and China. In addition, the article highlights new trends in digital diplomacy in international relations that are gaining momentum today. In this article, the author tries to analyze the main tasks and methods of information support of the diplomatic service in the context of Kazakhstan and China at the present stage. The Charter for a Global Information Society in Okinawa, ratified by the permanent members of the UN Security Council on July 22, 2000, states that «information and communication technologies are one of the most important factors in shaping society in the 21st century.» The Chinese authorities use the Internet and modern information and communication technologies not only as a means of deterring rival states, but also as an excellent opportunity to create a positive image of the country in the international arena. Under the Information Agency of the State Council of the People's Republic of China, a special administrative office for Internet propaganda has been established. He manages and coordinates government propaganda on the Internet.

Key words: diplomacy, information and communication technologies, China, Kazakhstan, digital diplomacy, international politics, Internet.

References

1. Surma I.V. Tsifrovaya diplomatiya v global'noy politike [Digital Diplomacy in Global Politics] *Elektronnyy vestnik. Gosudarstvennoye upravleniye. [Electronic bulletin. Public Administration.]*, No. 49, 221-243(2015). [in Russian]
2. Zhao Hongwei. Kitayskaya diplomatiya v kontekste protsessov vzaimovliyaniya i sopemichestva v Vostochnoy Azii [Chinese diplomacy in the context of processes of mutual influence and rivalry in East Asia] *Analiticheskiye zapiski [Analytical notes]*, Available at: http://mgimo.ru/files2/y12_2011/216759/az-21 (accessed 20.01.2021). [in Russian]
3. Zhao Qizheng. Publichnaya diplomatiya i kommunikatsiya mezhdu stranami [Public diplomacy and communication between countries] (*Izd-vo Pekinskogo narodnogo universiteta, Beijing, 2011, 222 p.*). [in Chinese].
4. Provotorova A.A. Riski i ugrozy tsifrovoy diplomatii [Risks and threats of digital diplomacy] *Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya Mezhdunarodnyye otnosheniya [Bulletin of KazNPU named after Abay. Series International Relations]*, Almaty, 2016. P. 45-50. [in Russian]
5. Epova M.A. Tsifrovaya diplomatiya v stranakh Azii [Digital diplomacy in Asian countries] *Politika, gosudarstvo i pravo [Politics, state and law]*, Moscow, 2015. No. 1. Available at: <http://politika.snauka.ru/2015/01/2289> (accessed 07.0.2021). [in Russian]
6. Koshumikova N.A. Osobennosti informatsionnoy politiki sovremennogo Kitaya [Features of the information policy of modern China] *Kitay: istoriya i sovremennost': materialy IX mezhdunar. nauch. -prakt. konf. [China: history and modernity: materials of the IX international. scientific-practical conf.]* Yekaterinburg, October 21-23, 2015 - Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, [Publishing House of the Ural University] Yekaterinburg, 2016. - P. 279-284. [in Russian].
7. Galenovich Yu.M. Voyny Novogo Kitaya i yego diplomaticheskaya sluzhba [Wars of New China and its diplomatic service], (*Vostochnaya kniga, Moscow, 2012, 640 p.*). [in Russian].
8. Bahriev B.Kh. Rol' mekhanizmov publichnoy diplomatii v razvitiy mezhdunarodnogo sotrudnichestva gosudarstv Tsentral'noy Azii [The role of public diplomacy mechanisms in the development of international cooperation between the Central Asian states], Moscow, 2019, <https://mgimo.ru/upload/diss/2019/bahriev-diss.pdf> (accessed 10.12.2020). [in Russian]
9. Smimov A.I. Sovremennyye informatsionnyye tekhnologii v mezhdunarodnykh otnosheniyakh [Modern information technologies in international relations] (*MGIMO, Moscow, 2017, 334 p.*). [in Russian]

10. Khadzhi K.R. Ismagilova O.D. Informatiionno-kommunikatsionnyye tekhnologii v mezhdunarodnoy trgovle v usloviyakh pandemii [Information and communication technologies in international trade in a pandemic], Monitoring ekonomicheskoy situatsii v Rossii tendentsii i vyzovy sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya: Institut ekonomicheskoy politiki im. Ye.T. Gaydara, Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente RF. [Monitoring the economic situation in Russia, trends, and challenges of socio-economic development: Institute of Economic Policy named after E.T. Gaidar, Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation], - Moscow, 2020. - P. 59-72. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Мубашева Камила Бейбитовна – 2 курс магистранты, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Есеркеева Жанар Оңгаровна – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Mubasheva Kamila Beibitovna – The 2nd year master's student, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Eserkepova Zhanar Ongarovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Parties of Republic of Kazakhstan in political spectrum

Abstract. *This article defines the main ideological positions of Kazakhstani political parties, expressed in the form of their display on the graphic political spectrum, developed by the psychologist Hans Eysenck. The concept of the political spectrum is given, the main types of political spectrum that exist and are used at present, as well as their authors, are determined. The necessity of using Eysenck's graphic political spectrum as the most rational way of placing political ideologies in the form of geometric models is substantiated. The analysis of the program documents of the political parties of the Republic of Kazakhstan, because of which information was obtained about their ideological affiliation, for their further distribution on the spectrum. The parties are distributed along the political spectrum in accordance with their ideological guidelines, as indicated in the officially approved political programs. The distribution of parties was carried out using two dichotomies: left-wing – right-wing and authoritarian-democracy.*

Keywords: *political parties, ideology, political spectrum, right-wing, left-wing, centrists, political program, Republic of Kazakhstan.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-31-42>

Received:13.01.2021 / Approved: 22.01.2021

Introduction

The ideological direction of a particular political party is one of the most important components of its activities. Ideology gives a clear understanding of what policy the party intends to pursue if it comes to power. Ideology is, in fact, the foundation on which the party's programmatic goals are based. By the 21st century, the role of ideology in party building and party activity is gradually decreasing. In modern democracies, political parties use elements of different political ideologies in order to achieve the greatest possible popularity among the population. In addition, often the ideology of a particular political party may not correspond to the declared political goals and objectives. Nevertheless, in developed societies, it is necessary to take into account the ideological component of a particular political force, since it

is the main indicator that distinguishes it from other political forces.

The relevance of this study is due to the ideological blurring of Kazakhstan's political reality in the context of the upcoming parliamentary elections in the Republic of Kazakhstan in January 2021. Almost all political parties registered in the Republic of Kazakhstan do not openly declare their ideological component. Among all political parties registered in Kazakhstan, only 3 parties openly declared their ideology: the Nationwide Social Democratic Party, the Communist People's Party of Kazakhstan and the Ak Zhol Democratic Party of Kazakhstan. The policy documents of the rest of political forces do not contain open mention of any political ideology. In this regard, it is possible to determine the ideological component of these parties only through a qualitative analysis of their political programs, on the basis of which

one can draw a conclusion about their ideological affiliation. The position of political parties on the political spectrum will allow, in turn, to clearly demonstrate all the similarities and differences between these parties.

The purpose of this study is to determine the ideological affiliation of the officially registered political parties of the Republic of Kazakhstan and their positions on the political spectrum. This goal is achieved by performing the following tasks:

- 1) definition of the concept of the political spectrum;
- 2) conducting a content analysis of political programs of parties registered in the Republic of Kazakhstan;
- 3) determination of the ideological affiliation of a particular party;
- 4) the position of parties on the political spectrum.

The object of this research is the officially registered political parties of the Republic of Kazakhstan. The subject of this study is the ideological affiliation of these political parties.

Research methods

The methodology of this study is a constructivist approach focused on qualitative data analysis. During this study, a qualitative content analysis of the political programs of registered parties was carried out, based on which the corresponding conclusions were formulated. The scientific novelty of this article lies in the fact that earlier in the Kazakh academic community, close attention was not paid to the ideological affiliation of the political forces of the Republic of Kazakhstan, especially about their location on the political spectrum. Despite the existing studies devoted to party issues in the Republic of Kazakhstan, they focus mainly on the formation of the party system of the Republic of Kazakhstan, party building, as well as the domination of political parties in public life (for example, the works of Y. Buluktaev and B. Abzalbekov) [1] [2]. Thus, this article is in fact the first study, where the main attention is paid

to the problem of the political spectrum and the ideological affiliation of political parties in accordance with the political spectrum.

Discussion

Currently, there are various approaches to defining the concept of the political spectrum. Such scientists as D. Peter, A. Petrik, A. Heywood and H. Eysenck [3] [4] [5] [6] studied the phenomenon of the political spectrum.

According to D. Peter, the political spectrum is used to classify political ideologies in relation to each other in order to determine the main similarities and differences between them. Peter divides ideologies into three large groups: the left, the centrists, and the right. He refers to the left as anarchism, socialism and social democracy, to the right - conservatism and fascism, and to the centrists - liberalism [3, p. 46].

According to A. Petrik, the political spectrum (in his work he calls it the «political compass») is a tool that can be used to determine the ideological affiliation of political parties, movements, party programs and decisions [4].

A. Heywood describes the political spectrum as a system that allows to characterize and classify various political ideologies in relation to each other. These positions are presented in the form of one or more geometric axes that represent different ideological directions [5, p. 14].

Thus, the following definition of the concept of the political spectrum can be given:

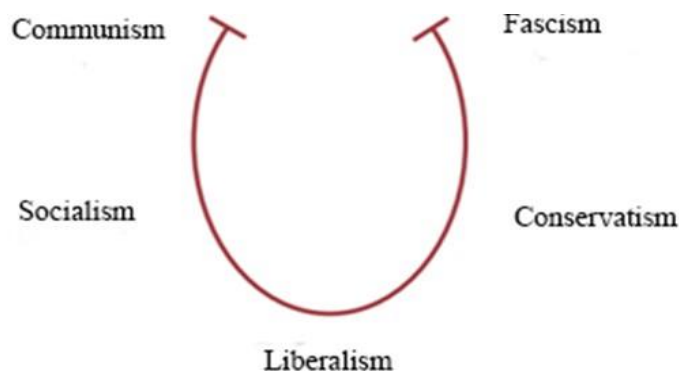
The political spectrum is a way of displaying ideologies and political forces in relation to each other, expressed in the form of one or more graphic axes on which they are located.

A. Heywood distinguishes 3 types of political spectrum:

- 1) a linear spectrum, presented in the form of a horizontal line, on which ideologies are located according to the right / left dichotomy (see Fig. 1);
- 2) a spectrum in the form of a horseshoe (see Fig. 2);
- 3) graphic spectrum, presented in the form of vertical and horizontal lines, developed by Hans Eysenck (see Fig. 3) [5, pp. 14-16].

Picture 1. Linear political spectrum

Picture 2. Horseshoe-shaped political spectrum

Picture 3. Graphic political spectrum

For the first time, the division into right-wing and left-wing in politics occurred after the Great French Revolution. Representatives of different political currents sat in opposite parts of the French Assembly. Absolutists (that is, supporters of the preservation of an absolute monarchy) sat to the right of the king, while radicals and republicans sat on the left. The term «right-wing» later became associated with reactionary monarchists, while «left-wing» began to call

supporters of revolutionary and egalitarian movements [5, pp. 14-15].

However, with the development of political philosophy and the emergence of new political trends, the opposition left-wing / right-wing can no longer be viewed from the point of view of reactionary or revolutionary nature. There are many examples when a seemingly revolutionary ideology, which aimed at “returning to the past”, was rather revolutionary (for example, Italian

fascism). At the same time, there are examples when inherently left-wing socialists and communists, on the contrary, obstructed reforms, trying to preserve the command-administrative economy [5, p. 15].

In this regard, the use of a linear political spectrum, which classifies political ideologies exclusively according to the degree of revolutionary and reactionary nature, is currently not relevant, since it does not reflect the political picture as a whole.

The horseshoe-shaped political spectrum has been used to display political ideologies in terms of their authoritarianism and democracy. Communism and fascism, despite being located in different parts of the spectrum, are at the same time on top, since both ideologies are totalitarian, and their followers use political repression and persecution for dissent as methods of political struggle. At the bottom of this spectrum is liberalism, since it is the most «democratic» of all ideologies represented on the spectrum [5, p. 16]. However, the horseshoe-shaped political spectrum also has several disadvantages. First, it does not classify ideologies in terms of economic views. For example, communism and fascism are located at opposite ends of the political spectrum, although from the point of view of their relationship to the economy, both ideologies advocate nationalization of the economy, statism, and a planned distribution system. Second, it is not entirely clear where ideologies such as anarcho-communism and libertarianism will be located on this spectrum. Consequently, the use of the political spectrum in the form of a horseshoe is also not relevant today.

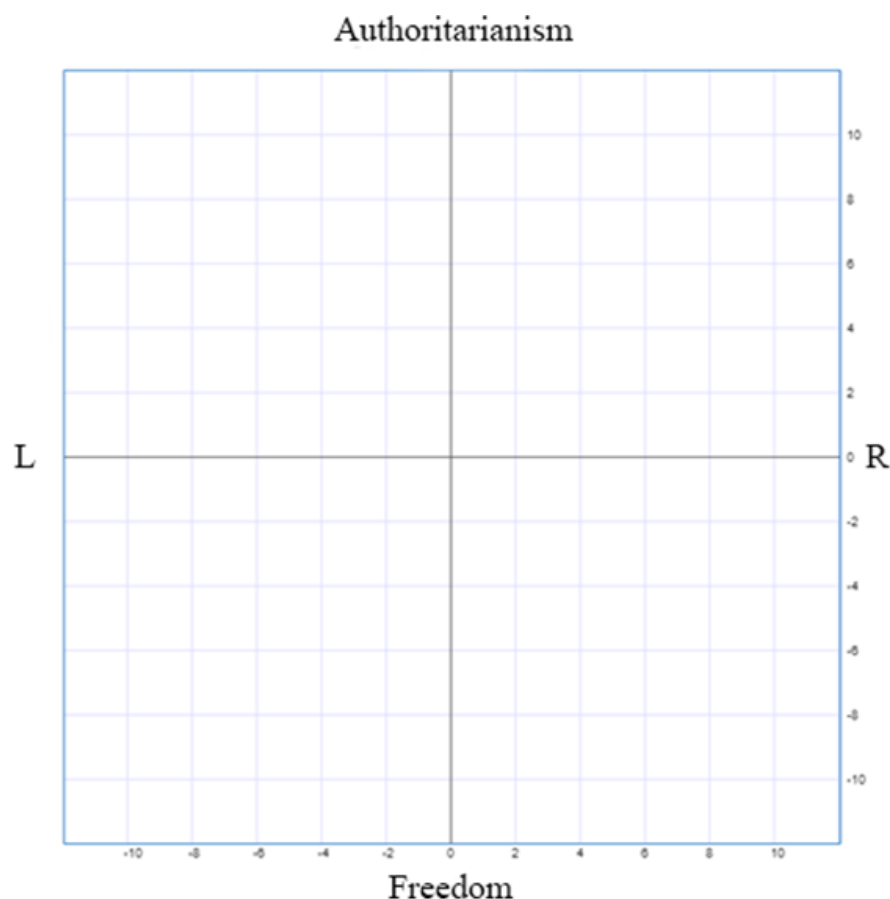
The shortcomings of the above political spectrum necessitated the emergence of a new political spectrum, which could equally classify all existing political ideologies, taking into account political and economic aspects. A similar spectrum was developed by the German-British psychologist H. Eysenck, who presented it in the form of a graph with horizontal and vertical axes. On the horizontal axis is the left / right dichotomy (Eysenck himself replaces the terms “left-wing” and “right-wing” with the terms “radical” and “conservative”), which reflect the

attitude of a particular ideology to the economy. The dichotomy of authoritarianism / democracy is displayed on the vertical axis, with the help of which political ideologies are located depending on their authoritarianism or democracy [6, p. 281].

From the point of view of attitudes towards the economy, Eysenck defines the left (radicals) as supporters of the redistribution of benefits from one social group to another, as well as an increase in the role of the state in the economy. Eysenck, on the other hand, defines the right (conservatives) as supporters of the free market and non-interference of the state in economic processes. Authoritarians are defined as supporters of strengthening the state, suppressing dissent, denying political pluralism, and repression. Democrats, on the other hand, are presented as supporters of political pluralism and diversity, as well as respect for rights and freedoms [6, p. 266]. Thus, the political spectrum developed by Eysenck is, in our opinion, the most rational form of displaying political ideologies relative to each other, since it provides a wide space of opportunities for classifying ideologies, taking into account political and economic aspects. In this regard, the location of Kazakhstani political parties in relation to their ideological affiliation in this study will occur on the graphic political spectrum of Eysenck.

For greater convenience, we have depicted this spectrum in the form of a rectangular coordinate system with vertical and horizontal scales, which, in turn, are divided into small intervals with dots, each of which corresponds to a digital value. The horizontal scale will display political parties in terms of their attitude to the economy, according to the left / right dichotomy, where the extreme left value of 12 means the total nationalization of the economy and statism, and the extreme right value of 12 means absolute economic freedom. The extreme left point on the coordinate system will be denoted by the letter «L», that is, «left», and the extreme right point - by the letter «R», that is, «right».

The vertical scale will display political parties in terms of their relationship to the political system, where a value of -12 means a tough

Picture 4. Political spectrum depicted as a rectangular coordinate system

authoritarian regime, and a value of 12 means absolute democracy and political freedom. The policy spectrum we are using is shown in Picture 4.

Research results

Currently, 7 political parties are officially registered in Kazakhstan: the Nur Otan party, the Ak Zhol Democratic Party of Kazakhstan, the Nationwide Social Democratic Party (NSDP), the Communist People's Party of Kazakhstan (CPPK), the Auyal People's Democratic Patriotic Party, the Adal Party (formerly Birlik) and the Democratic Party of Kazakhstan Azat. Of these, 6 parties are active. One party (DPK «Azat») de facto does not function and is in the process of liquidation [7].

Our study analyzed the political programs of five parties: the Nur Otan party, the Ak Zhol

KDP, the NSDP, the CPPK and the Auyal PDPP. The Adal party is also not represented in this study, as it was not possible to find its political program.

The political program of the Nur Otan party was approved at the XVIII Party Congress on February 27, 2019 under the title "Welfare Society: 10 Goals of the Decade". The program itself is divided into 10 sections (goals), which contain several points.

The economic part of the program contains both left and right elements. The left elements include items aimed at supporting Kazakhstani families, increasing the effectiveness of social support for disabled people, as well as strengthening support for pensioners, in particular:

- 1) assistance to low-income large families;
- 2) increasing financial support for parents;
- 3) increasing the level of financial support for families raising children with disabilities;

4) an increase in the size of basic pensions and benefits [8].

The right elements include items aimed at reducing the direct presence of the state in the economy, improving the principles of state support for business and increasing the availability of lending for business, in particular:

1) reducing the share of the state in the economy to 15% through the privatization of state enterprises;

2) creating favorable conditions for doing business by entering the top 20 countries in the Doing Business rating;

3) reduction of administrative barriers [8].

As for the political part of the program, it does not contain clear views on political freedom or the strengthening of authoritarianism. As political initiatives of the party, only the goals of «active participation in the political life of the country», as well as «support of all initiatives aimed at the development of the party system» are designated. It is impossible to draw an unambiguous conclusion regarding the ideological position in relation to political freedom and democracy.

Thus, the combination of left and right elements, as well as the lack of a clear position on political freedom or authoritarianism, indicates that the Nur Otan party is a classic centrist party, which is partly confirmed even in the program itself. Section 10 of the program contains the following elements:

“The crisis of party identity. The classical division (into left, right and centrists or into liberals, conservatives and social democrats) is gradually losing its relevance. Parties strive to attract the maximum number of supporters, regardless of their political orientation and interests. «

«The party will take all necessary measures to meet the expectations of Kazakhstanis, represent the interests of all segments of the population and act as a link between the population and the state.»

«The party will consolidate all constructive forces in the country to ensure that public interests are taken into account in decision-making by state authorities and in the implementation of state policy.»

“We are ready to exchange ideas and broad cooperation with all parties and public associations for the development and prosperity of our country” [8].

The political program of the Democratic Party of Kazakhstan «Ak Zhol» was approved by the resolution of the Plenum of the Central Council of the Party on December 13, 2014. In contrast to the political program of the Nur Otan party, the program of the Ak Zhol KDP contains clearly defined ideological attitudes. The party recognizes economic liberalism as its ideology [9].

The introductory part of the party's program criticizes the trend associated with the emergence of new state-owned enterprises, as well as the high share of the state and quasi-public sector in the national economy.

However, in practice, the economic part of the KDP Ak Zhol program also contains both left and right elements. Among the left-wing elements in the party program are:

1) an initiative to increase government spending on employment programs;

2) the initiative to expand the practice of public works funded by the state;

3) an initiative to stimulate the activity of entrepreneurial entities by the state;

4) the initiative to regularly increase the minimum wage;

5) the initiative to introduce a monthly childcare allowance until the child reaches the age of three;

6) the initiative for the construction of social housing for low-income strata of the population by state order;

7) an initiative to oblige developers to build social housing for citizens with a low level of income during the construction of elite housing;

8) an initiative to expand the volume of free medical care by the state;

9) an initiative to increase government spending on education and science up to 3% of GDP;

10) an initiative to increase government subsidies to agriculture;

11) an initiative to increase the volume of government purchases of agricultural products at «fair» prices.

The right elements of the economic part of the KDP Ak Zhol program include:

1) a proposal to exempt small and medium-sized businesses from the payment of Value Added Tax and Corporate Income Tax for 3 years from the date of establishment of the enterprise;

2) a proposal to simplify tax administration and reporting procedures;

3) a proposal to reduce the intervention of the quasi-public sector in the economy;

4) the proposal for the privatization of unprofitable enterprises, as well as the denationalization of 70% of enterprises with state participation;

5) a proposal for the adoption of a law «On Private Property» in order to strengthen the inviolability of private property;

6) a proposal to establish in the civil legislation the principle of the priority of the owner's rights [9].

Thus, we can conclude that in the economic sphere, the party adheres to the center-right economic views, respectively, its location on a horizontal scale will be to the right of the center. This is evidenced by the party's recognition of economic liberalism as its ideology, as well as initiatives to ease the tax burden, privatize state-owned enterprises and deregulate the economy.

As for the political part of the program, it is largely aimed at strengthening political freedom and democracy in Kazakhstan. In particular, the party's initiatives in this area include:

1) reduction of the entry barrier to the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan for political parties from 7% to 5%;

2) providing the Mazhilis of the Parliament with a key role in the formation of the Government;

3) granting maslikhats the powers to control the execution of local budgets and the activities of local self-government bodies;

4) simplification of the procedure for state registration of political parties, trade unions and public associations;

5) reduction of the minimum number of party members from 40 thousand to 10 thousand;

6) granting the right of equal access to state media for political parties;

7) bringing the current legislation in line with the International Covenant on Civil and Political Rights;

8) abolition of the death penalty;

9) humanization of criminal legislation;

10) decriminalization of some criminal offenses that do not pose a threat to the life and health of citizens [9].

The above data demonstrate that the political part of the KDP Ak Zhol program is clearly democratic in nature. Therefore, on the vertical scale, the party is located below the center.

The political program of the Communist People's Party of Kazakhstan (CPPK) was approved at the founding congress of the party in April 2004. The CPPK is one of the three political parties in the Republic of Kazakhstan that openly declared their ideological affiliation.

The economic part of the CPPK program has a pronounced leftist character. The party focuses on criticizing capitalism and the oligarchy. Among the left-wing economic initiatives of the party, it is worth noting such as:

1) free education and health care;

2) strengthening the role of the state and state property;

3) building socialism;

4) striving to build communism;

5) expansion of social programs [10].

At the same time, the CPPK program lacks a clearly defined political part. It does not contain any initiatives to strengthen political freedom or authoritarianism, with the exception of the statement that the party «does not seek to impose and dominate a single view of the development of the world» [9]. Therefore, we can conclude that on the vertical scale, the party is located in the center.

The party program of the National Social Democratic Party was approved at the X Congress of the NSDP in March 2013. The NSDP also openly defines its ideological position (social democracy).

The economic part of the program mostly consists of left-wing and center-left initiatives. These include, in particular:

1) nationalization of sectors of the economy associated with the extraction, processing and export of natural resources;

2) state monopoly on geological surveys;

3) the abolition of private ownership of agricultural land;

4) the introduction of a permanent state order for providing the population with food;

5) an increase in state financing of agriculture by 5 times;

6) an increase in the average size of pensions, benefits, scholarships and salaries in the budgetary sphere by 3 times;

7) the introduction of a progressive scale of income tax, with a rate of 60% for wealthy citizens;

8) cancellation of raising the retirement age;

9) ensuring employment at the expense of the state budget;

10) toughening of the employer's liability for violation of labor legislation;

11) the obligatory presence of trade unions at enterprises, the number of employees of which exceeds 50 people;

12) expanding the rights of trade unions;

13) construction of housing at the expense of the state budget;

14) interest-free loans for home purchases;

15) an increase in spending on medicine up to 6% of GDP;

16) free education;

17) an increase in government spending on education up to 8% of GDP [10].

Also, the economic part of the program contains a number of right elements, in particular:

1) exemption of small and medium-sized businesses in the field of innovation, industry and agriculture from taxation for 5 years;

2) reduction in the number of licensing and regulatory state organizations.

However, in general, the economic part of the NSDP program has a pronounced leftist character. Thus, we can conclude that on the horizontal scale the party will be located on the left side of it.

In turn, the political part of the program bears a pronounced democratic character, aimed at strengthening political freedom and democracy. Party initiatives in the political sphere include:

1) legislative support for the independent status of election commissions at all levels, as well as equal representation of all political parties in them;

2) compulsory television debates between candidates;

3) expanding the rights of proxies and observers;

4) transition to the notification procedure for holding peaceful assemblies;

5) deprivation of local self-government bodies of the right to regulate the procedure for holding peaceful assemblies;

6) a ban on monopolization of the media market;

7) creation of independent public television;

8) reducing the entry barrier to the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan for political parties to 5%;

9) vesting the Mazhilis of Parliament with the right to control the activities of the Government and the execution of the republican budget, as well as conduct parliamentary investigations;

10) reduction of powers of the President;

11) limitation of the presidential term to five years without the right to re-election;

12) direct election of judges of first instance by the population;

13) expansion of the rights of the legal profession;

14) reduction of the minimum number of party members from 40 thousand to 500 people;

15) the adoption of the law «On the opposition» [11].

Thus, on the vertical scale, the NSDP will be located significantly below the center.

The political program of the People's Democratic Patriotic Party «Auyl» is concentrated around the agrarian sector.

The economic part of the program is predominantly leftist. The left elements include such party initiatives as:

1) regular indexation of pensions and social benefits;

2) an increase in one-time and monthly child benefits;

3) creation of a bank of jobs for large families;

4) increase in scholarships;

5) providing jobs for all university graduates who studied at the expense of state grants;

6) provision of social housing for young professionals, teachers and scientific and pedagogical workers;

7) an increase in government spending on medicine up to 5% of GDP;

8) covering the costs of medicines, medical care and prosthetics for the disabled;

9) an increase in costs for new equipment and the introduction of new technologies in agriculture;

10) an increase in the volume of state scientific scholarships and grants;

11) increasing subsidies to agricultural producers [12].

At the same time, despite the leftist rhetoric, the party does not propose to abolish private ownership of agricultural land, and also does not insist on the nationalization of enterprises. Thus, on the horizontal scale, the party is located to the left of the center.

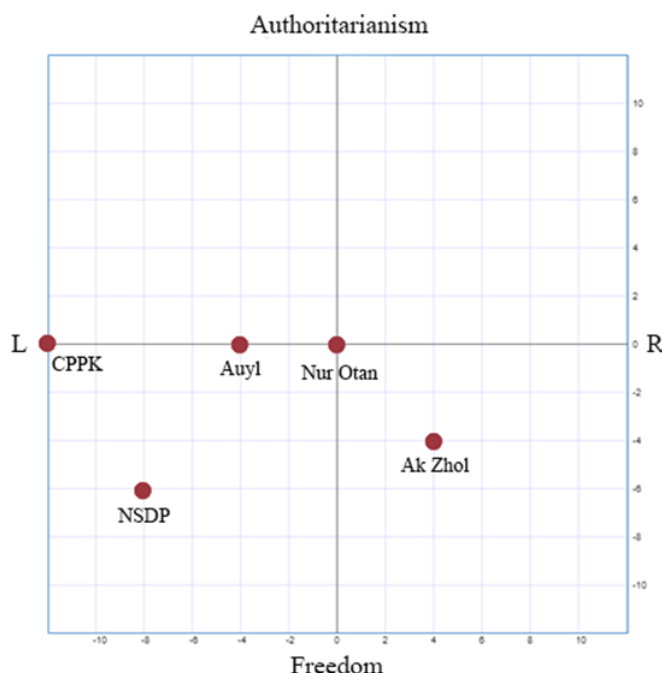
As for the political part, it is practically not touched upon in the program of the PDPP «AuyI». The political part is limited only by a set of vague attitudes that do not make it possible to determine the party's position regarding its authoritarianism or democracy. Consequently, on the vertical scale, the party is located in the center.

Analysis of the political programs of registered political parties of the Republic of Kazakhstan

makes it possible to arrange them on the political spectrum in accordance with their ideological guidelines. The location of Kazakhstani parties on the political spectrum is as follows (see Picture 5).

The corresponding picture allows us to draw a conclusion about the ideological attitudes of Kazakhstani political parties. The most leftist party is the CPPK, since it openly declares the building of communism (which denies the existence of private property) as its program goal. The most right-wing party is the Ak Zhol KDP, since its program contains the largest number of initiatives aimed at reducing the role of the state in the economy.

From the point of view of the authoritarian / freedom dichotomy, the NSDP is the most democratic party, since its political program contains the largest number of initiatives aimed at strengthening political freedom and democratization. The parties Nur Otan, CPPK and PDPP AuyI are located in the center along the vertical scale, since they do not contain in their programs any initiatives to strengthen or reduce political freedom.

Picture 5. Parties of the Republic of Kazakhstan on the political spectrum

Conclusion

Summing up the results of this study, we can conclude that the political field of the Republic of Kazakhstan is predominantly dominated by left and center-left political parties. The only party to the right of the center is the Ak Zhol Party. There are no forces on the political field advocating the strengthening of authoritarianism and the reduction of political freedoms. Regarding the authoritarianism / freedom dichotomy, most of the political parties of the Republic of Kazakhstan

are centrist. It should be emphasized that the authors of the work position political parties on the political spectrum, only and exclusively focusing on their political programs. The study does not consider the practical implementation of the parties' stated goals. In this regard, the actual actions of one or another political party may not correspond to their political program and even contradict it. The location of the political parties of the Republic of Kazakhstan on the political spectrum in terms of their practical actions is the subject of another study.

References

1. Будуктаев Ю. О. Партийное строительство в Казахстане: проблемы и перспективы // Вестник Института комплексных исследований аридных территорий - 2014. - № 2 (29). - С. 114-118.
2. Абзалбеков Б. С. Особенности становления казахстанской партийной системы в постсоветский период // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки» - 2018. - № 2 (18). - С. 208-214.
3. Джойс П. 101 ключевая идея: политика / П. Джойс. - Москва: Фаир-пресс, 2002. - 304 с.
4. Petrik A. Core Concept "Political Compass". Journal of Social Science Education. - 2010. - № 4. - V. 9. - P. 45-62.
5. Heywood A. Political Ideologies. An Introduction. - London: Palgrave Macmillan, 2003. - 287 p.
6. Eysenck H. J. Sense and Nonsense in Psychology / H. J. Eysenck. - Baltimore: Penguin Books Ltd, 1970. - 352 -p.
7. 7 политических партий зарегистрировано в Казахстане – ЦИК [Электронный ресурс]. - 2020. - URL: <https://vlast.kz/novosti/32685-7-politiceskih-partij-zaregistrovano-v-kazahstane-cik.html> (дата обращения: 15.04.2020).
8. "Nur Otan до 2030" Общество Благополучия: 10 целей десятилетия [Электронный ресурс]. - 2020. - URL: <https://nurotan.kz/party-programm?lang=ru> (дата обращения: 15.04.2020).
9. Официальный сайт Демократической партии «Ак Жол [Электронный ресурс]. - 2020. - URL: <https://akzhol.kz/ru/партия/программа-партии/> (дата обращения: 15.04.2020).
10. Официальный сайт КНПК [Электронный ресурс]. - 2020. - URL: <https://comparty.kz/wp-content/uploads/2020/03/Программа-Партии-1.pdf> (дата обращения: 15.04.2020).
11. Общенациональная социал-демократическая партия [Электронный ресурс]. - 2020. - URL: <https://osdp.kz/images/программа.pdf> (дата обращения: 15.04.2020).
12. Народно-демократическая патриотическая партия «Ауыл» [[Электронный ресурс]. - 2020. - URL: <https://auyl.kz/program> (дата обращения: 15.04.2020).

М.Е. Омаров

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Партии Республики Казахстан на политическом спектре

Аннотация. В настоящей статье определены основные идеологические позиции казахстанских политических партий, которые отображены на графическом политическом спектре, разработанном психологом Гансом Айзенком. Дано понятие политического спектра, определены основные виды политических спектров, существующих и используемых в настоящее время, а также их авторы. Обоснована

необходимость использования графического политического спектра Айзенка как наиболее рационального способа размещения политических идеологий в виде геометрических моделей. Произведен анализ программных документов политических партий Республики Казахстан, в результате которого была получена информация об их идеологической принадлежности, для дальнейшего их распределения на спектре. Партии распределены на политическом спектре в соответствии с их идеологическими установками, обозначенными в официально утвержденных политических программах. Распределение партий осуществлено при помощи двух дихотомий: левые-правые и авторитаризм-демократия.

Ключевые слова: политические партии, идеология, политический спектр, правые, левые, центристы, политическая программа, Республика Казахстан.

М.Е. Омаров

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Саяси спектрдегі Қазақстан Республикасының партиялары

Аңдатпа. Бұл мақалада психолог Ханс Айзенк жасаған графикалық саяси спектр түрінде көрсетілген қазақстандық саяси партиялардың негізгі идеологиялық ұстанымдары анықталған. Саяси спектрдің тұжырымдамасы берілген, қазіргі кезде қолданылатын саяси спектрдің негізгі түрлері, сондай-ақ, олардың авторлары анықталған. Айзенктің графикалық саяси спектрін саяси идеологияларды геометриялық модельдер түрінде орналастырудың ең ұтымды әдісі ретінде пайдалану қажеттілігі негізделген. Қазақстан Республикасы саяси партияларының бағдарламалық құжаттарына талдау жүргізілді және оларды одан әрі спектрде бөлу үшін олардың идеологиялық тиесілілігі туралы ақпарат алынды. Партиялар ресми бекітілген саяси бағдарламаларда көрсетілгендей, өздерінің идеологиялық нұсқауларына сәйкес саяси спектр бойынша бөлінеді. Партияларды бөлу екі дихотомияның көмегімен жүзеге асырылды: солшыл-оңшыл және авторитаризм-демократия.

Түйін сөздер: саяси партиялар, идеология, саяси спектр, оңшыл, солшыл, центристтер, саяси бағдарлама, Қазақстан Республикасы.

References

1. Buluktajev. Y. O. Partijnoje stroitel'stvo v Kazahstane: problemy i perspektivy [Party-building in Kazakhstan: problems and prospects] Vestnik Instituta kompleksnyh issledovanij aridnyh territorij [Bulletin of the Institute for Integrated Research on Arid Regions], 2 (29), 114-118(2014). [in Russian].
2. Abzalbekov B. S. Osobennosti stanovlenija kazahstanskoj partijnoj sistemy v postsovetskij period [Peculiarities of the formation of the Kazakh party system in the post-Soviet period] Vestnik Omskogo universiteta. Serija «Istoricheskije nauki» [Vestnik of Omsk University. Historical Sciences Series], 2 (18), 208-214(2018). [in Russian].
3. Joyce P. 101 klyuchevaya ideya: politika [101 key ideas: politics], (Fair press, Moscow, 2002, 304 p.). [in Russian].
4. Petrik A. Core Concept "Political Compass". Journal of Social Science Education, 4 (9), 45-62(2010). [in Russian].
5. Heywood A. Political Ideologies. An Introduction (Palgrave Macmillan, London, 2003, 287 p.).
6. Eysenck H. J. Sense and Nonsense in Psychology (Penguin Books Ltd, Baltimore, 1970, 352 p.).
7. 7 politicheskikh partij zaregistrirvano v Kazahstane – CIK [7 political parties registered in Kazakhstan - CEC] Available at: <https://vlast.kz/novosti/32685-7-politicheskikh-partij-zaregistrirvano-v-kazahstane-cik.html> [in Russian], (accessed 15.04.2020).
8. "Nur Otan do 2030" Obshchestvo Blagopoluchiya: 10 celej desyatiletija [«Nur Otan to 2030» Welfare Society: 10 Goals of the Decade] Available at: <https://nurotan.kz/party-programm?lang=ru> (accessed 15.04.2020). [in Russian]

9. Oficial'nyj sajt Demokraticeskoy partii «Ak Zhol» [“Ak Zhol” party’s official website], Available at: <https://akzhol.kz/ru/партия/программа-партии/> (accessed 15.04.2020). [in Russian]
10. Oficial'nyj sajt KNPК [СРРК’s official website], Available at: <https://comparty.kz/wp-content/uploads/2020/03/Программа-Партии-1.pdf> (accessed 15.04.2020). [in Russian]
11. Obshnenacional'naja social-demokraticeskaja partija [Nationwide social democratic party], Available at: <https://osdp.kz/images/programma.pdf> (accessed 15.04.2020). [in Russian]
12. Narodno-demokraticeskaja patrioticheskaja partija «Auyl» [“Auyl” People’s Democratic Patriotic Party], Available at: <https://auyl.kz/program> (accessed 15.04.2020). [in Russian]

Сведения об авторе:

Омаров Мадиджанулы – магистрант кафедры политологии и политических технологий факультета философии и политологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Omarov Madi Yeszhanuly – Master’s student of the Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ж.Е. Турекулова*
Г.Ж. Есіркепова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: turekaulova74@mail.ru

Жаңа Суэц каналы құрылысының тарихи алғышарттары және саяси – экономикалық маңызы

Аңдатпа. XIX ғасырда құрылысы аяқталған, Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді жалғастырушы, әлемдік саясаттағы мұнай тасымалының негізгі көзі ретіндегі Суэц каналының 2015 жылы екінші тармағы іске қосылды. Мысыр мемлекеті каналды елдің ұлттық мақтанышы, символы ретінде қарастырады. XIX ғ. Суэц каналының құрылысында шет елдерден көп мөлшерде қарыз алып, тәуелсіздігінен айрылған Мысыр елі, екінші тармақты қосу үшін негізгі қаражатты 48 сағат ішінде ел қазынасынан бөлуін ерекше айқындауға болады. Сонымен қатар, жаңа Суэц каналы 2011 жылғы «Араб көктемінен» кейінгі барлық қиыншылықтарға қарамастан, елдің ішіндегі идеологиялық және діни қайшылықтарды жеңе білуге, мұсылмандар, христиан копттарды біріктіруге бағытталған жоба болып табылады. Қазіргі кездегі Мысыр елінің дамуында канал елдің бюджетінің түсімін, қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандырумен қатар, қосымша жұмыс күштерімен қамтамасыз етіп, мысырлықтарды ғаламдық экономиканың маңызды логистикалық орталығына айналуға мүмкіндік береді. Осы орайда, берілген мақалада жаңа Суэц каналының құрылысының тарихи кезеңдері, елдің саяси-экономикалық өміріндегі ықпалы қарастырылады. Сонымен қатар, «Көлік инфрақұрылымы – индустриялық экономика мен қоғамымыздың тамырына қан жүгіртетін жүйе», [1] - деп Елбасы атап өткеніндей, Суэц каналының құрылысы мен іске қосылуының ерекшеліктеріне талдау жасау, табиғи ресурстарды тасымалдаумен байланысты ірі көліктік жобаларды құру тәсілдерін айрықшалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Мысыр Араб Республикасы, Суэц каналы, экономикалық және әлеуметтік даму, көліктік инфрақұрылым, геосаясат, аймақтық қауіпсіздік.

DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-43-53>

Түсті:21.09.2020 / Жарияланымға рұқсат етілді: 03.02.21

Кіріспе

XIX ғасырдан бастап Суэц каналының құрылысына, тарихына, ықпалына қатысты ғылыми әдебиеттер, шолулар, ресми мәліметтер жеткілікті жазылған. Суэц каналының проблемаларына арналған монографиялар мен мақалаларда, канал құрылысы халықаралық саясаттың ажырамас

бөлігі, Фердинанд де Лессепс жобасы немесе Мысыр мемлекеті тарихының кезеңі ретінде қарастырылады. Канал құрылысы басталған кезеңде жазылған еңбектер негізінен еуропалық журналистерге, саясаткерлерге тиесілі болды. Саяси еңбектер еуропалық «Отарлық прогресс» идеясының аясында қарастырылып, Мысырдың дамуындағы еуропалық мемлекеттердің үлесін, ғасыр

жобасы ретінде қарастырылған Суэц каналының құрылысындағы еуропалық ғылыми-техникалық прогрестің рөлін дәріптеуге арналды. Мұндай тұрғыдағы еңбектердің ішінен: АҚШ Мысырдағы XIX ғасырда бас консулы қызметін атқарған Э. де Леон [2], Мысырдағы ағылшын комиссары Э.Б.Кроммер [3] еңбектерін атап өтуге болады. XXI ғасырда зерттеушілер микротарихқа қызығушылық танытып, тарихты қарастырудың жаңа тәсілдерін ұсынуда. Суэц каналының тарихын зерттеуде өмірбаяндық материалдарды ұтымды қолдана білген Захари Карабелл [4] еңбегін ерекшелеуге болады. Инженер Фердинанд де Лессепс және Мысыр билеушісі Саид паша арасындағы қалыптасқан достық қарым-қатынастың халықаралық саясатқа ықпалын көрсете отыра, автор XIX ғасырдағы Шығыс елдерінің сыртқы саяси шешімдерді қабылдау үдерісінің болмауы себебінен, тұлғааралық қатынастар маңызды шешімдерді қабылдауда үлкен рөл атқарғанын көрсетеді. Француз зерттеушілері Хуберт Бонин [5] және Кэролайн Пике [6] еңбектерінің мәні XIX ғасырдағы еуропалық зерттеулердің жалғасы болып табылады, авторлар, француздық Суэц каналының жалпы компаниясының арқасында Мысыр заманауи инфрақұрылымдарға қолы жетті деп тұжырымдайды.

Мысыр тарихшыларының ішінде Рида Ахмад Шихат [7], Абд ар Рахман ар Рафии еңбектерінде, ел тағдыры шешілген жобаны қабылдау барысында, құрылыстың әскери-саяси және әлеуметтік-экономикалық салдарларына жан-жақты талдау жүргізбестен, асығыс шешім қабылдануы, Мысыр және оның халқының мүддесіне болашақта орасан нұқсан келтірілген деген анықтама беріледі [8]. Қазіргі кездегі Мысырлық зерттеушілер Жаңа Суэц каналын елдің мақтанышы, патриотизмнің символы ретінде қарастырады. Синай университетінің профессоры Сулейман Фаттахтың «Жаңа Суэц каналы – болашаққа қадам» [9] еңбегінде Мысыр үшін каналдың стратегиялық, әлеуметтік-экономикалық маңызына дәйекті түрде талдау жасалынған.

Зерттеу әдістері

Жалпы, канал құрылысының негізгі мәселелері ғасырлар бойында зерттеушілер тарапынан тарихи, экономикалық және саяси көзқарас тұрғысынан зерттеледі. XX ғ. бойында Суэц каналы саяси-экономикалық құбылыс ретінде қарастырылып келген. Ал қазіргі заманауи талабы, мәселенің әлеуметтік мәдени, модернизациялық, интеграциялық аспектілеріне назар аударуды қажетсінеді. Мәселеге қатысты заманауи әдістемелік негіздер арқылы, дүниежүзілік тарих, шығыстану, саясаттану ғылымдары шеңберінде, мультипәндік сипатта Мысыр елінің тарихи, саяси және экономикалық дамуы, сонымен қатар Суэц каналының аталған мәселелерге ықпалы, тарихи-салыстырмалы, тарихи –жүйелік және ориенталистік әдістерді қолдану арқылы қарастырылады.

Талқылау

1. XIX ғасырда Суэц каналының іске қосылуы.

1854 жылы 14 шілдеде мемлекет басына Мухаммад Саид паша (1854-1863) келді. Суэц каналының құрылысы да Саид паша кезеңінде басталды және аталған кезең Мысыр елінің ішкі саяси дамуына Еуропалық державалардың тікелей араласуымен ерекшеленеді. Канал құрылысының инженері, француздық дипломат Фердинанд де Лессепс өз күнделігінде: «Бала кезден досым Саидтың таққа отырғанын естіп, көңілім көтерілді. Құттықтап жолдаған хатыма жауап ретінде ол мені Мысыр еліне шақырды. Біздің кездесуіміз қараша айына жоспарланып отыр», деп жазады [10,б.8]. 1854 жылы 13 қарашадағы Лессепс және Саид пашаның кездесуі барысында құрылыс жобасына келісімге қол жеткізілді.

1854 жылы 30 қараша күні Саид паша Суэц каналының құрылысы бойынша компанияның құрылуы туралы құжатқа қол қояды. 1863 жылы 18 қаңтарда Саид паша дүниеден өткеннен кейін, таққа Исмаил паша отырып, Суэц каналы құрылысына

маңызды саяси жоба ретінде толыққанды қолдау көрсетеді. 1869 жылы Суэц құрылысы аяқталып, Жерорта теңізі Қызыл теңізбен аталған канал арқылы ұштастырылады. Бастапқыдағы канал ұзындығы 164 км құрап, кемелердің өтуі 1869 жылы 17 қарашада басталады. Каналдың бастапқы кезеңнен бастап, қазіргі уақытқа дейінгі өлшемдері төмендегі 1 кестеде көрсетілген.

Қазіргі кездегі француздық зерттеушілердің пікірінше, Суэц каналының компаниясының Мысыр елінің модернизациясындағы ықпалы орасан және жобаның арқасында Мысыр Солтүстік Африка және Таяу Шығыстағы маңызды сауда және қаржы орталығына айналып отыр [6, б.110].

Француздық зерттеушінің пікірімен толықтай келісуіміздің негізі бар,

Кесте 1

Суэц каналының өлшемі 1869-2015 жж

	1869	1956	1962	1980	1994	1996	2001	2010	2015
Ұзындығы (км)	164	175	175	189.80	189.80	189.80	191.80	193.30	193.30
Ені (м)	22	60	89	160/175	170/190	180/200	195/215	205/225	205/225
Тереңдігі (м)	8	14	15.5	19.5	20.5	21	22.5	24	24
Көлденең қима ауданы	304	1200	1800	3250/ 3600	3600/ 4000	3850/ 4300	4350/ 4800	4800/ 5200	4800/ 5200

Дереккөз: www.suezcanal.gov.eg[14]

әрине Суэц жобасы арқылы Мысыр, халықаралық қатынастар жүйесінің маңызды акторына айналғаны сөзсіз. Каналдың модернизациялық ықпалының нәтижесінде ірі қалалар: Исмаилия, Порт-Саид, Суэц пайда болып, қала құрылысы арқылы әлеуметтік-экономикалық сипаттағы процестер қарқынды дами бастады.

Дегенмен, жобаға жұмсалған орасан зор қаржы Мысырдың тәуелсіздігінен айрылуының алғышарты болып табылатындығын есте сақтау маңызды. Мысырлық тарихшы және қоғамдық қайраткер Абд ар-Рахман Рафии еңбегінде, Суэц каналының құрылысына жұмсалған қаржы 16.800.000 ег.ф. [8, 105] түрінде, Исмаил паша кезеңінде Мысырдағы

Кесте 2

Мысырдың қаржылық шығындары

№	Жұмсалған қаржылар	Сомасы
1	Каналдың Мысырлық акцияларының құны	3 326 000
2	Наполеон III шешімі бойынша Суэц каналының жалпы компаниясына төленген төлемдер	3 360 000
3	Вади өзені маңында жүргізілген инженерлік зерттеулерге жұмсалған шығын	400 000
4	1896 жылы 23 сәуір күні келісім бойынша Суэц каналының жалпы компаниясына төленген	1 200 000
5	Тұщы сулы каналды салуға жұмсалған шығындар	1 200 000
6	Каналдың ашылуына арналған салтанатқа жұмсалған шығындар	1 400 000
7	Барлығы	10 986 000
8	+ өсімдер, делдалдық қызметке жұмсалған шығындар, төлемдер	5 814 000
9	Барлығы	16 800 000

Суэц каналы арқылы және Африканы айналып өту арқылы тасымалдық жолдардың салыстырмалы көрсеткіштері

Порттар	Африканы айналып өту, мың км	Суэц каналы арқылы, мың км	Жолдың қысқаруы мың.км
Одесса — Бомбей	21,9	7,7	14,2
Гамбург— Бомбей	19,8	11,8	8,0
Ливерпуль— Иокогама	25,9	20,0	5,9
Ливерпуль — Мельбурн	21,4	19,8	1,6

Америка Құрама Штаттарының Бас консулы Эдвин де Леон есебі бойынша 17.423.178 ег.ф. көрсетіледі [2, б.256].

XIX ғ. Суэц каналының құрылысына жұмсалған шығындар мысырлық фунтпен төмендегі кесте түрінде берілген:

2 Суэц каналының жаңарнасының құрылысы.

Суэц каналы әлемдік сауданың басым бөлігі шоғырланатын жер болғанымен, каналдан түскен жылдық табыс 2015 жылға дейін 5 млрд доллардан аспаған, каналдың тарлығына байланысты кемелердің өтуі қиындық туғызып, «Қайырлы үміт» мүйісінен айналып өтуге мәжбүр. Суэц каналының әлемдік сауда жүйесінде және жүк тасымалдаудағы оңтайлылығы 3 кестеде берілген:

Суэц каналы Мысыр үшін негізгі қаражат көзі болып табылады. Елдің географиялық және демографиялық жағдайын қарастыратын болсақ, Мысырдың басым бөлігі шөлейт жерлерді құрайды, тек қана 4% шаруашылық қызмет үшін қолайлы. Осы жерлерде халықтың 96% мекендейді (85 млн адам) [11].

2011 жылы Таяу Шығыс аймағында «Араб көктемі» деген атпен жүріп өткен революциялық толқулардың нәтижесінде Мысыр мемлекетінің саяси-экономикалық өміріне нұқсан келтірілді. Әлеуметтік-саяси толқулардың нәтижесінде ұлттық қазынаға кірісті қамтамасыз ететін басты сала – туризм дағдарысқа ұшырады. 2013 жылы Мысырдың сыртқы қарызы 1,7 трлн мысыр фунтын (243 млрд долларды) құрады [12].

Сондықтан Мохамед Мурсидің орнына келген Абдель Фаттах ас-Сиси негізгі басымдық ретінде экономиканы қалпына

келтіруді қойды. Мысыр президентінің саяси - экономикалық жоспарларының негізгі өзегін Суэц каналын кеңейту жобасы құрады [13, 14 б.].

Басты саяси мақсат – революциядан кейін билікке деген сенімін жоғалтқан халықты бірлікке шақыратын, патриотизм мен ұлттық идеяға өзек болатын жобаның аясында біріктіру болып табылады. Мысырлық зерттеушілер өз еңбектерінде «Ұлттық жоба тек қана Мысыр халқының үлесінде болғанын мақтан тұтамыз. Халық өзінің шынайы патриотизмін дәлелдеді», - деп айрықшалайды [9, 116 б.]. Екіншіден, ас-Сисидің Мысыр әлеуетін жақсартуға жетелейтін саяси режим ретінде қоғамдық қолдауға ие болуы. Үшіншіден, революциядан кейін Мысыр елінің саяси хаостан шыққандығын халықаралық қауымдастыққа жариялау және сол арқылы шетел инвестицияларын кеңінен тарту, елдің халықаралық жағдайын жақсарту.

1956 жылғы «Суэц дағдарысынан» кейін канал Мысырдың батыс отаршылдығына және Израильге қарсы күресінің негізгі символына айналса, қазіргі таңда каналдың мәртебесіне қатысты Мысыр ұстанымы да өзгерген. Сиси кезеңіндегі Мысыр үшін Суэц каналы – Мысырдың халықаралық қауымдастық үшін ашықтығын, Шығыс пен Батысты байланыстырушы көпір рөлін айшықтайтын фактор және Таяу Шығыс аймағының экономикасын көтеретін әлеует. Мысырдың қауіпсіздік саласындағы басты мақсаты – Суэц аймағында террористік топтардың шоғырлануына жол бермеу, каналдың және кемелердің қауіпсіздігін ықтималды түрде қамтамасыз ету.

Сонымен қатар, Суэц каналының жаңа арнасын салуға деген ұмтылыс, Израиль мемлекеті жоспарлаған Эйлат портының құрылысы, Ресей Федерациясы алға қойып отырған Азия мен Еуропаны сауда жолымен жалғастыруға бағытталған Солтүстік теңіз жолы сияқты әлемдік балама сауда жолдарының салынуына байланысты туындаған бәсекелестікке төтеп беру жоспарына да тікелей байланысты.

2015 жылы іске қосылған Суэц каналының екінші арнасының жобасы арқылы 35 км. созылған жаңа арнаны ашу және тереңдету жұмыстары жүргізілді. Жоба арқылы екі жақты кеме қозғалысын ұйымдастыруға мүмкіндік ашылып, ол өз кезегінде каналдан өтуді 18 сағаттан 11 сағатқа азайтты. 8 млрд доллар құнын құрайтын жобаны 53 компания, 40000 жұмысшылар, екі армиялық полк жүзеге асырған [14].

Жобаға жұмсалған қаржылардың ішінен 8 млрд доллар жергілікті инвесторлардан, бағасы 1,28 долларды құрайтын инвестициялық сертификаттарды сатып алу арқылы елдің тұрғындары есебінен жиналған. Ал жобаның құрылысын жүргізген алты шетел компанияларының жұмысына Мысырлық ұлттық армия тарапынан бақылау жасалған.

Жаңа жобаның стратегиялық маңызын және қажеттілігін канал арқылы өтетін кемелердің және тасымалданатын жүктердің ауқымының артуы айқындайды. Әлемдік теңіз саудасының 8-10% тасымалданатын Суэц каналының екінші арнасы іске қосылғаннан кейін, кемелерді өткізу және жүктерді тасымалдау артқанын төмендегі диаграмма арқылы көрсетуге болады.

2018 жылы Суэц 18,174 мың кемелер өтіп, жүк айналымы 1,139,630 тоннаны құраған [16], 2019 жылы 3,9 % өсіп, 18,88 мың кемелер және 1,2 млрд тонна жүк айналымын құраған [17].

Суэц каналы арқылы кемелердің өтуі және жүк тасымалдауы 2011-2017 жж [15]

Мұнай және өнімдердің Суэц каналы арқылы тасымалдануы 2013-2017 жж.

Энергоқорлар тасымалдаудың тауарлық құрылымының 25% құрайды. Мұнай негізінен, Парсы Шығанағы жағалауындағы мұнай өндіруші мемлекеттерден Жерорта теңізі бассейні елдеріне қарай және Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне мұнай тасымалдаудағы Суэц каналының үлесі 8% құрайды. Суэц каналы Ормуз және Малакка бұғазынан кейінгі маңызы бойынша үшінші орындағы мұнай магистралі болып табылады.

2011 – 2017 жылдар аралығында Мысыр қазынасына Суэц каналынан түскен қаржы көзі 3 кестеде берілген [14].

Кесте 3

2011-2017 жж Суэц каналынан түскен қаржы көзі

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Мысырға каналдан түскен табыс АҚШ млрд.долл	5,2	5,1	5,1	5,5	5,2	5,0	5,3

Суэц каналы басқармасының төрағасы Мохаб Мамиш 2015 жылы 29 шілдеде, жаңа арна ел бюджетіне түсетін кірісті 5,3 млрд доллардан 2023 жылға қарай 13,23 млрд долларға көтеруге мүмкіндік беретінін мәлімдеді [14]. Суэц каналы Басқармасы жариялаған ресми мәлімдеме бойынша, 2018 жылғы кіріс 5,9 млрд долларды құраса, 2019 жылы 6,1 млрд долларды құраған [14].

COVID-19 пандемиясы кезеңінде де Суэц каналынан түсетін табыс төмендемеген. Суэц каналы басқармасының төрағасы адмирал Осама Мунье Мохамед Раби мәлімдеуінше, 2020 жылы кіріс 2 пайызға көтеріліп, теңіз тасымалдауы 8,7 пайызға өскен [18].

Жаңа каналдан түскен шетел валютасы Мысыр Орталық банкі үшін қажетті қорларды толықтырады, бұл өз кезегінде экономиканың дамуына үлкен себеп. XIX ғасырда жіберген тарихи қателіктерін ескере отыра, Жобаға жұмсалған 8,2 млрд доллар инвестицияны ішкі көздерден мысырлық фунтпен алған Мысыр экономикасы үшін Жобаға алынған

қарыздар жергілікті ақшамен төленетіндігі маңызды. Дегенмен, ішкі еңбек күштерін және қаржы көздерін тартумен қатар, 45 елдің мамандары және 4 әлемдік компания: Jan De Nul (Бельгия), Van Oord, Royal Boskalis Westminster (Дания) и National Marine Dredging Company (БАЭ) тартылған [19].

Суэц каналы жағалауында логистикалық инфрақұрылымдарды дамыту және Африка, Таяу Шығыс, Еуропа жолдарының тоғысында орналасқан 460 шаршы км Суэц каналының экономикалық аймағына шетелдік инвесторлар тартылу іске асырылуда.

Суэц каналы дәлізі Жобасы 2014 жылы 5 тамызда басталды. Жобаның мақсаты – халықаралық сауда жүйесінде Суэц каналы аймағының рөлін арттыру және Суэц, Исмаилия, Порт – Саид қалаларын дамыту.

2018 жылы Қытай Халық Республикасының «Xiamen Yanjan New Material» компаниясы Суэц каналының экономикалық аймағына 50 млн доллар инвестиция, Жапониялық Toyota Tsusho Corp Порт-Саид қаласында терминал құрылысына 160 миллион доллар инвестиция салған [20]. Инвестициялық салымдар, жаңа логистикалық орталықтарды іске қосу арқылы халық жұмыс орындарымен қамтамасыз етіледі. Бұл Жаңа Суэц каналының қажеттілігін, өзектілігін айқындайды.

Нәтижелер

Жалпы, Суэц каналы құрылысының салдарынан Мысырдың бастапқыда қаржылай, кейіннен саяси тәуелсіздігінен айрылуының басты факторлары ретінде төмендегі жағдайларды атап өтуге болады:

- Мысыр үкіметінің саяси басқару саласындағы кемшіліктері;
- сол кезеңдегі араб-мұсылман әлемінің еуропалық несиелік-қаржылық жүйесінің ауқымын дұрыс бағалай білмеуі;
- Мысыр үкіметінің Осман империясының құрамынан шығуға деген талпынысы;
- Мысырлық билік өкілдерінің адами және шикізат қорларын дұрыс бағалай алмауы.

Канал құрылысынан кейін тәуелсіздікті жоғалтудың салдарларын төмендегіше жіктеуге болады:

- елдегі әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздықтың орнауы;

- қарсылық әлеуетінің артуы, ұлт-азаттық қозғалыстың дамуы;

- еуропалықтардың Мысыр өмірінің барлық салаларына араласуы;

- Мысырдың еуропалық мемлекеттердің саясаты мен экономикасына толықтау тәуелділігі.

Өз тәуелсіздігіне Мысыр Ж. А. Насер кезеңінде қол жеткізіп, 1956 жылы 26 шілде күні Суэц каналы ұлт меншігіне өтті. 1956 жылы 14-15 қыркүйекте Суэц каналы әкімшілігінде қызмет атқаратын барлық шет елдік жұмысшылар қызметтерінен босатылды.

XX ғасырдың 50-60 жылдарында каналдың қызметін жақсарту мақсатында Мысыр тарапынан жөндеу жұмыстары жүргізілді. Араб-Израиль қақтығысына байланысты 1967 жылдан 1975 жылға дейін сегіз жылға созылған мерзімде канал өз жұмысын тоқтатып, 1975 жылы 5 маусым күні кемелер үшін ашылды.

Суэц каналы құрылысының нәтижесінде Мысырдың халықаралық қатынастардағы орны және рөлі өзгерді. Егер, XX ғасырдың 50 жылдарына дейін канал Еуропалық державалардың сауда және геосаяси мүдделеріне қызмет атқарса, 1952 жылғы революциядан кейін Суэц каналы Мысыр экономикасының және саясатының ажырамас бөлігіне айналды.

Суэц каналының жаңа арнасының құрылысы арқылы Мысыр Таяу Шығыс және Солтүстік Африкадағы негізгі көліктік торап көзіне ие бола отырып, негізгі экономикалық – әлеуметтік проблемаларын шешуге мүмкіндік алады. Бұл 2011 жылғы «Араб көктемінен» кейінгі Мысырдың саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайын жақсартары сөзсіз. Әлемдік саудада маңызды және өмірлік қажетті көлік тораптары ретінде канал маңызды геостратегиялық алаңға айналады.

Суэц каналы өтетін елді мекендерде жаңа қалалар пайда болып, қосымша жұмыс күшімен тұрғындар қамтылады. Бұл елдің әлеуетін арттырады. Жаңа порттар, завод,

әуежайлар, еркін экономикалық аймақтар пайда болады.

1859-1869 жылдарға созылған Суэц каналының құрылысында, Мысыр билеушілері, қаражатты негізінен сырттан алып, ол елдің 1956 жылға дейін тәуелсіздігінен айрылуын тудырғаны белгілі. Жаңа арнаның құрылысы барысында Мысыр өзінің тарихи қателігін қайталамауы елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі басты фактор. Себебі ірі инфрақұрылымдық жобалар, аймақ елдерінің географиялық жағдайын ғана емес, экономикасын да өзгеріске ұшыратады. Ірі жобаларды шетел инвестицияларын тартпай жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан инвесторлардың экономикалық дамуының және каналдан түсетін пайдаға араласуының шарттары мемлекеттік деңгейде қатаң түрде келісілген.

Қорытынды

Халықаралық көлік-коммуникациялық жүйе ретіндегі Суэц каналының тарихы және тәжірибесі Орталық Азия елдері үшін де маңызды. Мысалы, Елбасы Н.Ә. Назарбаев Каспий теңізі және Азов-Қара теңізі бассейнін тікелей су транспорттық жалғастырушы Еуразия каналының құрылысы туралы 2007 жылы ұсыныс жасаған. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2007 жылғы 4 желтоқсандағы №363-ө Өкімімен ұсыныстар әзірлеу үшін жұмыс тобы да құрылды. Ұсынылған Жоба Каспий маңында өндірілетін энергетикалық қорларды тасымалдау үшін әлемдік мұхиттарға шығуға және мұнайды теңіз жолы арқылы тасымалдау қазақстандық компанияларға еуропалық нарыққа тікелей шығуға мүмкіндік береді.

Жерорта теңізі және Қара теңізге шығатын канал, Каспий жағалауындағы елдердің геосаяси жағдайын өзгертіп, олардың теңіз державаларына айналуына мүмкіндік туғызады. Сарапшылардың пікірінше, канал құрылысы аяқталып, жоба іске қосылған жағдайда Қазақстанның халықаралық жағдайы өзгереді. Әлемдік саудада маңызды және өмірлік қажетті көлік тораптарына

және маңызды геостратегиялық алаңға айналады. Жобаның құрылысын бастамастан бұрын, сыртқы саяси шешімдерді қабылдау барысында арнайы топ құрылып, елдің экономикалық мүддесіне тигізер ықтимал қауіп-қатерлерді талдаудан өткізуі қажет. Біздің еліміз үшін инфрақұрылымдық жоба мемлекеттік бағдарламаның бөлігі болып табылуы маңызды. Оны жекелеген корпорациялар және компаниялардың қарамағына өткізу аса қауіпті. Каспий жағалауындағы мемлекеттер тарапынан жобаның аймақ экономикасына тигізетін ықпалымен қатар, жаһандық экономикаға ықпалын да ескере отыра, барлық қауіп-қатерлер және тәуекелдерді талдаудан өткізіп, инвесторларды іздестіру және жобаны бастауға кірісуге болады.

Барлық көлік тораптарын жалғастыратын жолдарда негізінен, сыртқы күштердің ықпалымен радикалды ұйымдар құрылады. Мысалы, Суэц каналының жанынан 1928

жылы «Ағайынды мұсылмандар» діни экстремистік ұйымы құрылған. Еуразия каналы жобаланып отырған Батыс Қазақстан аймағы, Ресей Федерациясының Кавказ өңірі радикалды топтардың шоғырланған жерлері болып табылады. Еуразия каналы жобасын бастамастан бұрын радикалды пиғылдағы ұйымдардың жұмысына тосқауыл қою керек. Еуразия каналы болашақта, ірі державалардың АҚШ, Қытай, Ресей мүдделері тоғысатын жер. Сонымен қатар, Парсы Шығанағы елдері мен Иран және шииттер мен сунниттердің арасындағы қайшылықты тудыратын аймаққа айналуы және Парсы Шығанағы елдері тарапынан Еуразия каналы бойындағы радикалды топтарға қаржылық көмек көрсету орын алуы да мүмкін.

Жалпы, Орталық Азия аймағында ірі сауда тораптарын ұштастыратын көлік магистральдарын салу барысында жоғарыда аталып өткен мәселелерді ескеру заман талабынан туындайтын, өзекті жағдай.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы. [Электрон. ресурс] – 2014. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014> (Қолданған күні: 10.12.2020).
2. De Leon E. The Khedive's Egypt: or the Old House of Bondage Under New Masters / E. De Leon. - New-York: Harper&Brothers, 1877. - 435 p.
3. Cromer E.B. Modern Egypt / E.B. Cromer. - London: Macmillan, 1908. - 594 p.
4. Karabell Z. Parting the Desert: The creation of the Suez Canal / Z. Karabell. - New York: Alfred A. Knopf, 2003. - 280 p.
5. Bonin H. History of the Suez Canal Company: 1858–1960 between controversy and utility / H. Bonin. - Geneve: Droz, 2010. - 573 p.
6. Piquet C. Histoire du canal de Suez. Paris: Perrin, 2009. – 372 p.
7. رضا أحمد شحاتة. الدبلوماسية المصرية و الصراع الدولي حول قناة السويس. القاهرة: دار المعارف، 1995 م. – 204 ص
8. عبد الرحمن الراعي. عصر إسماعيل. – الجزء الأول. – القاهرة: دار المعارف. الطبعة الرابعة، 307 ص. 1978 م.
9. سليمان فتوح قناة السويس الجديدة العبور للمستقبل – القاهرة: دار أخب اليوم، 2015. - 460
10. Lesseps F. The Suez Canal. Letters and documents descriptive of its rise and progress in 1854-1856 / F. Lesseps. - London: King, 1876. - 311 p.
11. Долгов Б.В. «Взрыв» в арабском мире: внутренний и внешний контекст // Фонд исторической перспективы. [Электрон. ресурс]. - 2014. - URL: http://www.perspektivy.info/oykumena/vostok/vzryv_v_arabskom_mire_vnutrennij_i_vneshnij_kontekst (дата обращения: 08.12.2020).
12. Общий долг Египта достиг 243 млрд долларов – Центробанк. [Электрон. ресурс]. - 2015. - URL: <https://tass.ru/besporjadki-v-egipte/678626> (дата обращения: 15.12.2020).

13. Ezzat Molouk Kenawy. The expected economic effects of the new Suez Canal project in Egypt // European Journal of Academic Essays. – 2015. – №1(12). – P. 13-22.
14. Stages of developing the Suez Canal. Suez Canal Authority. [Электрон. ресурс]. - 2015. - URL: <http://www.suezcanal.gov.eg>. (дата обращения: 10.12.2020).
15. The Suez Canal after the expansion Analysis of the traffic, competitiveness indicators, the challenges of the BRI and the role of the Free Zone. [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: file:///C:/Users/ADMIN/Documents/srm_alexbank_suez_2018.pdf (дата обращения: 10.10.2020).
16. Suez Canal Traffic Statistics. – Annual Report 2018. [Электрон. ресурс]– 2018. – URL: <https://www.suezcanal.gov.eg/English/>
17. The Suez Canal: A Route for Cultivating the Peace with Egypt. Available at: <https://www.inss.org.il/publication/the-suez-canal-a-route-for-cultivating-the-peace-with-egypt/>(дата обращения: 10.10.2020).
18. Reham M. Hafez & Ibrahim Madney. Suez Canal Region as an economic hub in Egypt location analysis for the mass real estate appraisal process // HBRC Journal. -2020. - № 16:1. - P. 59-75.
19. UAE contractor helps to clear path for Egypt's New Suez Canal. [Электрон. ресурс]. - 2016. - URL: <https://www.thenationalnews.com/business/uae-contractor-helps-to-clear-path-for-egypt-s-new-suez-canal-1.30675> (дата обращения: 10.10.2020).
20. Egypt's expansion of New Suez Canal seeks long-term payoff. [Электрон. ресурс]– 2017. – URL: <https://oxfordbusinessgroup.com/analysis/river-runs-through-it-egypt-looks-long-term-payoff-new-suez-canal> (дата обращения: 10.10.2020).

Ж.Е. Турекулова, Г.Ж. Есіркепова

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

Исторические предпосылки строительства нового Суэцкого канала и его политико-экономическое значение

Аннотация. Суэцкий канал стал неким символом Мысырского патриотизма, доказательством чего может послужить открытие в июле 2015 г. частичного дублера основного русла Суэцкого канала. Суэцкий канал позволил примирить идеологические и религиозные разногласия внутри страны, объединив мусульман, христиан-коптов. На современном этапе развития Египта канал не просто приносит существенные средства в бюджет страны, но и предоставляет дополнительные рабочие места, а лозунги по его дальнейшему расширению и превращению в современный логистический центр позволяют египтянам осознавать себя важной частью глобальной экономики. Создание крупных транспортных систем и узлов, связанных с транзитом природных ресурсов и товаров с высокой добавленной стоимостью, – это важная статья дохода любого государства, через территорию которого проходят эти пути. Как отметил Елбасы, транспортная инфраструктура – это кровеносная система индустриальной экономики и общества [1]. Анализ особенностей строительства и эксплуатации Суэцкого канала демонстрирует базовые подходы к проблемам создания новых транспортных артерий.

Ключевые слова: Арабская Республика Мысыр, Суэцкий канал, экономическое и социальное развитие, транспортная инфраструктура, геополитика, региональная безопасность.

J.E. Turekulova, G.J. Esirkepova

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Historical preconditions for the construction of the new Suez Canal and its political and economic significance

Abstract: The Suez Canal has become a certain symbol of Egyptian patriotism; this fact is proved by an opening of a partial backup of the main watercourse of the Suez Canal in July 2015. The Suez Canal has allowed reconciling ideological and religious differences within the country, uniting Muslims and Christian Copts. At the

present stage of development, the Egyptian canal not only brings significant public funds to the country, but also provides additional jobs; and the slogans for its further expansion and transformation into a modern logistics center allow the Egyptians to recognize themselves as an important part of the global economy. Creation of large transport systems and nodes connected with the transit of natural resources and goods with high added value is an important article of income of any state, through the territory of which they pass. As noted by the Elbasy of the Republic of Kazakhstan Nazarbayev N.A., transport infrastructure is a blood system of the industrial economy and society [1]. Analysis of the features of the construction and operation of the Suez Canal demonstrates the basic approaches to the problems of creating new transport arteries.

Key words: Arab Republic of Egypt, Suez Canal, economic and social development, transport infrastructure, geopolitics, regional security

References

1. Kazakhstan zholy – 2050: bir maksat, bir mudde, bir bolashak. N. A. Nazarbaevtyн Kazakhstan Halkyna Zholdaу [The Kazakhstan Way - 2050: One Goal, One Interest, One Future. N.A. Nazarbayev's Address to the People of Kazakhstan], Available at: (Accessed: 10.10.2020) <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K140000014> [in Kazakh]
2. De Leon E. The Khedive's Egypt: or the Old House of Bondage Under New Masters. (Harper&Brothers, New-York, 1877, 435 p.).
3. Cromer E.B. Modern Egypt, (Macmillan, London, 1908, 594 p.).
4. Karabell Z. Parting the Desert: The creation of the Suez Canal, (Alfred A. Knopf, New-York, 2003, 280 p.).
5. Bonin H. History of the Suez Canal Company: 1858-1960 between controversy and utility, (Droz, Geneve, 2010, 573 p.).
6. Piquet C. Histoire du canal de Suez (Perrin, Paris, 2009, 372 p.).
7. Rida Ahmad Shihat «Egyptian diplomacy and the international conflict over the Suez Canal», (Dar al-maarif, Cairo, 1995, 204 p.), [in Arabic].
8. Abd ar Rahman Rafii. The era of Ismail. - Part one, (Dar al-maarif, Cairo, 1978, 307 p.), [in Arabic].
9. Suleiman Fattah New Suez Canal - a step into the future, (Daral-maarif, Cairo, 2015, 460 p.), [in Arabic].
10. Lesseps F. The Suez Canal. Letters and documents descriptive of its rise and progress in 1854-1856, (King, London, 1876, 311 p.).
11. Dolgov B.V. «Vzryv» v arabskom mire: vnutrennij i vneshnij kontekst [Explosion» in the Arab World: Internal and External Context], Perspektivy [Perspectives], Available at: www.perspektivy.info/oykumena/vostok/vzryv_v_arabskom_mire_vnutrennij_i_vneshnij_kontekst [in Russian]. (accessed 08.12.2020).
12. Obshchij dolg Egipta dostig 243 mlrd dollarov [Egypt's total debt reaches \$ 243 billion], Centrobank [Central bank]. Available at: <https://tass.ru/besporyadki-v-egipte/678626> [in Russian], (accessed 15.12.2020).
13. Ezzat Molouk Kenawy. The expected economic effects of the new Suez Canal project in Egypt. European Journal of Academic Essays, 1(12), 13-22(2015).
14. Stages of developing the Suez Canal. Suez Canal Authority, Available at: <http://www.suezcanal.gov.eg>. (accessed 10.12.2020).
15. The Suez Canal after the expansion Analysis of the traffic, competitiveness indicators, the challenges of the BRI and the role of the Free Zone, Available at: file:///C:/Users/ADMIN/Documents/sm_alexbank_suez_2018.pdf (accessed 10.12.2020).
16. Suez Canal Traffic Statistics. – Annual Report 2018, Available at: <https://www.suezcanal.gov.eg/English/> (accessed 10.12.2020).
17. The Suez Canal: A Route for Cultivating the Peace with Egypt, Available at: <https://www.inss.org.il/publication/the-suez-canal-a-route-for-cultivating-the-peace-with-egypt/> (accessed 10.12.2020).
18. Reham M. Hafez & Ibrahim Madney. Suez Canal Region as an economic hub in Egypt location analysis for the mass real estate appraisal process. HBRC Journal, 16(1), 59-75(2020).
19. UAE contractor helps to clear path for Egypt's New Suez Canal, Available at: <https://www.thenationalnews.com/business/uae-contractor-helps-to-clear-path-for-egypt-s-new-suez-canal-1.30675> (accessed 10.12.2020).

20. Egypt's expansion of New Suez Canal seeks long-term payoff, Available at: <https://oxfordbusinessgroup.com/analysis/river-runs-through-it-egypt-looks-long-term-payoff-new-suez-canal>, (accessed 10.12.2020).

Авторлар туралы мәлімет:

Турекулова Жұлдыз Елтаевна – Ph.D. доктор, «Философия және мәдениеттану» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Есіркепова Гүлбану Жаркынбековна – тарих ғылымдарының магистрі, «Философия және мәдениеттану» кафедрасының аға оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Turekulova Zhuldyz Eltaevna – Ph.D. Doctor, Associate Professor of the Department «Philosophy and Cultural Studies», M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Esirkepova Gulbanu Zharkynbekovna – Master of History, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Cultural Studies, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Я.И. Чижмодий*
П.В. Токарь

Ужгородский национальный университет, Ужгород, Украина
*Автор для корреспонденции: yanachizmidiy@gmail.com

Экономические отношения ЕС со странами Центральной Азии

Аннотация. Международное сотрудничество, которое осуществляется между странами ЕС и Центральной Азии, имеет важное значение как с политической, так и с экономической точек зрения. Центральная Азия является важным партнером для Европейского Союза благодаря выгодному географическому расположению между Европой и Азией. Поэтому ЕС, а также страны-соседи Центральной Азии стремятся наладить тесные связи с этим регионом.

В статье на основе анализа данных аргументируется, что благодаря наличию мощной ресурсной базы рассматриваемые субъекты имеют все возможности для развития экономики на высоком уровне. Сотрудничество с зарубежными партнерами, удачно выбранные приоритеты развития, проекты усовершенствования транспортной инфраструктуры могут вывести этот макрорегион в число крупнейших хозяйственных гигантов мира.

Ключевые слова: Центральная Азия, ЕС, экономические отношения, ВВП, стратегии развития.

DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-54-66>

Түсті: 15.02.2020 / Жарияланымға рұқсат етілді: 10.03.21

Введение

Зарождение связей между ЕС и странами ЦА началось после распада биполярной системы международных отношений и возникновения новой геополитической ситуации. В последние годы динамика их сотрудничества показывает ускорение. Об этом свидетельствует участие в разработке совместных проектов, таких как «Один пояс - один путь», ТРАСЕКА, «ЕС и Центральная Азия: новые возможности для усиления партнерства», ТАСИС и др. В рамках этой темы важно отметить значение украинско-

казахстанских отношений с точки зрения географического положения и транспортного сообщения этих двух стран, служащих промежуточным звеном между Европой и Азией.

Макрорегион ЦА имеет все возможности стать одним из самых развитых в мире благодаря модернизации экономики, демократизации и налаживанию международного сотрудничества. Особенно это удастся Республике Казахстан, которая в последние годы активно реализует многочисленные проекты развития инфраструктуры, промышленности, тор-

говли и сферы услуг. Этому способствует стратегический интерес страны к развитию отношений со странами Европейского Союза, положения которого разработаны и реализованы под руководством Первого Президента Республики Казахстан

Библиографическую базу по истории и современному состоянию сотрудничества ЦА и ЕС, а также казахстанско-украинских отношений вряд ли можно считать достаточной и сформированной. Немалое число опубликованных работ носят публицистический характер.

Цель статьи - раскрыть сильные стороны развития экономики стран Центральной Азии и определить преимущества их сотрудничества с Евросоюзом.

Методы исследования

В работе используются теоретический анализ научной литературы, статистические методы, применения методов компаративного анализа (анализ динамики изменений показателей ВВП стран региона ЦА) и т.д.

Актуальность и научная новизна. В настоящее время в исследовательской сфере тема экономического сотрудничества ЕС со странами ЦА считается недостаточно раскрытой. Между тем Европейский Союз уделяет особое внимание развитию отношений со странами Центральной Азии, поскольку этот регион является чрезвычайно важным звеном в глобальном международном мире, поэтому исследование этой проблематики сегодня особенно актуально.

Результаты исследования

Геополитическая ситуация в Европе и Азии резко изменилась после распада СССР.

Центральная Азия - регион, в состав которого входит пять государств - Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Кыргызстан и Туркменистан. Население региона насчитывает 80 млн. чел., а площадь составляет 4,6 млн² (на 2000 г.). На юге регион граничит с Афганистаном и Ираном, на востоке - с

Китаем, и Российской Федерацией на западе. Границы Центральной Азии простираются от Каспийского моря на западе до Алтайских гор на востоке (более 3000 км) и от болот Западной Сибири на севере до горных хребтов Гиндукуша на юге (почти 3000 км.).

Природно-ресурсный потенциал региона является мощной базой для развития многоотраслевого хозяйства, ведь здесь разведаны и используются богатые месторождения угля, нефти и газа, железных, медных и полиметаллических руд, золота, фосфатов, серы и десятков других видов полезных ископаемых. [1].

Несмотря на во многом похожую историю и общие границы, страны, формирующие Центральную Азию, различаются между собой с точки зрения политического и экономического развития, культурного и этнического состава, а также отношений с внешним миром.

Казахстан

Казахстан является наиболее развитой в экономическом и социальном плане страной Центральной Азии. По площади - 2,7 млн. км² - это одна из 10 крупнейших стран мира и крупнейшая в регионе. Казахстан обладает огромными запасами ресурсов, поэтому хозяйство страны определяется прежде всего топливно-энергетическим комплексом. К тому же в последние годы Казахстан диверсифицирует свою промышленную базу на новые сектора, такие, как транспорт, фармацевтика, телекоммуникация, нефтехимия и пищевая промышленность [2].

Разнообразие полезных ископаемых в Казахстане связано со сложностью геологического строения района, древним складчатым фундаментом и хрупким осадочным покровом. К основным богатствам недр относятся цветные, черные и драгоценные металлы. Из осадочных преобладают нефть и газ, каменный и бурый уголь, фосфориты, бокситы и поваренная соль [2].

Также территория Казахстана имеет значительный сельскохозяйственный потенциал благодаря обширным степям,

Рис. 1. ВВП Казахстана (в млрд. долл. США)
Составлено на основе данных Всемирного банка

которые можно использовать для животноводства и выращивания зерновых культур. В этом секторе хозяйства занята пятая часть экономически активного населения и производится 12% ВВП [2].

Анализируя ВВП Казахстана, можно сделать вывод, что наибольшего роста показатели достигли в 2013 г., далее значения ВВП снизились, и снова начали расти примерно на одинаковом уровне после 2018 г. Согласно официальным данным Всемирного банка и прогнозам Trading Economics, в 2019 году валовой внутренний продукт (ВВП) Казахстана составил 180,16 млрд долларов США. Значение ВВП Казахстана составляет 0,15 % мировой экономики. Уже в 2020 г. валовой внутренний продукт Казахстана на фоне пандемического кризиса и неблагоприятных последствий блокирования, вызванного коронавирусом, уменьшился на 2,8% по сравнению с предыдущим годом [3]. Поставки нефти, черных металлов, меди, алюминия, цинка и урана стали движущей силой экономического роста страны, на которую приходится более 90 % общего экспорта и около 40% ВВП. Казахстан поддерживает торговые связи с 124 государствами, основными экспортными партнерами Казахстана являются: Италия (18%), Китай (12%), Нидерланды (11%), Россия

(10%) и Франция (4%). Импорт товаров в республику реализуют такие страны, как Германия, Австрия, Китай, Монголия, Россия, Турция, Италия [3].

Казахстан вместе с Россией, Беларусью, Кыргызстаном и Таджикистаном входят в Евразийское экономическое сообщество (ЕАЭС), что позволяет иметь тесные связи с этими государствами. Важным моментом, положительно повлиявшим на экономическое развитие страны, стало вступление во Всемирную торговую организацию (ВТО) в январе 2015г.

Казахстан стремится и в дальнейшем развивать свою экономику, с этой целью утвержден ряд стратегий, спроектирован и разработан комплекс стратегических программ, реализованы реформы банковской сферы и социальной системы, осуществляется трансформация экономики. В связи с утверждением проекта «Экономика одного пояса, одного пути», Казахстан начал масштабную реконструкцию своей транспортно-логистической инфраструктуры, где основными элементами железнодорожного и автомобильного грузового транспорта является порт «Хоргос» на границе с Китаем и каспийский порт «Актау» [4]. Следует отметить, что в рамках этого проекта Украина имела большое значение, поскольку, как и

Казахстан, находится на перекрестке важных торговых путей [17].

В 2016 году был утвержден новый проект – ТРАСЕКА, который является альтернативой традиционному маршруту, по которому доставляются грузы из Китая в Европу (Казахстан – Россия – Беларусь), он отличается построением логистической цепочки без участия России. Предпосылкой для создания альтернативного маршрута стало украинско-казахстанское сотрудничество в рамках проекта ТРАСЕКА, который был создан при поддержке ЕС с целью развития торгово-экономических отношений и транспортного сообщения между странами Европы через Черное море, Кавказ и Каспийское море с выходом на страны Центральной Азии. Реализация этого проекта на долгие годы стала ключевой темой сотрудничества между Украиной и Казахстаном. Страны взаимодействовали в реконструкции, строительстве и эксплуатации портов на Каспийском море, в привлечении компаний стран региона к расширению использования морских портов Украины для переработки экспортно-импортных грузов, в реконструкции и строительстве новых авто- и железнодорожных путей. Таким образом, развитие двусторонних отношений между Казахстаном и Украиной и впредь будет выстраиваться в первую очередь на основании экономических интересов. Только в случае установления реальных и устойчивых украинско-казахстанских торгово-экономических связей возможна политическая поддержка. Участие стран в проекте «Новый шелковый путь» позволит реализовать весь потенциал сотрудничества в сферах модернизации транспортной инфраструктуры, сельского хозяйства, машиностроения и производства самолетов, в ВПК и энергетическом секторе [18].

Также важным аспектом в налаживании связей между Украиной и Казахстаном является культурно-гуманитарное сотрудничество, которое бы усилило налаживания традиционно сильных контактов двух диаспор и способствовало бы росту

политико-экономической деятельности. Одним из направлений сотрудничества могло бы стать развитие туризма, который должен рядом с гуманитарной сферой развиваться активнее и творить дорогу торгово-экономического сотрудничества, но это тема отдельного исследования [19].

Главной целью программы развития Казахстана «Нұрлы жол» («Светлый путь»), является содействие экономическому росту и повышению уровня жизни населения страны посредством создания эффективной и конкурентоспособной транспортной инфраструктуры, развития транзита и транспортных услуг, совершенствования технологической и институциональной среды. Стратегия предусматривает следующие задачи: инфраструктурное обеспечение территорий и транспортных связей между ними; содействие привлечению «Большого транзита» и реализации экспортной политики через развитие эффективной транзитной, экспортной и логистической инфраструктуры; повышение экономической эффективности и конкурентоспособности субъектов транспортной инфраструктуры и перевозчиков [5].

Другие важные программы, такие, как «Стратегия до 2025 года», «Национальный план на 100 конкретных шагов» и «Цифровой Казахстан», направлены на модернизацию хозяйства страны, повышение уровня жизни общества, цифровые преобразования в отраслях экономики в долгосрочной перспективе [6].

Согласно прогнозу экономического развития на 2021–2025 гг., по данным Министерства национальной экономики Казахстана, хозяйство страны должно восстановиться после негативных последствий пандемии в следующем году. Среднегодовой темп роста ВВП на прогнозируемый период составит 4%. Номинальный ВВП вырастет с 76,7 трлн тг в 2021 году до 104,8 трлн тг в 2025 году [7].

Приоритеты экономической политики Казахстана на 2021–2025 гг. направленные на поддержку макроэкономической

стабильности, технологическую модернизацию промышленных районов, обеспечение условий для развития бизнеса и улучшение транспортной инфраструктуры, должны положительно отразиться и на состоянии развития хозяйства страны в целом.

Туркменистан

Территория Туркменистана вытянута с северо-запада на юго-восток между Каспийским морем и р. Аму-Дарья. Общая площадь достигает 488,1 тыс. км², население – 5,942 млн. (в 2019 г.).

Туркменистан – в основном равнинная страна с интенсивным земледелием в орошаемых оазисах, большими запасами природных ресурсов. По запасам нефти Туркменистан входит в пятерку крупных стран мира. Основным нефтедобывающим районом является запад страны. На долю природного газа приходится около 60% ВВП. Поэтому топливно-энергетический сектор – важнейшая часть хозяйства, от которой зависит вся экономика [2].

Что касается развития сельского хозяйства, то пригодные к земледелию площади занимают лишь 3% территории. В основном выращивают хлопчатник, являющийся наиболее доходной и мощной составляющей экспорта страны. Туркменистан входит

в десятку ведущих мировых экспортеров хлопка [2].

Согласно официальным данным Всемирного банка и прогнозам Trading Economics, в 2018 году валовой внутренний продукт (ВВП) Туркменистана составил 40,76 млрд долларов США. Значение ВВП Туркменистана составляет 0,03 % мировой экономики [3].

Туркменистан является 95-м по величине экспортным хозяйством в мире. Нефть, природный газ, хлопок – товары, которые экспортирует страна. Важнейшие экспортные партнеры – Россия (42%), Италия (16%), Китай, Иран (9,8%), Турция (7,5%). Туркменистан в основном импортирует железные и стальные трубы, тяжелое строительное оборудование, пшеницу, сортировочные машины и транспортные средства. Основными партнерами Туркменистана в части импорта являются Турция (15%), Россия (15%), Китай (13%), Объединенные Арабские Эмираты (9,5%), Германия (3,1%), Иран (5,4%), Украина (13%), Франция (4,5%) и США (3,8%) [3].

Туркменистан имеет выгодное геополитическое положение и является транзитной территорией. Благодаря хорошо налаженным связям с северными и восточными соседями, Туркменистан выбрал южное направление как приоритетное для

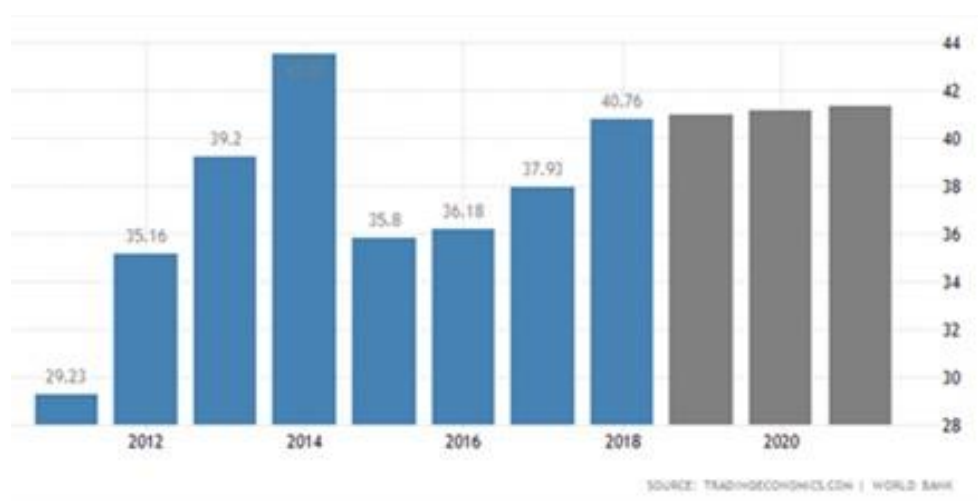

Рис. 2. ВВП Туркменистана (в млрд. долл. США)
Составлено на основе данных Всемирного банка

развития транспортных путей. В основном развитие страны сосредоточено на проектах по увеличению добычи и поставки полезных ископаемых. В настоящее время туркменский газ экспортируется по трем направлениям: в Китай, Россию и Иран [2].

Кыргызстан

Столицей, а также крупнейшим городом является Бишкек. Общая площадь страны достигает 198500 км², население - 6523529 чел. (в 2020 г.).

Кыргызстан относится к наименее развитым странам Центральной Азии, поскольку валовой внутренний продукт на душу населения лишь немного превышает тысячу долларов США. Следует отметить, что состояние экономики этой страны в значительной степени зависит от развития российской экономики.

Несмотря на это, Кыргызстан - первая страна СНГ, которая стала членом ВТО в 1998 году, также относится к числу наиболее либеральных стран региона. Следующим моментом стала интеграция Кыргызстана с Евразийским экономическим союзом с мая 2015 году [7].

В Кыргызстане находятся значительные месторождения золота, а также свинца, вольфрама и угля. Шахта Кумтор, эксплуатируемая с 1997 года, считается одним

из крупнейших месторождений золота в мире и принадлежит канадской компании. В стране также сосредоточены большие запасы серебра, железной руды, драгоценных металлов, нефти и газа, гранита и мрамора.

Сфера услуг – крупнейший сектор развития экономики Кыргызстана. Это торговля и ремонт автомобилей; транспорт и связь; гостинично-ресторанное хозяйство; финансирование и недвижимость; здравоохранение и образование, которые составляют 56% ВВП страны. На сельское хозяйство приходится 18% богатства, такую же долю занимает промышленность и добывающая промышленность (18%). На строительство и производство - 8% [3].

Проанализировав ВВП Кыргызстана, можно сделать вывод, что показатели после 2016 г. начали резко расти, что свидетельствует об активном развитии экономики страны за последние годы.

Экономика Кыргызстана в значительной степени зависит от экспорта золота и других драгоценных металлов (34%). Товары, которые вывозит страна, - нефть, природный газ и другие минеральные продукты (15% от общего экспорта), текстиль (12%), овощи (9%) и транспортное оборудование (8%). Основными экспортными партнерами являются Швейцария (33%), Казахстан (24%), Россия (13%) и Узбекистан (11%).

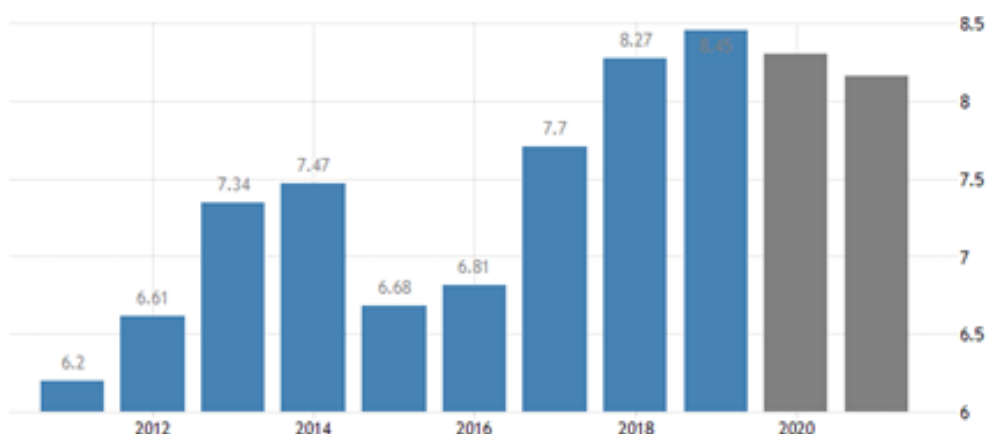

Рис.3. ВВП Кыргызстана (в млрд. долл. США)
Составлено на основе данных Всемирного банка

Кыргызстан ввозит следующие товары: топливо и другие минеральные продукты (22% общего импорта) транспортное оборудование (13%); технику (12%); химикаты и принадлежности (9%); алкогольные и безалкогольные напитки, уксус и табак (8%); драгоценные металлы (7,7%) и текстиль (7%). Главными импортными партнерами являются Россия (33% от общего объема импорта), Китай (23%) и Казахстан (10%) [3].

Если оценивать перспективы развития экономики Киргизии, то Всемирный банк на ближайший период дает относительно оптимистичные прогнозы. Промышленное производство продолжит восстанавливаться после кризиса, главным образом благодаря добыче золота, текстильному и сельскохозяйственному производству, строительству и проектам развития инфраструктуры. К перспективным секторам экономики Кыргызстана относится энергетика, ведь страна имеет значительный энергетический потенциал в области гидроэнергетики; кроме того, добывающая промышленность и туризм могут положительно повлиять на состояние хозяйства [7].

Таджикистан

Таджикистан – самая маленькая по площади центральноазиатская страна, расположенное в предгорьях Памира и не

имеющая выхода к морю. Общая площадь достигает 142 тыс. км², население - 9, 126 млн (в 2019 г.).

Легкая промышленность – ведущая отрасль экономики. Сюда относится первичная переработка хлопка и шелка, ковроткачество, пищевая и химическая промышленность, производство сельскохозяйственной техники. Однако страна покрывает лишь 50% своих потребностей за счет собственных ресурсов. Основной сельскохозяйственной продукцией республики является хлопок, фрукты и овощи. К тому же, в стране созданы хорошие условия для интенсивного скотоводства.

Также мощной отраслью экономики является тяжелая промышленность, а именно производство алюминия. Крупнейший завод, построенный по французской технологии, производит 300 000 тонн алюминия в год. Запасы сурьмы, цинка, свинца, бурого угля выдвигают Таджикистан на первое место в Центральной Азии. Страна также имеет значительные запасы черного угля, железной руды и цветных металлов.

Если анализировать показатели ВВП, то статистические данные свидетельствуют об их росте, особенно после 2016 года. По официальным данным Всемирного банка, в 2019 году валовой внутренний продукт (ВВП) в Таджикистане составил 8,12 миллиарда долларов США.

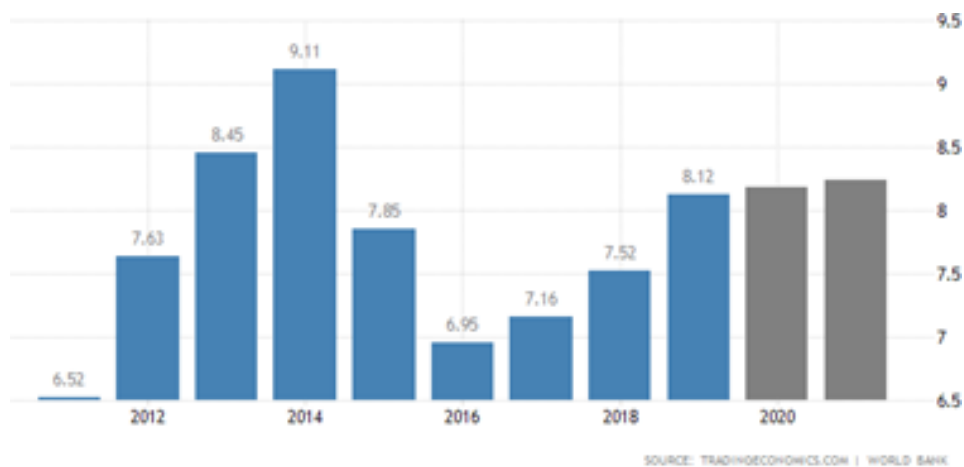

Рис. 4. ВВП Таджикистана (в млрд. долл. США)
Составлено на основе данных Всемирного банка

Страна вывозит такие товары, как алюминиевые руды (54%), хлопок (15%), цинковые и свинцовые руды. Важнейшими странами экспорта Таджикистана являются Россия (37%), Нидерланды (26%), Узбекистан (14%), Швейцария (10%), Италия (2,8%) [3].

Таджикистан реализует импорт в основном таких товаров, как глинозем для производства алюминия, рафинированное масло и пшеницу. Главными экспортными странами являются: Россия (16%), Казахстан (13%), Украина (13%), Румыния (64%), Италия (2,7%) [3].

Относительно будущих прогнозов роста хозяйства, то национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. сосредоточена на том, чтобы увеличить внутренний доход в 3,5 раза к 2030г., что должно положительно сказаться на уровне качества жизни общества. Цель будет достигнута в том случае, если Таджикистан усовершенствует свою нынешнюю модель экономического роста и обеспечит больше возможностей частному сектору для инвестирования, создания рабочих мест и содействия экономическому росту [9].

Узбекистан

Узбекистан – светская, унитарная конституционная республика, состоящая из 12 провинций, одной автономной республики

и столицы. Общая площадь достигает 447400 км2, население - 34036800 чел. (в 2020 г.) [2].

Узбекистан является крупнейшим рынком Центральной Азии и в последние годы одной из стран, которые быстрыми темпами развивают свою экономику. Страна обладает богатыми природными и энергетическими ресурсами, что обеспечивает ей в этом плане полную независимость [10].

Основой экономики является добыча природного газа, который ежегодно составляет около 63 миллиардов м3, что делает его 8-м по величине производителем природного газа в мире. По запасам урана Узбекистан занимает седьмое место в мире. К тому же, в сельском хозяйстве это 8-й по величине производитель хлопка в мире, а также 8-й по величине экспортер. Эти товары составляли около 50-55% экспорта и составляют основу ВВП.

Сельское хозяйство до сих пор играет важную роль в экономике республики, составляет около 1/5 ВВП, а в этом секторе хозяйства занято более 40% населения [10].

Согласно официальным данным Всемирного банка, в 2019 году валовой внутренний продукт (ВВП) Узбекистана составил 57,92 млрд. долларов США, далее показатели резко снизились из-за пандемии Covid-19 [3].

В основном страна осуществляет экспорт таких товаров, как природный газ, золото,

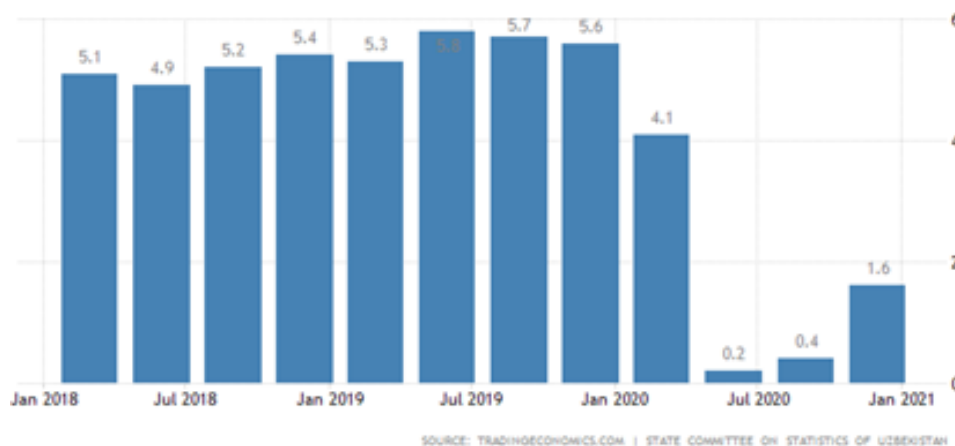

Рис. 5. ВВП Узбекистана (в млрд. долл. США)
Составлено на основе данных Всемирного банка

хлопок. Важнейшими экспортными партнерами являются Китай, Россия, Казахстан, Южная Корея и Турция.

Узбекистан ввозит прежде всего машины и оборудование, химическую продукцию, продукты питания и металлы. Основными импортерскими партнерами Узбекистана являются Россия, Южная Корея, Китай, Германия и Казахстан.

Узбекистан стремится диверсифицировать свое производство для того, чтобы проникнуть на новые экспортные рынки и для создания новых возможностей трудоустройства. Поэтому власти стали активно реформировать экономику. Стратегии социально-экономического развития страны на 2017–2021 годы, а затем и на 2030 г. предусматривают либерализацию экономики, промышленную модернизацию, совершенствование функционирования государственной системы, судебную реформу, развитие социальной сферы страны и урегулирование религиозной толерантности и межэтнического согласия.

Сотрудничество ЕС с регионом Центральной Азии

Центральная Азия является важным регионом как с политической, так и с экономической точки зрения, и именно поэтому вызывает интерес со стороны других государств. Это влечёт положительные и одновременно негативные последствия для стран региона. Поступление прямых иностранных инвестиций положительно сказывается на состоянии экономики, однако вызывает зависимость от иностранных партнеров.

В 90-е годы XX века развитию отношений между ЕС и Центральной Азией способствовала заинтересованность обеих сторон во взаимном сотрудничестве. Отношения между ЕС и государствами ЦА в начале 90-х гг. сформировались под влиянием новой геополитической ситуации, сложившейся в результате распада биполярной системы международных отношений. Расположение Центральной Азии в геополитически важном макрорегионе предоставляло большие

возможности для развития сотрудничества с другими ведущими экономическими центрами. В их числе Европейский Союз занял особое место [11].

Европейский Союз является важным торговым партнером стран Центральной Азии. Другие страны также проявляют растущий интерес к региону. Долговременным партнером Центральной Азии является Российская Федерация, считающая регион сферой своего влияния, а также стремящаяся активизировать сотрудничество через Евразийский экономический союз. Влияние Китая растет за счет инвестиций главным образом в инфраструктурные проекты. Европейский Союз стремится поддерживать важные экономические связи и помогает странам ЦА в трансформации хозяйства, осуществлении реформ, демократизации общества, что приведет к улучшению общего социально-политического состояния. Главной мотивацией к взаимодействию выступает прежде всего интерес к импорту энергетических ресурсов, чтобы ослабить зависимость от главного мирового экспортера. Ключевым аспектом развития сотрудничества, активизации торговых и инвестиционных отношений ЕС с центральноазиатскими странами выступает членство во Всемирной торговой организации [12].

С помощью различных программ, которые сосредоточены в конкретных сферах, ЕС активно развивает свое сотрудничество с регионом.

К примеру, программа TACIS стала первой инициативой ЕС, которая использовалась для поддержки процессов экономических реформ в 11 странах мира. Основные задачи - техническое и финансовое содействие процессам экономической и политической трансформации, обеспечения гарантий безопасности на постсоветском пространстве, поддержка развития демократической системы. Инициатива TACIS действовала с 1999 г. По 2006 г., в ее рамках было реализовано программы и проекты стоимостью в миллиарды долларов.

Программу TACIS 2007 г. заменила другая стратегия. Она охватывала такие цели, как экономическое, социальное и экологическое развитие, содействие демократии, а также интеграция развивающихся стран в мировое хозяйство [13].

Поскольку безопасность границ является одним из ключевых элементов стабильности всего региона, в 2003 году ЕС создал специальную программу - Программу управления границами WOMSA в Центральной Азии, которая направлена на повышение безопасности в регионе. По этой программе реализовалось восемь успешных этапов, в июне 2018 г. программа была продлена до 14 декабря 2019 года с дополнительным финансированием почти 16 млн. евро [14].

Европейская Комиссия 15 мая 2019 г. представила новое стратегическое видение партнерства с Центральной Азией под названием «ЕС и Центральная Азия: новые возможности для усиления партнерства». Эта программа предусматривает подотчетность институтов, борьбу с коррупцией, безопасность людей, борьбу с изменениями климата, преодоление последствий урановых шахт, защиту биоразнообразия, водных ресурсов, а также управление трансграничными водными ресурсами, поддержку Международного фонда Аральского моря. В сфере безопасности отмечено сотрудничество в противодействии терроризму, экстремизму, радикализму, гибридным угрозам, распространению оружия массового уничтожения и тому подобное.

Достичь этого планируется с использованием следующих инструментов: вклад в эффективные трансграничные связи, транспортные, энергетические, цифровые сети; усиление двустороннего, регионального и международного партнерства, которое базируется на взаимоприемлемых нормах и правилах; продвижение устойчивого финансирования инвестиций [14].

Транспортировка нефти и природного газа Центральной Азии в Европу

осуществляется через Россию. В настоящее время предпринимаются усилия для создания альтернативных вариантов маршрутов, чтобы уменьшить зависимость от российских транспортных путей. Важным шагом в развитии торговли и транспортного сообщения (Европа- Кавказ- Азия) стала программа ТРАСЕКА 2016–2026 гг. [15]. Основное направление деятельности программы ТРАСЕКА — развитие транспортного коридора из Европы в страны Центральной Азии через Черное море, Кавказ и Каспийское море. С технологической точки зрения программа ориентируется на перевозку груза по единому для всего маршрута транспортному документу при использовании различных видов транспорта. Предполагается, что реализация программы будет способствовать интеграции между Европейским Союзом и странами-партнёрами, более эффективному распределению ресурсов между странами Запада и Востока, улучшит инвестиционный климат в странах, по которым будет проходить транспортный коридор, положительно отразится на их научном и культурном развитии [16].

Заключение

Нефть и газ на сегодня остаются важнейшей энергетическим сырьем. Европейский Союз зависит от импорта этих ресурсов, поскольку ему не хватает собственных. Центральная Азия имеет хорошие перспективы для удовлетворения этого спроса. Во-первых, благодаря наличию мощной сырьевой базы, а во-вторых – географической близости к Европе, регион является одним из ключевых для сотрудничества. Несмотря на то, что ЦА осуществляет сотрудничество с другими странами, ЕС является главным партнером региона. Утвердив ряд стратегий, которые усиливают сотрудничество, можно спрогнозировать активное взаимодействие между Западной и Восточной частью мира. Главной проблемой пока остается

недостаточно развитая транспортная инфраструктура и отсутствие широкой сети транспортных коридоров, что выступает барьером в налаживании более тесных контактов.

Таким образом, развитие отношений между ЦА и ЕС будет выстраиваться в

первую очередь на основании экономических интересов. Участие заинтересованных сторон в различных проектах позволит реализовать весь потенциал сотрудничества в сферах модернизации транспортной инфраструктуры, энергетического сектора, сельского хозяйства, машиностроения и т.д.

Список литературы

1. Економічна та соціальна географія. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: file:///C:/Users/38097/Downloads/manipulative-policy-of-japan-on-correlation-of-economic-and-defense-military-potential-2_.pdf (дата обращения: 08.02.2021).
2. Кузика С. П. Економічна і соціальна географія світу: навч. посібник / С. П. Кузика. - Львів: Світ, 2002. - 672 с.
3. Trading economics. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/gdp> (дата обращения: 08.02.2021).
4. Экономика одного пояса, одного пути. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31878/211392RU.pdf?sequence=12&isAllowed=y> (дата обращения: 08.02.2021).
5. Чжан Вэй «Один пояс, один путь» стал толчком для мировой экономики. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://kapital.kz/economic/77796/chzhan-vey-odin-poyas-odin-put-stal-tolchkom-dlya-mirovoy-ekonomiki.html> (дата обращения: 08.02.2021).
6. Информационный Казахстан 2020. [Електрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://zerde.gov.kz/activity/management-programs/information-kazakhstan-2020/> (дата обращения: 08.02.2021).
7. Ekonomická informácia o teritoriu. Kirgizská republika. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.mzv.sk/documents/10182/620840/Kirgizsko+-+ekonomick%C3%A9+inform%C3%A1cie+o+terit%C3%B3riu+2020> (дата обращения: 10.02.2021).
8. Ekonomická informácia o teritoriu. Tadžická republika. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://www.mzv.sk/documents/10182/620840/121204_EIT_Tadzikistan.pdf (дата обращения: 10.02.2021).
9. Всемирный банк в Таджикистане. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/tajikistan> (дата обращения: 10.02.2021).
10. Ekonomická informácia o teritoriu. Uzbeká republika. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.mzv.sk/documents/10182/620840/Uzbekistan+-+ekonomick%C3%A9+inform%C3%A1cie+o+terit%C3%B3riu+2020> (дата обращения: 10.02.2021).
11. Партнерство ЕС и Центральной Азии на современном этапе: предпосылки и динамика. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://articlekz.com/article/10881> (дата обращения: 14.02.2021).
12. BOONSTRA, Jos. - PANELLA, Riccardo. Three Reasons Why the EU Matters to Central Asia. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://www.researchgate.net/publication/340808264_EUROPEAN_UNION'S_ENGAGEMENT_WITH_CENTRAL_ASIA (дата обращения: 14.02.2021).
13. Стратегия ЕС в Центральной Азии. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/bischkek/16167.pdf> (дата обращения: 14.02.2021).
14. Стратегія США та ЄС щодо Азійського регіону. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <http://fpp.com.ua/strategiyi-ssha-ta-yes-shhodo-azijskogo-regionu/> (дата обращения: 14.02.2021).
15. Стратегия МПК ТРАСЕКА 2016–2026 гг. [Електрон.ресурс]. – 2021. – URL: <http://www.tracesca-org.org/ru/glavnaja/strategija-mpk-traseka-2016-2026-gg/> (дата обращения: 14.02.2021).
16. Аманова М. В. Интеграция транспортной системы Казахстана во Всемирную экономическую систему // Вісник економіки транспорту і промисловості : журнал. - 2013. - № 44. - С. 87-90.

17. Токар Петро, Чернієнко Денис. Роль Нурсултана Назарбаєва у становленні та розвитку казахстансько-українських відносин // Міжнародний науковий вісник: збірник наукових праць / ред. кол. І.В.Артёмов (голова) та ін. – Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2020. - Вип. 2(22). - С. 32-45.

18. Нуртазина Роза, Токарь Петр, Рубан Святослав. Сотрудничество Украины и Казахстана в проекте возрождения великого шелкового пути // Центральная Азия и Кавказ: журнал. - 2018. - Вып. 3. - С. 80-90.

19. Чижмодий Яна. Туристично-рекреаційний потенціал Закарпаття: стан та шляхи розвитку // Міжнародний науковий вісник: збірник наукових праць / ред. кол. І.В.Артёмов (голова) та ін. – Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2020. – Вип. 2(22). - С.148-159.

Я.И. Чижмодий, П.В. Токарь

Ужгород ұлттық университеті, Ужгород, Украина

ЕО-ның Орталық Азия елдерімен экономикалық қатынастары

Аңдатпа. ЕО және Орталық Азия елдері арасында жүзеге асырылатын халықаралық ынтымақтастықтың саяси, сондай-ақ экономикалық тұрғыдан да маңызы зор. Еуропа мен Азия арасындағы тиімді географиялық орналасуына байланысты Орталық Азия Еуропалық Одақ үшін маңызды әріптес болып табылады. Сондықтан ЕО, сондай-ақ Орталық Азияның көрші елдері осы өңірмен тығыз байланыс орнатуға тырысады.

Мақалада деректерді талдау негізінде қуатты ресурстық базаның болуына байланысты қарастырылған пәндер экономиканы жоғары деңгейде дамыту үшін барлық мүмкіндіктерге ие екендігі айтылады. Шетелдік әріптестермен ынтымақтастық, сәтті таңдалған даму басымдықтары, көлік инфрақұрылымын жетілдіру жобалары осы макроөңірді әлемнің ірі шаруашылық алпауыттарының қатарына шығаруы мүмкін.

Түйін сөздер: Орталық Азия, ЕО, экономикалық қатынастар, ЖІӨ, даму стратегиялары.

Y.I. Chizhmodii, P.V. Tokar

Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine

Economic relations of the EU with the countries of Central Asia

Abstract. The international cooperation that takes place between the countries of the EU and Central Asia is important from both political and economic points of view. Central Asia is an important partner for the European Union due to its advantageous geographic location between Europe and Asia. Therefore, the EU, as well as the neighboring countries of Central Asia are striving to establish close ties with this region.

Based on the analysis of the data, the article argues that due to the presence of a powerful resource base, the subjects under consideration have all the opportunities for the development of the economy at a high level. Cooperation with foreign partners, well-chosen development priorities, projects to improve the transport infrastructure can make this macro-region one of the largest economic giants in the world.

Keywords: Central Asia, EU, economic relations, GDP, development strategies.

References

1. Ekonomichna ta sotsial'na heohrafiya [Economic and social geography] Available at: file:///C:/Users/38097/Downloads/manipulative-policy-of-japan-on-correlation-of-economic-and-defense-military-potential-2_.pdf[in Ukrainian], (accessed 08.02.2021).
2. Kuzika S.P. Ekonomichna i sotsial'naheohrafiyasvitu: navch. posibnyk [Economic and social geography of the world: textbook. manual], (Svit, Lviv, 2002, 672 p.), [in Ukrainian].
3. Trading economics. Available at: <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/gdp> [in English], (accessed 08.02.2021).
4. Ekonomyyka odnoho poyasa, odnoho puty [Economy of one belt, one way] Available at: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31878/211392RU.pdf?sequence=12&isAllowed=y> [in Russian], (accessed 08.02.2021)
5. Chzhan Vey «Odin poyas, odin put'» stal tolchkom dlya mirovoy ekonomiki [«One Belt, One Road»

was the impetus for the global economy] Available at: <https://kapital.kz/economic/77796/chzhan-vey-odin-poyas-odin-put-stal-tolchkom-dlya-mirovoy-ekonomiki.html> [in Russian], (accessed 08.02.2021).

6. Informatsionnyy Kazakhstan 2020 [Informational Kazakhstan 2020] Available at: <https://zerde.gov.kz/activity/management-programs/information-kazakhstan-2020/> [in Russian], (accessed 08.02.2021)

7. Ekonomická informácia o teritoriu. Kirgizská republika, Available at: <https://www.mzv.sk/documents/10182/620840/Kirgizsko+-+ekonomick%C3%A9+inform%C3%A1cie+o+terit%C3%B3riu+2020> [in Slovak], (accessed 10.02.2021).

8. Ekonomická informácia o teritoriu. Tadžická republika Available at: https://www.mzv.sk/documents/10182/620840/121204_EIT_Tadzikistan.pdf [in Slovak], (accessed 10.02.2021).

9. Vsemirnyy bank v Tadžikistane [World Bank in Tajikistan] Available at: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/tajikistan> [in Russian], (accessed 10.02.2021).

10. Ekonomická informácia o teritoriu. Uzbeká republika. Available at: <https://www.mzv.sk/documents/10182/620840/Uzbekistan+-+ekonomick%C3%A9+inform%C3%A1cie+o+terit%C3%B3riu+2020> [in Slovak], (accessed 10.02.2021).

11. Partnerstvo YES i tsentral'noy Azii na sovremennom etape: predposylki i dinamika [Partnership between the EU and Central Asia at the present stage: preconditions and dynamics] Available at: <https://articlekz.com/article/10881> [in Russian], (accessed 14.02.2021).

12. Boonstra, Jos, Panella, Riccardo. Three Reasons Why the EU Matters to Central Asia Available at: https://www.researchgate.net/publication/340808264_EUROPEAN_UNION'S_ENGAGEMENT_WITH_CENTRAL_ASIA [in English], (accessed 14.02.2021).

13. Strategiya EC v Tsentral'noy Azii [EU Strategy in Central Asia]. Available at: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/bischkek/16167.pdf> [in Russian]. (accessed 14.02.2021).

14. Stratehiyi SSHA ta YES shchodo Aziys'koho rehionu [US and EU strategies for the Asian region]. Available at: <http://fpp.com.ua/strategiyi-ssha-ta-yes-shchodo-azijskogo-regionu/> [in Ukrainian], (accessed 14.02.2021).

15. Strategiya MPKTRASEKA 2016-2026 gg [IGC TRACECA Strategy 2016-2026] Available at: <http://www.traceca-org.org/ru/glavnaja/strategija-mpk-traseka-2016-2026-gg/> [in Russian], (accessed 14.02.2021).

16. Amanova M. V. Yntehratsyya transportnoy systemy Kazakhstana vo Vsemyrnyuyu ekonomycheskuyu systemu [Integration of the transport system of Kazakhstan into the World Economic System], *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti* [Bulletin of Transport Economics and Industry], 44, 87-90 (2013), [in Russian].

17. Tokar P., Cherniyenko D. Rol' Nursultana Nazarbayeva u stanovlenni ta rozvytku kazakhstans'ko-ukrayins'kykh vidnosyn [The role of Nursultan Nazarbayev in the formation and development of Kazakh-Ukrainian relations], *Mizhnarodnyy naukovyy visnyk: zbirnyk naukovykh prats'* [International Scientific Bulletin: a collection of scientific papers], 2 (22), 32-45, (2020), [in Russian].

18. Nurtazina R., Tokar P., Ruban S. Sotrudnichestvo Ukrainy i Kazakhstana v proyekte vozrozhdeniya velikogo shelkovogo puti [Cooperation between Ukraine and Kazakhstan in the project of reviving the Great Silk Road], *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz: zhurnal* [Central Asia and the Caucasus: magazine], 3, 80-90, (2018) [in Russian].

19. Chizhmodiy Y. Turystychno-rekreatsinyy potentsial Zakarpattya: stan ta shlyakhy rozvytku [Tourist and recreational potential of Transcarpathia: state and ways of development], *Mizhnarodnyy naukovyy visnyk: zbirnyk naukovykh prats'* [International Scientific Bulletin: a collection of scientific papers], 2 (22), 32-45, (2020), [in Ukrainian].

Информация об авторах:

Чижмодий Яна Ивановна – магистрант 1 курса факультета туризма и международных коммуникаций, Ужгородский национальный университет, Ужгород, Украина.

Токарь Петр Васильевич – к.с.н., научный сотрудник Института евроинтеграционных исследований, директор НИИ миграции и демографии, Ужгородский национальный университет, Ужгород, Украина.

Chizhmodii Yana Ivanovna – Master's student of Department of Tourism and International Communications, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Tokar Petr Vasilievich – Ph.D. in Sociology, research officer, Institute of European Integration Research, Director of the Research Institute of Migration and Demography, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

A. Shaikova*
A. Ospanova
Y. Sergazin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author: a.shaikova@yandex.kz

Key trends during the implementation of the "One belt and one road" initiative

Abstract. *At the «One Belt and One Road» forum held in Beijing on May 14-15, 2017, Chinese Leader Xi Jinping formulated the basic principles of «Chinese new vision of globalization». These are the principles of respect for sovereignty, territorial integrity, social order, and respect for the interests of all countries along the way. Dialogue, not confrontation, partnership, not rivalry. Within the framework of the project, China is creating an open platform for cooperation and a favorable investment environment. Trade is an essential component of globalization and economic growth. It is on the basis of these assumptions that China calls for protecting multilateral trade relations and facilitating the simplification of customs and transit procedures. Investment «outside» will allow China not only to significantly expand the export market, but also to become a strong argument for the internationalization of Chinese currency. In general, we are talking about maximizing the use of integration processes in the Eurasian space for the development of China's national economy. At the same time, China for the first time provided a strategic program for the creation of a land trade route, aimed at completely reformatting trade and economic processes on the continent, creating completely new geopolitical and geo-economic ties.*

The ongoing processes of globalization are gradually transforming the very concept of «landlocked country» into the definition of «country connected by land transport arteries».

Key words: *«One Belt, One Road» initiative, globalization, regionalization, development of trade relations in Eurasia, international transport corridors, integration with national projects.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-67-74>

Received: 20.02.2020 / Approved: 10.03.2020

Introduction

«One Belt, One Road» (OBOR) is a global strategic megaproject related to the development of trade, transport, cultural and international relations, and the activation of investment flows. The traditional directions of the long-standing Silk Road became the basis for building a new transport reality of the Eurasian space. The OBOR initiative includes the creation of land highways designated as the «Silk Road Economic Belt» and the construction of new water routes within the

framework of the «Maritime Silk Road of the 21st Century».

The essence of the initiative is to create new models of cooperation on the Eurasian continent and form productive transport corridors that will connect the regions of Western China and Europe «by increasing political contacts, building a single road network, trade relations, currency flows and people's contacts» [1]. At the same time, we are talking not only about the development of transport infrastructure. The priority areas are energy (including resource extraction and

pipeline sectors), agriculture (including the creation of processing industries), construction of housing and municipal infrastructure. Special attention is also paid to education and medicine, support for small and medium-sized businesses.

«One Belt, One Road» initiative already covers more than 60 countries in Asia, Africa and Europe. Despite the fact that the vast majority of countries belong to the category of developing countries, the prospects for development with the help of Chinese investment are assessed by analysts quite positively. The open format of the OBOR initiative allows any country to join this project at any stage and in any form of cooperation. Another important part of the «One Belt, One Road» initiative is the political and economic integration with the national projects of the participating countries, such as» Nurly Zhol «in Kazakhstan,» «Central Corridor» in Turkey, «Development Path» in Mongolia, «Two

Corridors, One Circle» in Vietnam, «Amber Road» in Poland, the Eurasian Economic Union in Russia, «Northern Powerhouse» strategy in the UK, and so on. The integration processes within the framework of the implementation of the OBOR initiative are already an unprecedented geopolitical phenomenon for Eurasia. The EAEU and China, which were initially at the opposite poles of political interests, are finding more and more points of contact and more and more promising areas in political and economic cooperation. There are still some concerns about China's expansion into Europe's domestic markets. In China, in turn, there were tense moments during the creation of the EAEU and the introduction of a single customs tariff, in which the Chinese authorities saw attempts to close off free trade with the PRC. These contradictions were largely overcome after the signing of the declaration on the integration of the EAEU and the RBI, which to a large extent led to the stabilization of economic processes in the region. Financial and institutional support is provided by the Asian Infrastructure Investment Bank and the Silk Road Fund.

The Asian Infrastructure Investment Bank started its official work in January 2016. The

decision to create it was announced in October 2013 during the APEC summit, when it was also announced the launch of the 21st century Maritime Silk Road project. Its main goal, according to the founders, is to overcome infrastructure obstacles in the development of the economy of both the countries of the Asian region and beyond. The Bank intends to provide financial support to the infrastructure development of the economy, including projects in the field of energy, transport, logistics and urban development. At the moment, the number of participants is 57 countries [2]. During its work, the AIIB was able to form the necessary organizational structure, approve several infrastructure projects on the territory of seven countries and form a significant image among the multilateral international development organizations, which makes it one of the most promising projects implemented by China.

The Silk Road Fund was established on December 29, 2014 by the State Administration of Currency Control of the People's Republic of China together with the China Investment Corporation, Exim Bank and the Development Bank of China. To attract foreign and international investment, the Fund supports projects only in foreign currency (euro, dollar). The main task of the Fund is to provide investment and financial support for large-scale projects within the framework of the «One Belt, One Road» initiative. The main support is directed to the development of infrastructure, the development of resource deposits and the marketing of high-tech products produced in China. In addition, according to the founders of the Fund, investments will be made only in the development of projects that guarantee the return of funds in the medium or long term [3].

According to Chinese sources, the main goals of the initiative are: policy coordination between the states of the region, creating infrastructure opportunities for expanding cooperation, increasing trade and investment flows, and promoting financial and cultural integration between the regions [4].

Methodology

In the course of the study, theoretical research methods were used: a systematic approach, analysis, deduction method, classification, clarification and detailing. The Chinese initiative «One Belt, One Road» was chosen as the object of research.

The systematization of historical and chronological facts is carried out. A literary review of scientific and media publications on the Chinese initiative «One Belt, One Road» is conducted.

Discussion

The original goal of the «One Belt, One Road» Initiative was to eliminate the transit problems of the countries of the Central Asian region and ensure the construction of missing links of transport routes through the post-Soviet countries, the creation of modern port facilities and the improvement of the intermodal transport system. Ultimately, the implementation of the initiative ensured the creation of high-quality railways, highways, infrastructure bridges, telecommunications systems, oil and gas pipelines, sea and river ports. But, according to the Chinese news agency Xinhua, the project's goals have already gone far beyond creating fast and efficient transport corridors. Beijing offers its technical assistance to the participating countries in key industries, emphasizing its economic compatibility with many of them. China is actively pursuing measures to reduce trade and investment barriers and costs, improve monetary policy coordination, and deepen financial cooperation. Among other specific goals, the promotion of China's economic cooperation and integration with the countries of the European Union occupies a special place. In 2014, during his visit to Europe, Xi Jinping mentioned that one of the goals of the OBOR is the integration cooperation of the European and Asian markets and the transformation of China and the EU into engines of global economic growth [5].

In addition to the officially announced goals, there are many other (often even more important)

ones that China seeks to achieve through the implementation of the OBOR initiative.

First of all, this is energy security. Due to the constant increase in energy consumption, China is forced to look for alternative sources of energy resources in Russia, the Middle East and Africa.

The Belt and Road initiative also contributes to opening up new markets for Chinese manufactured goods, improving the competitiveness of Chinese companies, strengthening China's hard and soft power, expanding China's economic and geopolitical influence, changing the balance of power in Asia, and advancing China to great power status. In addition, the project has great internal potential for the development of China's peripheral regions and ensuring the stability of relations with its volatile western neighbors.

The routes implemented under the «One Belt, One Road» project will cover more than 60 countries in the regions of Southeast, South, Central and West Asia, the Middle East and Europe, which together currently account for about 63% of the world's population, 30% of GDP and 35% of the world's trade flow [6].

Results

There is already some foundation for the implementation of the project: first, the economic, scientific, technical, and investment advantage of China; second, the firm desire of the Eurasian countries for economic recovery; and third, the new opportunities and challenges that have emerged as a result of economic globalization and regional integration.

The «One Belt, One Road» initiative is gaining more and more support from the international community. The countries of Central Asia (Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan), the countries of South-East, South Asia and the Middle East, Russia, the EU, Belarus, and Turkey have officially declared their readiness to assist in the implementation of projects under the OBOR initiative.

Southeast Asia is one of the key regions for the construction of the New Silk Road for a number of reasons: it is the region closest to China in geographical terms; long-standing trade, financial

and business ties are actively developing between its countries and the PRC; the region has virtually no port infrastructure (with the exception of Singapore and Malaysia), and the countries do not have the necessary financial and technical resources to create it. In addition, Southeast Asia is a region of geopolitical rivalry between China on the one hand, and Japan and the United States on the other.

Central Asia is no less important for the implementation of the «One Belt, One Road» initiative. China and the Central Asian countries have long been linked not only by geography, but also by history, culture and trade relations. The states located in Central Asia do not have access to the seas, which significantly hinders the development of the economies of the countries of the region. The creation of the New Silk Road will not only make Central Asia a convenient transport hub connecting the Asia-Pacific region and Europe, but also expand the relations of the Central Asian countries with the outside world, providing access to seaports. In turn, energy-rich Central Asia is of exceptional interest to China, not only because of its geographical proximity, but also because of the absence of political risks of water exports from the Middle East (the closure of the Strait of Hormuz) and unstable supplies (piracy in the Strait of Malacca).

In South Asia, China's interests lie in the development of diplomatic, nuclear, and economic relations with Pakistan. Chinese investment in the port of Gwadar, along with investment in the construction of a pipeline and a transport highway, is designed to create an overland route for the delivery of Middle Eastern oil to China. No less investment is being made in infrastructure development in Myanmar. As for the Indo-Chinese relations, they remain tense due to unresolved territorial disputes, although recently there are more and more signs that the two countries are striving for rapprochement.

For many years, China has been actively developing economic and political ties with resource-rich countries in Africa, both on a bilateral basis and within the framework of the China-Africa Cooperation Forum. In addition, China is by far Africa's largest trading partner

and external investor, which provides great potential for OBOR in the region. China has been equally successful in developing relations with the Middle East, being its largest trading partner, ahead of the EU in 2013 [7]. The main interests are also related to the energy sector. In addition to oil development, Chinese companies are actively involved in the creation of port and land infrastructure in the Middle East, in the development of railways and ports in Israel, as well as in the Suez Canal area. Central and Eastern Europe are the connecting points of land routes from China to Europe.

Conclusions

The New Silk Road initiative is based on the development of interconnectedness and infrastructure development of countries, on the implementation of individual projects, and not on the creation of specific rules. The five main components of the concept can be identified as key priorities.

First, the improvement of political coordination, which implies an increase in cooperation between the Central Asian states and China, as well as the joint development of strategies and tactics for regional economic integration (political and legal aspects). Secondly, the construction of a single road network connecting East, West and South Asia, and in the future, the construction of a large transport highway from the Pacific Ocean to the Baltic Sea with active cooperation with the Shanghai Cooperation Organization. Third, strengthening trade relations by «eliminating trade barriers, reducing the costs of trade and investment, and improving the speed and quality of economic operations in the region» [8]. Fourth, the strengthening of foreign exchange flows, by expanding the geography of the use of settlement tactics in national currencies. And, finally, strengthening people's ties in order to gain popular support, activate friendly contacts between the peoples of the partner countries, in other words, creating a solid social and social base for regional cooperation [9].

As for the core of the project – the construction of transport highways, it is planned to implement

the Silk Road Economic Belt (SREB), which should link together China, Central Asia, Russia and Europe (Baltic); connect China with the Persian Gulf and the Mediterranean Sea through Central and West Asia; unite China with Southeast Asia, South Asia and the Indian Ocean. In addition to the SREB, it is planned to create a transport corridor within the framework of the 21st Century Maritime Silk Road initiative from the coast of China to Europe through the South China Sea and the Indian Ocean.

On land, it is planned to build a new Eurasian land bridge and develop the economic corridors «China-Mongolia-Russia», «China-Central Asia-West Asia» and «China-Indochina Peninsula».

At sea, the development of the initiative will focus on the creation of safe and efficient transport corridors: the China-Pakistan Economic Corridor and the Bangladesh – China – India – Myanmar Economic Corridor [9].

The ideological component of the Silk Road Economic Belt is based on the following principles: the implementation of collective, harmonious and scientific development; the promotion of socio-economic development without additional

political prerequisites; the joint use of the benefits obtained within the framework of the integration project; and, finally, the pursuit of sustainable development without «zero game» [10].

According to experts, «this is the first real foreign policy concept in the period of China's transition from a large state to a strong one» [11]. According to some experts, the uniqueness of Beijing's approach lies in long-term planning and the complete exclusion of political issues [12].

The «One Belt, One Road» initiative is an essential tool of China's new foreign policy strategy. It is formed according to the ideas of building a harmonious world and achieving the Chinese dream and is aimed at strengthening economic cooperation with all participating countries at all levels and expanding versatile cooperation, primarily trade and economic, to the whole world. The implementation of projects within the framework of the «One Belt, One Road» Initiative will not only have an impact on the socio-economic development of China, but also create a stable basis for China's participation in the management of global processes in the world economy and politics.

References

1. Масштабное сотрудничество на новом Великом шелковом пути «Жэньминьжибао». [Электрон. ресурс]. – 2013. – URL: <http://russian.people.com.cn/95181/8393331.html> (дата обращения: 09.09.2020).
2. Overview Asian Infrastructure Investment Bank [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.aiib.org/en/about-aiib/who-we-are/our-work/index.html> (дата обращения: 10.09.2020).
3. Overview Silk Road Fund Bank. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <http://www.silkroadfund.com.cn/enweb/23775/23767/index.html> (дата обращения: 11.09.2020).
4. Vision and Actions on Jointly Building the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road. National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China. [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html (дата обращения: 12.09.2020).
5. Jinping Xi. Speech at the College of Europe, Bruges. Mission of the People's Republic of China to the European Union. [Электрон. ресурс]. – 2014. – URL: <http://www.chinamission.be/eng/jd/t1143591.htm> (дата обращения: 12.09.2020).
6. Gao Hucheng. Deepening trade collaboration, creating new successes. - Beijing: Central Committee of the Chinese Communist Party, 2014. -11 p.
7. Enright Scott. One belt, one road: insights for Finland. Team Finland Future Watch Report. Tekes. [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: https://www.tekes.fi/globalassets/julkaisut/future_watch_report_one_belt_one_road_insights_for_finland.pdf (дата обращения: 13.09.2020).

8. Выступление Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете (полный текст). Посольство КНР в Республике Казахстан. [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm> (дата обращения: 13.09.2020).
9. Vision and Actions on Jointly Building the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road. National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html (дата обращения: 14.09.2020).
10. Ли Син. Экономический пояс Шелкового пути: стратегическая попытка реализации «Китайской мечты». Россия и Китай в Евразийской интеграции. Сотрудничество или соперничество? / Ли Син. – Москва: Нестор-История, 2015. – 167 с.
11. Денисов И. Путешествие на запад. Россия в глобальной политике. [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Puteshestvie-na-zapad-17315> (дата обращения: 14.09.2020).
12. Барбашин А. Новый шелковый путь. [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: http://world-economic.com/ru/articles_wej-382.html (дата обращения: 14.09.2020).

А.Е. Шаикова, А.Н. Оспанова, Е.Ф. Сергазин

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

«Бір белдеу – бір жол» бастамасын іске асыру кезеңіндегі негізгі үрдістер

Аңдатпа. 2017 жылғы 14-15 мамырда Бейжіңде өткен «Бір белдеу – Бір жол» форумында ҚХР көшбасшысы Си Цзиньпин «жаһандандудың қытайлық жаңа көзқарасының» негізгі принциптерін тұжырымдады. Бұл егемендікті, аумақтық тұтастықты, әлеуметтік жүйені құрметтеу және жол бойындағы барлық елдердің мүдделерін сақтау принциптері. Қарама-қайшылық емес диалог, бәсекелестік емес серіктестік. Жоба аясында қытай ынтымақтастық үшін ашық платформа, қолайлы инвестициялық орта құруда. Жаһандану мен экономикалық өсудің маңызды құрамдас бөлігі сауда болып табылады. Дәл осы алғышарттарға сүйене отырып, Қытай көпжақты сауда қатынастарын қорғауға, кедендік және транзиттік рәсімдерді жеңілдетуге шақырады. «Сырттан» салынған инвестициялар Қытайға экспорт нарығын едәуір кеңейтіп қана қоймай, Қытай валютасын интернационалдандырудың дәлелді дәлелі болуға мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда, әңгіме еуразиялық кеңістіктегі интеграциялық процестерді Қытайдың ұлттық экономикасын дамыту үшін барынша пайдалану туралы болып отыр.

Сонымен бірге, Қытай алғаш рет құрлықтағы сауда жолын құрудың стратегиялық бағдарламасын ұсынды, ол құрлықтағы сауда процестерін толығымен қайта форматтауға, мүлдем жаңа геосаяси және геоэкономикалық байланыстарды құруға бағытталған.

Жаһандану процестері біртіндеп «теңізге шыға алмайтын ел» ұғымын «құрлықтағы көлік артерияларымен байланысқан ел» анықтамасына айналдырады.

Түйін сөздер: «Бір белдеу, Бір жол» бастамасы, жаһандану, өңірлендіру, Еуразиядағы сауда қатынастарын дамыту, халықаралық көлік дәліздері, ұлттық жобалармен ұштасу.

А.Е. Шаикова, А.Н. Оспанова, Е.Ф. Сергазин

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Основные тенденции в период реализации инициативы «Один пояс и один путь»

Аннотация. На форуме «Один пояс и Один путь», состоявшемся в Пекине 14-15 мая 2017 года лидер КНР Си Цзиньпин сформулировал основные принципы «китайского нового видения глобализации». Это принципы уважения суверенности, территориальной целостности, социального строя и соблюдения интересов всех стран вдоль пути. Диалог, а не противостояние, партнёрство, а не соперничество. Китай в рамках проекта создаёт открытую платформу для сотрудничества, благоприятную инвестиционную среду. Важнейшей составляющей глобализации и роста экономики является торговля. Имен-

но исходя из данных предпосылок, Китай призывает защищать многосторонние торговые отношения, способствовать упрощению таможенных и транзитных процедур. Инвестиции «вовне» позволят Китаю не только значительно расширить рынок экспорта, но и стать веским аргументом интернационализации китайской валюты. В целом речь идёт о максимальном использовании интеграционных процессов на евразийском пространстве для развития национальной экономики Китая. При этом Китай впервые предоставил стратегическую программу создания сухопутного торгового пути, направленную на полное переформатирование торгово-экономических процессов на континенте, создание совершенно новых геополитических и геоэкономических связей.

Происходящие процессы глобализации постепенно трансформируют само понятия «страна, не имеющая выхода к морю» в определение «страна, связанная сухопутными транспортными артериями».

Ключевые слова: Инициатива «Один пояс, Один путь», Глобализация и регионализация, развитие торговых отношений в Евразии, международные транспортные коридоры, сопряжение с национальными проектами.

References

1. Masshtabnoye sotrudnichestvo na novom Velikom shelkovom puti [Large-scale cooperation on the new Great Silk Road], Available at: <http://russian.people.com.cn/95181/8393331.html> [in Russian], (accessed 09.09.2020).
2. Overview Asian Infrastructure Investment Bank, Available at: <https://www.aiib.org/en/about-aiib/who-we-are/our-work/index.html> (accessed 10.09.2020).
3. Overview Silk Road Fund, Available at: <http://www.silkroadfund.com.cn/enweb/23775/23767/index.html> (accessed 11.09.2020).
4. Vision and Actions on Jointly Building the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road. National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, Available at: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html (accessed 12.09.2020).
5. Jinping Xi. Speech at the College of Europe, Bruges. Mission of the People's Republic of China to the European Union. Available at: <http://www.chinamission.be/eng/jd/t1143591.htm> (accessed 12.09.2020).
6. Gao Hucheng. Deepening trade collaboration, creating new successes. - Beijing: Central Committee of the Chinese Communist Party, 2014. -11 p.
7. Enright, Scott, and Associates. One belt, one road: insights for Finland / Team Finland Future Watch Report. Tekes. Available at: https://www.tekes.fi/globalassets/julkaisut/future_watch_report_one_belt_one_road_insights_for_finland.pdf (accessed 13.09.2020).
8. Vystupleniye Predsedatelya KNR Si Tszin'pina v Nazarbayev universitete (polnyy tekst). [Speech by the President of the People's Republic of China Xi Jinping at Nazarbayev University (full text)] Posol'stvo KNR v Respublike Kazahstan [Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Kazakhstan], Available at: <http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm> (accessed 13.09.2020).
9. Vision and Actions on Jointly Building the Silk Road Economic Belt and the the 21st Century Maritime Silk Road. National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, Available at: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html (accessed 14.09.2020).
10. Li Sin. Ekonomicheskij poyas Shelkovogo puti: strategicheskaya popytka realizatsii «Kitayskoy mechty» Rossiya i Kitay v Yevraziyskoy integratsii. Sotrudnichestvo ili sopernichestvo? [The Silk Road Economic Belt: A Strategic Attempt to Realize the «China Dream» Russia and China in Eurasian Integration. Cooperation or rivalry?], (Nestor-History, Moscow, 2015, 167 p.), [in Russian].
11. Denisov I. Puteshestviye na zapad. Rossiya v global'noy politike [Journey to the West. Russia in Global Affairs] Available at: <http://www.globalaffairs.ru/number/Puteshestvie-na-zapad-17315> (accessed 14.09.2020).
12. Barbashin A. Novyy shelkovyy put'. Available at: http://world-economic.com/ru/articles_wej-382.html [in Russian], (accessed 14.09.2020).

Information about the author:

Shaikova Aida Yertayevna – Ph.D. student of the Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ospanova Aigerym Nuraliyevna – Ph.D., Head of the Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sergazin Erbolat Fattakhovich – Ph.D., Associate Professor of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Шаикова Аида Ертайевна – Халықаралық қатынастар факультеті Аймақтану кафедрасының докторанты. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Оспанова Айгерим Нуралиевна – Ph.D., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Аймақтану кафедрасының меңгерушісі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Сергазин Ерболат Фаттахович – Ph.D., Саясаттану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Н.А. Шермухамедова¹, С.С. Корганова*²¹Национальный университет Узбекистана им. М.Улугбека, Ташкент, Узбекистан²Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: Sevinch_kor@mail.ru

Межкультурный и межнациональный диалог как условие и гарантия стабильного развития

Аннотация. В эпоху глобальных перемен, обусловленных инновационными технологиями и ценностями, особую актуальность приобретает проблема межкультурного и межнационального диалога этнических общностей. Межнациональный диалог - это достижение высокой культуры разных народов и этносов во имя сохранения мира на Земле.

Глобализация способствовала параллельному развитию противоречивых тенденций этнических и национальных культур. Именно глобализация в сфере духовной культуры означает полное вытеснение массовой культурой всех иных культур. Массовая культура становится главным препятствием сохранения национальной культуры и широко распространяется с развитием коммуникационных систем. Влияние массовой культуры на национальную культуру и ее доминирование наблюдается в традиционной культуре каждого народа. Межнациональная культура является предпосылкой модернизации, в которой одновременно сохраняются элементы традиций этноса. Национальная культура имеет особую психологическую притягательность для ее представителей, которая проявляется в сохранении национальной идентичности и отвечает эмоциональным и духовным потребностям человека и поэтому является необходимой. Развитие национальных культур не отрицает общечеловеческих ценностей, и это в свою очередь предполагает взаимовыгодное межкультурное и межнациональное развитие.

Таким образом, в данной статье рассматриваются особенности межкультурного диалога в эпоху глобализации и некоторые тенденции межнациональных отношений в Узбекистане.

Ключевые слова: культура, нация, модернизация, диалог, народ, история цивилизации, глобализация, общечеловеческая культура, межнациональный диалог, национальная идентичность, межэтническая культура.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-75-88>

Поступила: 31.08.2020 / Одобрена к опубликованию: 17.09.2020

Введение

История цивилизации – это история этнокультурного и межнационального диалога на индивидуальном, региональном и государственном уровнях. Диалог культур является одним из главных факторов в развитии человеческой цивилизации. Ибо

гибкий взаимный переход элементов одной этнической культуры в другую способствовал естественному синтезу элементов различных этнических культур в общечеловеческую культуру. Наличие элементов единой общечеловеческой культуры в этнической культуре – это реальная возможность диалога с последующей межэтнической

культурой, которая способствует переходу к новому уровню духовных отношений общества. Чем выше уровень интеграции культур, тем богаче содержание этнической культуры. И чем богаче данное содержание, тем сильнее тяга к взаимодействию. Действительно, «Интеграция национальных культур во всемирную культуру человечества предполагает некий «общий знаменатель», роль которого наилучшим образом выполняют общечеловеческие ценности – нормы и принципы бытия, отражающие насущные интересы человеческого сообщества и воспринимаемые как общезначимые всеми людьми планеты, а также объекты природы, результаты материальной и духовной деятельности человека, уникальность и всеобщее значение которых признаётся во всем мире» [1]. Однако необходимо учитывать и тенденцию к самостоятельному этнокультурному развитию. Здесь важное значение имеет укрепление межкультурной и межнациональной толерантности.

В условиях углубления процессов глобализации невозможно найти решение этих проблем в рамках деятельности одного государства, необходимо участие всего мирового сообщества. В целом межкультурный и межнациональный диалог базируется на принципах толерантности к иным религиям, языкам, культурам, политическим или иным убеждениям, предотвращения деятельности, направленной на разжигание межэтнической и межконфессиональной розни; равенства прав и свобод граждан независимо от их национальной принадлежности, отношения к политике и институтам гражданского общества. Благодаря совместному стремлению к взаимопониманию представителей разных этносов и национальностей человечество сможет избежать недоверия, призывов к насилию. Подлинное развитие культуры связано не столько с социально-экономическим ростом и процессом модернизации, сколько с совокупностью культурных национальных ценностей, детерминирующих и мотивирующих различные эффективные модели решения

социально-исторических и культурных задач, так как в современных условиях все большее внимание уделяется не только экономическим факторам развития общества, но и культурным, социальным, геополитическим, этническим, религиозным. Следовательно, всесторонняя политика, направленная на стабильный межнациональный диалог, определяется следующими факторами: во-первых, такой диалог может способствовать ликвидации или ослаблению межэтнических и межконфессиональных противоречий, которая позитивно скажется на межнациональных отношениях и общей социально-политической стабильности, поможет стиранию идеологической конкуренции между религиями; во-вторых, межкультурный и межнациональный диалог поможет объединению усилий народов разных вероисповеданий и национальностей в борьбе против глобальных угроз человечеству; в-третьих, межкультурный и межнациональный диалог поможет обществу осознать то, что нецелесообразно искать реальные причины религиозного экстремизма и международного терроризма в основаниях религиозных учений, а потому необходимо выявить совместные средства и методы эффективной борьбы с ними, ибо любая религия носит просветительский характер и учит человека быть лучше. В-четвертых, межкультурный и межнациональный диалог - это стимул для диалога с молодежью.

Важное значение в этом процессе имеет принцип равноправия сторон. Благодаря равноправному, добровольному договору можно вступить в открытый диалог с желанием слушать и быть услышанным, где будут защищены интересы участников диалога. Однако открытость не предполагает отказа субъектов диалога от своих убеждений, а наоборот, предполагает взаимовыгодный компромисс. Ценностная ориентация открытости в том, что она способствует пониманию позиций субъектов диалога, это возможность сравнения различных мнений.

Конструктивный компромисс является еще одним из главных принципов

межнационального диалога. В процессе конструктивной дискуссии участники диалога обсуждают общие проблемы и принимают взаимоприемлемые решения на основе здорового компромисса, любая несогласованность устраняется путем согласований. Компромисс необходим для решения задач, связанных с территориальным бытием, социально-политическими установками, культурным разнообразием.

Залогом успеха межкультурного и межнационального диалога является изучение опыта мирового пространства. Установление межкультурного диалога с международным сообществом способствует установлению культурных связей между народами. Ничто как культура не сближает народы.

«Каждый этнос имеет пространственно и временную протяженность, свой генотип, свои биологические и социальные связи, свое обусловленное место на Земле» [2]. Без такой взаимосвязи и взаимообусловленности не может существовать ни один народ. Вне всего этого народ исчезает из пространства, теряется его связь с Вселенной. Этноприродная среда - это основа существования этноса и его уникальной культуры.

В настоящее время одной из главных задач в общественной жизни в мировом пространстве является совершенствование межнациональных отношений и учет этнических особенностей, интересов каждого народа. Историческое желание каждого народа независимо от территории проживания состоит в сохранении своего лица и своей культуры. Необходимо отметить то, что в зависимости от сложившейся политической ситуации национальная самобытность каждого народа складывалась исторически по-разному. Несмотря на препятствия все народы в равной степени способны к культурному прогрессу и внесли существенный вклад в развитие духовных ценностей. Только полноценная и значимая национальная культура гарантирует народ от вырождения, ибо культура - основной выразитель творческого потенциала этноса и основная цель исторического развития.

Культура не только наиболее достойный уровень выражения национального, она и даёт нам наилучшую возможность быть понятыми другими народами.

Методы

В работе были использованы методы сравнительного и описательного анализа, а также контент-анализ документальных источников для выявления задач, связанных с территориальным бытием, социально-политическими установками, культурным разнообразием стран в эпоху глобализации. Также были использованы данные исследований современных отечественных и зарубежных авторов, научные и публицистические периодические издания, материалы текущего статистического учета по национально-культурным центрам и данные социологических исследований.

Цель исследования состоит в выявлении теоретическо-практической значимости диалога межкультурных и межнациональных отношений, особенностей этнокультурного наследия народов Узбекистана и Казахстана, формировавшихся в ходе взаимодействия с восточными и западными культурами, а также обосновании приоритетов национальной культурной идентичности. Диалог культур предполагает межнациональное единство на основе функционирования общих традиций и особенностей менталитета. Данная стратегия ориентирует народы на сбережение всего этнокультурного наследия, успешное национальное развитие и формирование идеологического иммунитета против радикального экстремизма. Для проведения данного научного исследования авторами изучены научные труды таких узбекских авторов, как С. Отамуратов, И. Саифназаров, М.Бекмурадов, Ш.Пахруддинов, Ж.Туленов, российских авторов, таких как А.Гусенов, А.Чумаков, И.Ильин и др. С. Отамуратов межкультурный диалог рассматривает через призму роста национального сознания каждого народа, И. Саифназаров считает, что смежная семья - это один из способов возможного

слияния и взаимовлияния культур, мысль о формировании угрозоустойчивого общества как гарантии диалога культур принадлежит Ш.Пахруддинову. Таким образом, можно сделать вывод о том, что межкультурный и межнациональный диалог - многоаспектные факторы, в связи чем в данной статье раскрыты некоторые аспекты межкультурного диалога между Узбекистаном и Казахстаном.

В исследовании использованы методы сравнительного анализа, системный подход, обобщение, гипотетико-дедуктивный метод, а также принципы всеобщей взаимосвязи и преемственности.

Обсуждение

Узбекистан на пути собственного развития особое внимание уделяет сохранению своей идентичности и целостности. Узбекская модель межкультурного согласия строится на принципах дружбы, толерантности и взаимовыгодного партнерства в достижении стратегических целей. Четко сформулирована правовая база деятельности и созданы условия, определяющие нормы и правила поведения всех граждан. Принята целенаправленная программа по развитию языков, национальных традиций, обеспечены равные права и равные возможности всех наций, проживающих в Узбекистане.

Таким образом, Узбекистан является страной, в которой представлена мозаика региональной цивилизации, она формировалась на протяжении веков и тысячелетий. Культура Узбекистана - это трансформированная культура современности, основанная на межкультурном диалоге народов и национальностей. Действительно, в любом этносе национальное основывается на общечеловеческом, динамично вбирая в себя культурные ценности многих народов.

Создание международных центров, дискуссионных площадок межкультурного и межнационального диалога является важным фактором совершенствования.

Одной из таких площадок сотрудничества государств Центральной Азии (которые активно сотрудничают в рамках различных международных форматов) является Шанхайская организация сотрудничества. В основе международного сотрудничества лежат принципы дальнейшего укрепления культурной, религиозной, цивилизационной идентичности, всемерного развития культурного диалога. Эффективным стимулом для активизации межкультурного и межнационального диалога стали встречи и форумы на самых различных уровнях, что может способствовать существенному увеличению вклада культур в дело укрепления мира, международной безопасности, дружбы между народами. Например, только в ноябре 2018 года в Ташкенте был проведен форум интеллектуальной элиты России и Узбекистана, форум предпринимателей Казахстана и Узбекистана, форум культуры Узбекистана и Америки.

Национальные особенности, как и национальная идея, служат прогрессу тем, что разнообразят общественное развитие, способствуют преодолению монотонности его форм и красок, обогащают духовный мир и художественную жизнь этноса. Однако истоки особенного и отдельного берутся во всеобщем. Поэтому нельзя отрывать национально-специфическое от общечеловеческого, так как соотношение национального и интернационального в жизни народов обусловлено экономическими, социальными, духовными и политическими факторами.

В связи с этим отразно отметить то, что Узбекистан - многонациональное государство. Если 1897 году в стране проживали представители 70 национальностей, то на сегодняшний день их стало 130. Сегодня в 33-миллионной стране проживают более 1 миллиона представителей таджикской, 900 тысяч представителей русской, более 800 тысяч казахской, 204 тысяч киргизской и более 200 тысяч туркменской национальностей и др.

Принятой в 1992 году Конституцией Республики Узбекистан обеспечены равные права и равные возможности всех граждан,

наций и народностей, проживающих в стране. Немаловажное значение имеет и то, что в 2016 году Президентом Республики Узбекистан Ш.Мирзиёевым подписано постановление о принятии в гражданство Республики Узбекистан, и только «за 2017 год 1100 человек получили гражданство Узбекистана» [3], и это не какая-то очередная компания, а последовательная деятельность, в которой главная цель – защита прав и интересов человека.

В Узбекистане созданы все условия для возрождения традиций, языка и культуры всех наций. Деятельность национальных культурных центров Узбекистана посвящена институциональному обеспечению этнополитики. На уровне государственной политики поддерживается деятельность региональных национальных культурных центров. Еще в 1991 году были организованы национальные культурные центры, и в 1992 году был создан «Интернациональный» центр по координации деятельности национальных культурных центров. И если в 1991 году в Узбекистане функционировали 10 национальных культурных центров, то в 2016 году их стало 138. Также в стране ведут активную деятельность 34 общества «Дружбы». За 25 лет независимости 120 активистов национальных культурных центров удостоены государственных наград. Из них 14 активистов награждены орденом «Герой Узбекистана» – высшей наградой для

каждого гражданина Республики Узбекистан.

Образование в Узбекистане ведется на 7 языках, в частности, из 10 тысяч школ для детей, функционирующих в Узбекистане, 8559 школ с узбекским, 361 – каракалпакским, 800 – русским, 373 – казахским, 1104 – таджикским, 91 – киргизским, 44 – туркменским языками обучения, а также организованы специализированные языковые школы. Представители всех национальностей на конкурсной основе могут поступить в высшие учебные заведения и получить образование на русском и узбекском языках. Телепередачи ведутся на 12 языках, и на 14 языках издаются газеты и журналы, организованы театры.

Религиозная толерантность является одним из ярких примером диалога. Сегодня в Республике Узбекистан в рамках 16 конфессий функционируют 2223 религиозных организаций, в частности 2043 мечетей, 9 медресе, Русская православная церковь Ташкентской и Узбекистанской епархии, Православный семинарий, Римский-католический центр, Ассоциация Евангелия, Церковь христиан-баптистов, Центр библейских христианских церквей, Протестантский семинарий, Библейское общество, 151 христианская церковь, 8 еврейских, 6 бидуиновских обществ, 1 общество кришнаитов и 1 буддийский храм. Народ Узбекистана в зависимости от своей религиозной принадлежности может исповедовать любую религию.

На основе народной дипломатии организованы дружеские отношения с зарубежными странами. Вся эта деятельность свидетельствует о совершенствовании межкультурного и межнационального диалога.

Отрадно отметить и то, что в 2004 году при Ташкентском государственном институте востоковедения был создан Институт имени Конфуция. С момента учреждения в институте прошли обучение 3842 слушателя. В 2018 году в городе Ош Кыргызской Республики построена и сдана в эксплуатацию узбекская школа для 650 учеников.

Также хотелось бы отметить и то, что Постановление Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева от 2017 года о создании «Комитета по национальным отношениям и установлению дружеских связей между зарубежными странами» является мощным скачком в области укрепления межнациональных отношений, так как предоставляет возможность путем народной дипломатии установить связи с диаспорами в зарубежных странах. Сегодня установление народной дипломатии имеет важное социально-политическое значение, поскольку на уровне государственной политики уделяется внимание возвращению предметов материального духовного

наследия, которые по разным причинам в данное время находятся в зарубежных странах. Так, например, на сегодняшний день печать Амира Темура с надписью «Сила в справедливости» находится в США, штат Нью-Йорк, письмо Амира Темура королю Франции Карлу VI и ваза Мирзо Улутбека из нефрита находится в Лиссабонском музее Португалии, первый глобус Мирзо Улутбека находится в личной коллекции английского миллионера и т.д. Задача состоит в возвращении духовного наследия на родину.

Двадцать лет прошло с тех пор, как Первый Президент Узбекистана Ислам Каримов и Первый Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев подписали договор о вечной дружбе. В рамках этого договора был отреставрирован мавзолей Толеби, на главной площади Ташкента установлен памятник Абаю, тысяча учеников получили среднее образование в школе имени Мухтара Ауэзова. Объявление в Казахстане 2018 года “годом Узбекистана” является ярким свидетельством истинности этого договора. Только в 2018 году в рамках данного проекта проводились более 50 мероприятий, освещающих культуру, быт и научный потенциал узбекистанского народа. Проведение дней культуры Узбекистана в классическом музее Эрмитаж в Санкт-Петербурге и недели национальной культуры

Религиозные организации в Узбекистане

Узбекистана в США являются яркими примерами уважения к национальной культуре и стремления к продолжению дружеских отношений.

В своем выступлении во время официального визита в Таджикистан Президент Узбекистана Ш.Мирзиёев сказал: "Я к вам пришел с открытыми границами и с открытым сердцем, мы единый народ, говорящий на двух языках", и поэтому главная наша задача состоит в укреплении межнационального и межгосударственного диалога.

Первый визит Президента Узбекистана Ш.Мирзиёева в Туркменистан является знаковым событием, ибо это было началом новой эпохи межкультурного и межнационального диалога, в котором защита интересов каждого народа и установление сотрудничества в Центральной Азии являются главным критерием дружеских взаимоотношений.

С первых дней обретения независимости Узбекистан начал вести тесное сотрудничество с соседними странами. Усиление сотрудничества с соседними государствами оказывает положительное влияние на развитие каждой страны. Это в свою очередь определяется несколькими факторами. Так, схожесть проблем, поднятие вопросов на уровень международных фондов с формированием единой позиции расширяют возможности по их решению. Борьба против терроризма, наркотрафика и других угроз так же предполагает мобилизацию, исходя из возможностей стран. Кроме того, экономики государств дополняют друг друга, низкие расходы на транспортировку между соседними странами в сфере торговли увеличивают конкурентоспособность товаров и повышают эффективность бизнеса. При этом большую значимость приобрели торговые и деловые контакты Узбекистана с другими странами Центральной Азии. В результате этого сотрудничества достигнут ряд жизненно важных успехов, что служит развитию всего региона в целом. По этой причине изучение и научный анализ

истории данного периода представляют особую актуальность. Казахстан является самой крупной республикой Центральной Азии и по экономическому потенциалу, и по территории. Сотрудничество с этой страной имеет важное значение для Узбекистана. Дипломатические отношения между Узбекистаном и Казахстаном были установлены 23 ноября 1992 года. Многовекторное сотрудничество развивалось также после подписания в 1998 году Договора Вечной дружбы между Республикой Узбекистан и Республикой Казахстан, Договора о стратегическом партнерстве в 2013 году и ряда других документов. За прошедший период двухсторонние отношения обрели регулярный характер. В частности, страны постоянно поддерживали друг друга на международной политической арене. Вместе с тем Узбекистан и Казахстан осуществили ряд конкретных мер в рамках ООН, ШОС, СНГ, Исламской организации сотрудничества, Международного фонда защиты Аральского моря. В течение этих лет особое развитие получили экономические связи. Так, в период до 2016 года в стране действовали 230 предприятий, созданных на основе казахстанского капитала, а также 130 совместных предприятий. Все это способствовало укреплению торгово-экономических отношений между странами. С 2016 года отношения между Казахстаном и Узбекистаном поднялись на качественно новый уровень. Открытое обсуждение проблемных вопросов, искреннее стремление к их решению, установлению новых отношений, основанных на взаимоуважении и доверии позволили поднять сотрудничество на новый этап. Здесь следует особо отметить визит президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева в Казахстан 22–23 марта 2017 года. По итогам переговоров двух глав государств были подписаны торговые договоры и инвестиционные соглашения на общую сумму 1 миллиард долларов США. В ходе этого визита осуществлен ряд мероприятий по реализации достигнутых соглашений. В частности, в 2017 году проведено два крупных

бизнес-форума. Утверждены учредительные документы поторговому дому фармацевтики в Казахстане. АК «Узавтосаноат» и предприятие «СариаркаАвтоПром» начали осуществлять совместный проект по экспорту продукции на внешние рынки в рамках долгосрочного сотрудничества. Также был рассмотрен вопрос о внесении капитала АК «Узавтосаноат» в предприятие «СариаркаАвтоПром». Эти мероприятия стали важной вехой в развитии инвестиционного сотрудничества между двумя странами.

Вместе с тем в развитии деловых контактов двух республик важным событием стало установление межрегиональных связей по сотрудничеству. В частности, узбекская сторона поддержала инициативу Казахстана о регулярном проведении межрегионального форума сотрудничества. Визит делегации Актюбинской области Республики Казахстан в Узбекистан был осуществлен в рамках данных соглашений. Данный визит был значим тем, что в ходе него организованы бизнес-форумы в Торгово-промышленной палате Республики Узбекистан, которые послужили развитию торгово-инвестиционных отношений [2; С. 210]. В данный период быстрыми темпами развиваются и культурные взаимоотношения между странами. Так, Президент Республики Узбекистан 1 марта 2018 года принял Постановление «О широком изучении и пропаганде творческого наследия великого казахского поэта и мыслителя Абая Кунанбаева». На основе данного постановления был разработан план мероприятий по изучению и широкой пропаганде его богатого творческого наследия. Проведен ряд мероприятий, такие как издание книги «Избранное» из творчества поэта и сборника статей «Узбекско-казахские литературные связи», организация экспозиции «Абай и узбекская литература» в Ташкентском государственном педагогическом университете имени Низами, ежегодное возложение цветов у подножия памятника Абая Кунанбаева в день его рождения — 10 августа, проведение вечера поэзии, конкурса эссе среди учеников и

студентов «Знарок произведений Абая», подготовка цикла передач и статей о жизни и творчестве Абая Кунанбаева в средствах массовой информации и др. Историческую значимость во взаимоотношениях двух стран обретает объявление 2018 года в Казахстане годом Узбекистана, а 2019 года в Узбекистане — годом Казахстана. В рамках постановления президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева об объявлении 2018 года годом Узбекистана в Казахстане организован ряд культурно-просветительских мероприятий, такие как проведение дней узбекской литературы в Алма-Ате, визит артистов Узбекского национального драматического театра в город Шымкент, выставка узбекского женского национального костюма и выставка книг на узбекском языке в Астане. Вместе с тем предусмотрено проведение в течение года мероприятий по международным выставкам в сфере изобразительного искусства, конференций, семинаров. Отмечено также участие деятелей киноискусства в международном кинофестивале «Евразия», узбекских ученых в Мировом конгрессе чтения и научно-практической конференции «Культурный облик Астаны», узбекских писателей в «Международном форуме детских писателей», а также участие узбекских библиокологов в проекте «20-летие Астаны: 20 мировых библиотек Астаны» и в международном фестивале «Астана 2018 — столица книголюбов Евразии».

Развитие сферы туризма и интеграция религиозных праздников явились составной частью сотрудничества двух стран. Так, начался процесс подготовки соглашения по выдаче мультивиз иностранным туристам, позволяющих посетить обе страны, подписан меморандум между духовными управлениями мусульман Узбекистана и Казахстана о проведении религиозных праздников в одни и те же даты. В рамках данного меморандума принято решение отмечать такие праздники, как Рамадан хайит, Курбан хайит в один и тот же день, а также об общих фетвах и посещении мест паломничества в обеих странах [2; С. 211]. В укреплении связей между Узбекистаном и

Казахстаном важную роль сыграли взаимные государственные визиты. В частности, можно отметить визит президента Республики Узбекистан 15 марта 2018 года в Астану по приглашению Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева. В ходе данного визита Ш. Мирзиёев принял участие в первой консультационной встрече глав государств Центральной Азии. В этот день президент Узбекистана принял участие в официальной церемонии, посвященной Году Узбекистана, и выступил с речью. В свою очередь президент Казахстана приехал с визитом в город Самарканд, чтобы поздравить народ Узбекистана с праздником Навруз. На встрече в комплексе форумов в Самарканде были обсуждены, в частности, состояние сотрудничества между Узбекистаном и Казахстаном, а также стратегии дальнейших взаимоотношений [5].

Результаты

В результате широкомасштабных мер по двухстороннему сотрудничеству достигнуты весомые результаты. В частности, в 2017 году взаимный товарооборот достиг двух миллиардов долларов США, что превышает показатель 2016 года на 31,2 процента. По перевозке грузов железнодорожными путями в двух месяцах 2018 года также заметен рост на 44 процента по сравнению с предыдущим годом [6]. С учетом динамики торгово-экономического сотрудничества достигнуто соглашение увеличить товарооборот товаров в 2018 году до трех миллиардов, а к 2020 году до пяти миллиардов США. Связи Узбекистана с соседними республиками сказались положительно на развитии всего региона в целом. В годы независимости эти контакты укрепились, наибольшего развития они достигли к 2016 году. Начиная с этого периода они поднялись на качественно новый уровень. Было осуществлено несколько государственных визитов, в ходе которых достигнуты очень важные соглашения и утверждены планы мероприятий по их реализации. Укреплено сотрудничество двух

стран и на мировой политической арене. В частности, Казахстан поддерживал внешнюю политику Узбекистана о невступлении ни в какие военно-политические блоки, решении всех конфликтов путем мирных переговоров. Узбекистан, в свою очередь, так же поддерживал действия и конструктивные предложения Казахстана о сохранении мира и безопасности в регионе. К примеру, Узбекистан проголосовал за временное членство Казахстана в Совете безопасности ООН в 2017-2018 гг. Эти и другие факторы послужили раскрытию новых граней сотрудничества между Узбекистаном и Казахстаном [7].

Действительно, долгие годы по некоторым причинам границы между странами Центральной Азии были закрыты, что способствовало возникновению многих проблем. Однако, несмотря на длинные колючие проволоки, проложенные между странами, народы как Центральной Азии, так и всего мира всегда стремились к общению. Сегодня границы между странами Центральной Азии открыты, проложена зеленая дорога. Теперь задача интеллектуальной элиты состоит в очищении от сорняков этой зеленой дороги и сохранении мира для подрастающего поколения.

Заключение

Из всего вышеизложенного следует сделать следующие выводы:

- в перспективе Узбекистан будет развивать международные культурные связи на основе ратифицированной Конвенции об охране и поощрении разнообразия форм культурного самовыражения [8]. Она принята в Париже 20 октября 2005 года Генеральной конференцией ООН по вопросам образования, науки и культуры. Отправной точкой стала необходимость интеграции культуры в качестве одного из стратегических элементов в национальную и международную политику и в международное сотрудничество. Отсюда сфера применения Конвенции – политика и меры, принимаемые странами-участницами

для охраны и поощрения разнообразия форм культурного самовыражения.

Поощрение диалога между культурами, межкультурного взаимодействия и уважения к разнообразию форм культурного самовыражения – базовые цели документа, которые реализуются на принципах уважения прав человека и основных свобод, суверенитета, равного достоинства и уважения всех культур, международной солидарности и сотрудничества, взаимодополняемости экономических и культурных аспектов развития, устойчивого развития, равного доступа, открытости и сбалансированности.

Международный акт налагает на участников ряд обязательств:

во-первых, стремиться к созданию на территории страны максимально открытой и свободной культурной среды;

во-вторых, принимать надлежащие меры по охране и сохранению форм культурного самовыражения, когда они подвержены риску уничтожения, им угрожает серьезная опасность или они, так или иначе, нуждаются в срочной защите;

в-третьих, быть транспарентными – каждые 4 года информировать ЮНЕСКО о мерах по охране и поощрению культурного разнообразия, назначить координатора, ответственного за обмен информацией, делиться и обмениваться соответствующей информацией, развивать международное сотрудничество в этой сфере;

в-четвертых, принимать и реализовывать программы в области образования и повышения информированности общественности по данной теме и т.д.

- в современном мире проблемы безопасности любого региона не могут рассматриваться в отрыве от вопросов его экономического развития. В целях углубления торгово-экономических связей и создания благоприятных условий для роста товарооборота и укрепления кооперации президент Республики Узбекистан Ш.Мирзиёев предложил создать Региональный экономический форум и учредить Ассоциацию руководителей

регионов и бизнес-сообществ государств Центральной Азии. Относительно перспективных инициатив Узбекистана, способных оказать положительный эффект на дальнейшее развитие Центральной Азии, хотелось бы отметить эффективное задействование транзитно-логистического потенциала, развитие внутрирегионального туризма и консолидацию усилий в противодействии религиозному экстремизму и терроризму.

Во-первых, в целях опережающего развития транспортной инфраструктуры региона президентом Республики Узбекистан в рамках международной конференции по Центральной Азии в г. Самарканде инициированы разработка и принятие общерегиональной Программы развития транспортных коммуникаций. Для согласования общих подходов стран Центральной Азии по данному вопросу 20 сентября т.г. в Ташкенте состоялась международная конференция на тему «Центральная Азия в системе международных транспортных коридоров: стратегические перспективы и нереализованные возможности». В ходе мероприятия было отмечено, что существующие проблемы не только делают экспортируемую продукцию стран ЦА неконкурентоспособной, но и негативно влияют на транзитный потенциал региона.

В частности, на сегодня износ автомобильных дорог (65%), высокие расходы на транспортную логистику (70-80% от стоимостного выражения экспортируемой продукции) и несовершенство процедур пересечения границ увеличивают время доставки на 40% и препятствуют увеличению объёмов торговли между странами Евразийского континента.

Во-вторых, в ходе первого заседания консультативной встречи глав государств Центральной Азии в г. Астана Президентом Республики Узбекистан было инициировано развитие внутрирегионального туризма и продвижения совместных туристических продуктов на внешние рынки. Несмотря

на наличие уникальных туристических ресурсов и огромного потенциала развития туристической отрасли в ЦА, доля туризма составляет лишь 5,5% от ВВП стран региона при среднем мировом значении 10,4%.

В настоящее время рассматривая создание необходимых условий для комбинированного туризма как важного фактора развития национальных экономик в регионах мира приняты специальные нормативно-правовые акты и созданы соответствующие структуры. Так, в АТР (Австралия, Канада, Индонезия, Япония, Республика Корея, Малайзия, Таиланд, США и др.) принята «Хартия туризма» и создана Организация по развитию туризма городов АТР, в Карибском бассейне (Мексика, Колумбия, Куба, Ямайка и др.)

– Карибская туристическая организация и «Стратегический план Карибского сообщества», в бассейне реки Меконг (КНР, Лаос, Мьянма, Таиланд, Камбоджа, Вьетнам) – Стратегия развития туризма и Координационное туристическое бюро.

В-третьих, выступая на заседании консультативной встречи, глава Узбекистана также заявил о необходимости максимальной консолидации усилий в целях выработки общих подходов и позиций в борьбе против религиозного экстремизма и терроризма, а также по вопросам афганского урегулирования. Важнейшей задачей является противодействие экстремистской идеологии. В связи с этим в Узбекистане созданы Международный научно-исследовательский центр имени Имама Бухари, Центр исламской цивилизации, а также Исламская академия Узбекистана.

Следует отметить выбранную страной политику, ориентированную на экспорт отечественной продукции. Экспортно-ориентированное развитие – это рынки других стран. Тем более, что Узбекистану есть что предложить. Поэтому один из принципов внешней политики – активное выступление Узбекистана за активизацию различных форм кооперации между странами региона. И это уже делается. В Костанае собираются узбекско-казахские автомобили для продажи

на рынки ЕАЭС. Узбекистан налаживает производство автобусов и автомобилей в Южном Кыргызстане в тестовом режиме. Планируется налаживание производства сельхозмашин в Таджикистане для выхода на рынки Афганистана и Пакистана.

Итак, глобализация открывает новую эру в межкультурных и межнациональных отношениях, формируя единый взаимосогласованный и взаимосвязанный мир. В рамках этого единства должны быть учтены уникальные традиции национальных культур и их различия. Страны, активно включившиеся в глобальное пространство, не отказываются от своей национальной духовной культуры, а сохраняют и развивают ее с учетом происходящих в мире изменений, и это способствует межкультурной и межнациональной толерантности. Одной из проблем в период духовного возрождения наций является очищение нравственности и морали от политизации, от влияния массовой культуры, потому что в недалеком прошлом они были заидеологизированы и сведены к политике. Глобальная модернизация способствовала глобальной интеграции культур народов мира, а также глобальному стремлению к сохранению национальной идентичности. Только благодаря взаимопониманию разных народов и национальностей человечество сможет избежать недоверия, которое используется как почва для разжигания неприязни, ненависти, призывов к насилию.

Таким образом, на вопросы «Каковы перспективы глобального партнерства таких крупных стран в Центральной Азии, как Узбекистан и Казахстан?», «Смогут ли эти страны, сохраняя национальную идентичность, продолжить межкультурный и межнациональный диалог?», можно ответить следующими выводами:

Нельзя не отметить тот факт, что на протяжении долгих лет, в период становления Узбекистана и Казахстана как государств, несмотря на то, что был подписан договор о вечной дружбе между ними, были периоды связанные с политическими разногласиями, что, конечно, не могло не отразиться на

диалоге культур, однако на современном этапе, благодаря мирным переговорам глав двух государств, эти разногласия были решены, Узбекистан и Казахстан идут по пути укрепления дружеского диалога народов и сохранения национальной идентичности.

Главным фактором межкультурного и межнационального диалога является создание единого образовательного пространства между странами, укрепление взаимного

партнерства вузов, обмен студентами и стажерами.

Товарооборот, взаимосогласованное решение трудовой миграции как аспект межкультурного диалога также имеют важное значение.

Путь этот долгий, но преодолимый, и поэтому сегодня народы двух стран одинаково ответственны за сохранение мирного диалога между странами и национальных традиций.

Список литературы

1. Чумаков А.Н. Глобализация и контуры целостного мира / А.Н. Чумаков. - Москва: Проспект, 2017. - 293 с.
2. Шермухамедова Н.А. О соотношении этнокультуры и национальной идеи. Диалог культур в условиях глобализации / Н.А. Шермухамедова. - Москва: Канон, 2012. - 212 с.
3. Мирзиёев Ш.М. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <https://cutt.ly/YhNG3kI> (дата обращения: 10.10.2020).
4. Гусейнов А.А. Роль философии в диалоге культур. Национальное самосознание народов стран СНГ и Балтии: роль общих культурных основ / А.А. Гусейнов. - Москва: Прогресс-Традиция, 2009. - 80 с.
5. Каримов И. Без исторического прошлого нет будущего / И. Каримов. -Ташкент: Шарк, 1998. - 23 с.
6. Usmonov N. Qozog' im — qardoshim, o'zbekim - o'zog'am // Xalqso'zi, 2018 yil 18 aprel №76 (7034).
7. Ўзбекистон – Қозоғистон: азалий дўстлик ва стратегик шерикликка асосланган ҳамкорликнинг янги босқичи. // Халқсўзи, 2017 йил 24 март, №58(6752).
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori: «Buyuk qozoq shoiri vamu tafak kiri Abay Qo'nonboyevi jodiymero sinikeng o'rganishvatarg' ibqilishto' g'risida» Xalq so'zi, 2018 yil 14 mart. №50 (7008).

Н.А. Шермухамедова¹, С.С. Корганова²

¹М. Улугбек атындагы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан

²М. Әуезов атындагы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Мәдениетаралық және ұлтаралық диалог тұрақты дамудың шарты және кепілі ретінде

Аңдатпа. Мақалада жаһандану дәуірінде мәдениетаралық диалогтың ерекшеліктері мен Өзбекстандағы ұлтаралық қарым-қатынастың кейбір үрдістері қарастырылған. Инновациялық технологиялар мен құндылықтарға негізделген жаһандық өзгерістер дәуірінде этникалық қауымдастықтардың мәдениетаралық және ұлтаралық диалогы мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Ұлтаралық диалог-бұл жер бетіндегі бейбітшілікті сақтау үшін түрлі халықтар мен этностардың жоғары мәдениетіне қол жеткізу. Жаһандану этникалық және ұлттық мәдениеттердің қарама-қайшылықты тенденцияларының қатар дамуына ықпал етті. Бұл рухани мәдениет саласындағы жаһандану, барлық басқа мәдениеттердің жаппай мәдениетін толығымен ығыстыруды білдіреді. Бұқаралық мәдениет ұлттық мәдениетті сақтауға басты кедергі болып отыр және байланыс жүйелерінің дамуымен кеңінен таралуда. Бұқаралық мәдениеттің ұлттық мәдениетке әсері және оның үстемдігі әр халықтың дәстүрлі мәдениетінде байқалады. Ұлтаралық мәдениет бір мезгілде этнос дәстүрлерінің элементтері сақталатын жаңғыртудың алғышарты болып табылады. Ұлттық мәдениет оның өкілдері үшін ерекше психологиялық тартымдылыққа ие, ол ұлттық

бірегейлікті сақтауда көрінеді және адамның эмоционалды және рухани қажеттіліктеріне жауап береді. Ұлттық мәдениеттердің дамуы жалпыадамзаттық құндылықтарды жоққа шығармайды және бұл өз кезегінде өзара тиімді мәдениетаралық және ұлттаралық дамуды болжайды.

Түйін сөздер: мәдениет, ұлт, жаңғыру, диалог, халық, өркениет тарихы, жаһандану, жалпыадамзаттық мәдениет, ұлттаралық диалог, ұлттық бірегейлік, этносаралық мәдениет.

N.A. Shermukhamedova¹, S.S. Korganova²

¹*M. Ulugbek National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan*

²*M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*

Intercultural and interethnic dialogue as a condition and guarantee of stable development

Abstract. In the era of global changes caused by innovative technologies and values, the problem of intercultural and interethnic dialogue of ethnic communities is of particular relevance. Interethnic dialogue is the achievement of a high culture of different peoples and ethnic groups in the name of preserving peace on Earth.

Globalization has contributed to the parallel development of conflicting trends in ethnic and national cultures. It is globalization in the sphere of spiritual culture that means the complete displacement of all other cultures by mass culture. Mass culture becomes the main obstacle to the preservation of national culture and is widely spread with the development of communication systems. The influence of mass culture on the national culture and its dominance is observed in the traditional culture of each nation. Ethnic culture is a prerequisite of modernization, which at the same time retains elements of the traditions of the ethnic group. National culture has a special psychological appeal for its representatives, which is manifested in the preservation of national identity and meets the emotional and spiritual needs of a person and is therefore necessary. The development of national cultures does not negate universal values, and this in turn implies mutually beneficial intercultural and interethnic development.

Thus, this article examines the features of intercultural dialogue in the era of globalization and some trends in interethnic relations in Uzbekistan.

Key words: culture, nation, modernization, dialogue, people, history of civilization, globalization, universal culture, interethnic dialogue, national identity, interethnic culture.

References

1. Chumakov A. N. Globalizatsiya kontury celostnogo mira [Globalization the contours of a holistic world] (Prospect, Moscow, 2017, 293 p.), [in Russian].
2. Shermukhamedova N. A. O sootnoshenii etnokul'tury i nacional'noj idei. Dialog kul'tur v usloviyah globalizatsii [On the relationship between ethnoculture and the national idea. Dialogue of Cultures in the Context of Globalization] (Canon, Moscow, 2012, 212 p.), [in Russian].
3. Huseynov A. A. Philosophiaepartes in dialogo de culturis // National identitatempopulis CIS et Baltic: officium commune culturaefundamenta. - Moscow: Profectus-Traditione. 2009. - p. 8. [in Uzbek].
4. Karimov I. Sine historicpraeteritum, nihil futurum, 1998. - p. 23. [in Russian].
5. Usmonov N. Qozog'im-frater meus, mea, frater / / populiqaestio, aprilis 18, 2018 № 76 (7034), [in Uzbek].
6. Uzbekistan-Kazakhstan:Azaleaepulverulenta et stratic de sherickaserangan de cumlicking Yangi Boschi populus Susie, 2017 yil 24 Martii, N. 58(6752), [in Uzbek].
7. ArbitriumpraesidisReipublicae Uzbekistan: «in la tastudium et promotionem creative hereditatem Magna Kazakh poeta et philosophusAbayKononboev» populiqaestio, March 14, 2018. № 50 (7008), [in Uzbek].

Сведение об авторах:

Шермухамедова Нигинахон Арслоновна – доктор философских наук, профессор, зав. кафедры «Философия и основы духовности». Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан,

Корганова Саитжамал Султановна – к.ф.н., доцент кафедры «Философия и культурология». Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Shermukhamedova Niginahon Arslonovna – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department «Philosophy and Bases of Spirituality». M. Ulugbek National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

Korganova Saipzhamal Sultanovna – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor of the Philosophy and Cultural Studies Department, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent. Kazakhstan.

МРНТИ 23.53, 04.21.51

А.А. Айдарова*,
К.М. ИльясоваЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
*Автор для корреспонденции: ai.haru@mail.ru

COVID-19 в Южной Корее: аспекты религиозной и политической ситуации в период пандемии

Аннотация. В данной статье предпринята попытка рассмотреть политические и религиозные аспекты в борьбе с вирусной инфекцией COVID-19 в Южной Корее. Рассматриваются возможные причины повторной вспышки в данном регионе и основные меры по ее предотвращению. Предоставлена подробная статистика с января досентября 2020 года для лучшей демонстрации результатов принятых мер правительства по борьбе с эпидемией. Авторы уделяют значительное внимание текущим проблемам в стране, которые могут помешать Южной Корее обеспечить безопасность здоровья граждан. Все это анализируется параллельно с ключевыми этапами всего процесса распространения инфекции с января 2020 года. Анализируя текущие проблемы региона, автор делает определенные выводы касательно общей ситуации пандемии. Основываясь на предварительной проверенной статистике, что была предоставлена на официальных национальных сайтах, автор выдвигает острые проблемы политического и религиозного характера. Цитируются прямые высказывания политиков и граждан.

Ключевые слова: COVID-19, Южная Корея, пандемия, религия, политика, Мун Джейн, секты, консерваторы, митинги.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-89-99>

Поступила: 15.10.2020 / Одобрена к опубликованию: 22.01.2021

Введение

С 2020 года мир поразила внезапная вспышка неизвестной респираторной инфекции - COVID-19, взявшая свое начало в Китае, городе Ухань провинции Хубей. Люди были не готовы к такому, и все, что произошло впоследствии очень сильно

отразилось на местной и мировой экономике. Патоген оказался новым коронавирусом (ныне известным как SARS-CoV-2, ранее — под временным названием 2019-nCoV), который ранее не обнаруживался среди человеческой популяции. 30 января 2020 года в связи со вспышкой эпидемии ВОЗ объявила чрезвычайную ситуацию международного

значения в области здравоохранения, а 28 февраля 2020 года ВОЗ повысила оценку рисков на глобальном уровне с высоких на очень высокие. По итогам 11 марта 2020 года эпидемия была признана пандемией. Лишь немногим странам удалось эффективно контролировать распространение вируса. Самыми отличившимися в своем профессионализме были Германия, Новая Зеландия, Южная Корея, Тайвань и Вьетнам. Несмотря на заметные различия в размерах территории и населения, политической системе, ВВП, темпах экономического роста и ресурсах, эти страны имеют особый общий подход к решению подобных проблем. Поскольку большинство стран мира пытаются справиться с пандемией, опыт этих пяти успешных стран дает ценные уроки и понимание четырех ключевых аспектов управления в условиях кризиса: подготовка, лидерство, коммуникация и использование технологий. Пять стран, в первую очередь Южная Корея и Тайвань, продемонстрировали, что технологические решения являются критически важными компонентами любого национального плана по сдерживанию распространения COVID-19. Своевременное и всестороннее использование технологий тестирования и отслеживания явилось важным фактором успешной борьбы с пандемией. Ниже хотелось бы рассмотреть опыт Южной Кореи, которая с первых дней отличилась высоким уровнем эффективности всех своих мер против распространения вируса, однако впоследствии стала терпеть неудачу за неудачей, рискуя и вовсе последовать примеру Китая и ввести жесткий карантин во всех городах. Подобные провалы для одной из самых продвинутых стран недопустимы, и причины внезапно последовавшей повторной вспышки в августе текущего года требуют более подробного анализа.

Методы исследования

Решение поставленных в работе задач осуществлялось на основе применения общенаучных методов исследования в

рамках сравнительного, логического и статистического анализа, а также посредством анализа структуры и динамики, графической интерпретации информации. Сравнительно основополагающий метод для этой работы является эмпирический метод, включающий прием наблюдения, анализа и опросов. Так же имеют место быть теоретическим методам, среди которых преобладает метод аналогии.

Обсуждение

Первый случай заражения в Южной Корее был зафиксирован 20 января 2020 года – женщина, прибывшая из Китая. 23 января произошел второй случай – вирус обнаружился у пожилого мужчины, работающего в Ухане и вернувшегося в Южную Корею после появления первых симптомов заболевания.

Изначально казалось, что Южная Корея взяла под контроль эпидемию COVID-19, вооружившись эффективной стратегией и самыми современными технологиями с появлением первых же пациентов. Однако с февраля 2020 года число случаев заражения в Южной Корее выросло до более 1700 случаев. Все потому, что план борьбы с эпидемией был сорван и значительно замедлен из-за весьма серьезных проблем, беспокоящих корейское общество не первый год: религии и политики. В целом, помогло то, что в Южной Корее уже была практика борьбы со страшными эпидемиями: вспышка MERS или «Middle East respiratory syndrome» – воспалительное заболевание органов дыхания, в 2012 году получившее официальное название «коронавирус ближневосточного респираторного синдрома» (Middle East respiratory syndrome-related coronavirus, MERS-CoV). В 2015 году вирус унес 38 жизней в Южной Корее. Общая статистика заболевания насчитывала около 186 случаев. Медицинский центр Samsung, расположенный в районе Каннам, был основным учреждением, пострадавшим от вируса. «Пройдя вспышку MERS, правительство округа научилось составлять руководство по реагированию на инфекционные заболевания и хранить

необходимое оборудование», – сказал глава районного офиса Каннама Чон Сункюн в интервью The Korea Times. В медицинском центре района Каннам после вспышки MERS было создано специализированное лечебное учреждение [1]. В то время некомпетентная реакция консервативной администрации тогдашнего президента Пак Кынхе поставила Южную Корею в позорное положение, поскольку в стране было зарегистрировано наибольшее количество заболевших за пределами Ближнего Востока. Последствия способствовали общественному недоверию к правительству, его кульминация – импичмент и отстранение Пака – заставили правительство Южной Кореи существенно пересмотреть свою подготовку к следующему вирусному событию. Впоследствии партия, поддерживающая Пак Кынхе, еще повлияет на развитие событий.

Южная Корея готовилась к потенциальному новому штамму коронавируса с ноября 2019 года. Не зная, какой вирус поразит страну в следующий раз, Корейские центры по контролю и профилактике заболеваний (KCDC) разработали гениальный метод тестирования на любой тип коронавируса и устранение известных штаммов коронавируса, таких как SARS (Severe acute respiratory syndrome coronavirus - респираторное вирусное заболевание, вызываемое коронавирусом SARS-CoV) или MERS, для выделения нового вероятного варианта болезни [2].

Вспышка вируса очевиднейшим образом повлекла за собой волну людской паники. В связи со значительным объемом новостей, поступающих из различных источников, возрастала озабоченность по поводу «фейковой информации», связанной с COVID-19. Такие факторы, как запрет на выезды за границу и масочный режим, лишь усиливали людское беспокойство. И в этом плане подобная паника представляет большую опасность для общества, чем сама болезнь. Примером может послужить случай, когда женщина покончила жизнь самоубийством, заподозрив себя инфицированной после недавней поездки в

Индонезию (позднее вскрытие показало, что у женщины отрицательный результат на вирус) [3]. Также не стоит забывать о дискриминации по отношению к китайцам и этническим корейцам, проживающим в Китае, которые впоследствии подверглись несправедливой критике и запрету на посещение некоторых объектов малого бизнеса. Причем волна дискриминации последовала не только от обычных граждан, но и от чиновников. В феврале 2020 года вызвали споры высказывания Пак Нынху, южнокорейского ученого в области социального обеспечения: он обвинил граждан Южной Кореи в распространении COVID-19, заявив, что «самой большой причиной заражения являемся мы сами, корейцы, прибывшие из Китая». Пак также заявил, что корейскому обществу следовало бы изначально запретить посещение инфицированных стран, а также прибытие людей оттуда. Из-за радикальных высказываний министр впоследствии подвергся критике со стороны людей [4].

В течение первых четырех недель после вспышки Южная Корея мобилизовала высокотехнологичные ресурсы, одновременно используя все силы для информирования своих граждан. Правительство следило за передвижением путешественников, прибывающих из других стран. Например, отслеживая использование кредитных карт, проверяя записи с камер видеонаблюдения или предписывая им загружать специальные приложения на смартфоны, людей заставляли сообщать о своем состоянии здоровья каждый день. Для инфицированных правительство опубликовало очень подробный список мест, где допустимо их появление, вплоть до мест в кинотеатре.

Южная Корея также первой внедрила тесты «drive-thru», которые позволяют людям проходить тестирование, не выходя из автомобилей. Также благодаря этой системе медицинским работникам не нужно дезинфицировать помещения после каждого теста. Одна больница в Сеуле пошла еще дальше, разработав «сквозной» тест, когда люди сидят в прозрачном боксе, а

медицинский работник собирает образцы, используя перчатки, прикрепленные к передней панели. Такой подход ускоряет процесс тестирования и сводит к минимуму риск для медицинского персонала [5].

Еще одной эффективной мерой по борьбе с вирусом было использование электронной карты зараженных, которая позволяет общественности отслеживать передвижения каждого инфицированного человека. Даже с учетом анонимности всех пациентов, безусловно, были серьезные проблемы с конфиденциальностью - например, посещение магазина нижнего белья одним незадачливым пациентом в Тэджоне тут же отразилось в смартфонах всей страны. Однако в целом подобные меры выполнили свою изначальную задумку и во многом успокоили нервы беспокойных граждан, предотвратив ненужную панику среди населения. К 17 февраля в Южной Корее насчитывалось 30 пациентов с COVID-19, при этом не было смертей. Десять пациентов были полностью вылечены и выписаны, при этом некоторые из выписанных пациентов заявили, что болезнь «не такая серьезная, как можно было бы подумать». Правительство уже было готовым объявить о победе [6]. Но все усилия страны перечеркнулись благодаря 31-му случаю. Пациентка № 31 была членом квазихристианского культа Синчхонджи, одного из новых религиозных движений в стране.

Говоря о религиозной ситуации в целом следует отметить, что роль сект в распространении болезни по стране достаточно весомая. Среди них – уже упомянутый квазихристианский культ. Основанное в 1984 году течение Синчхонджи (официальное название которого - Церковь Иисуса, Храм Свидетельства) означает «новое небо и земля». Его основатель Ли Манхи утверждает, что он является вторым Иисусом, который должен установить «новый духовный Израиль». По оценкам, у этого культа около 240 000 последователей, и он утверждает, что у него есть форпосты в 29 странах, помимо Южной Кореи.

Как и многие религиозные течения, Синчхонджи учит, что болезнь — это грех, поощряя своих последователей страдать от них и отказываться от любого лечения. Подобная агитация привела к ожидаемым результатам, и последователи течения, даже будучи осведомленными о своих заболеваниях, приходили исповедаться в узкое церковное помещение с десятками других людей. Заражение в таких условиях неизбежно. Положение ухудшалось еще и секретность самой секты. По словам Шин Хёнука, пастора, который ранее принадлежал к культуре, Синчхонджи проповедует «обманчивый прозелитизм», вынуждая каждого участника сохранять молчание и не раскрывать членство, убеждает своих членов замечать следы, предоставляя заранее подготовленный набор ответов на все вопросы об их принадлежности к культуре. Часто даже члены семьи не знают, является ли кто-то последователем Синчхонджи. В итоге последователи течения легко заражают друг друга, а затем продолжают заражать общество в целом.

Пока неясно, как сектанты впервые заразились COVID-19 (КCDC предполагают, что пациентка № 31, вероятно, не первая заразившаяся последовательница Синчхонджи, учитывая хронологию ее симптомов.) Хотя у пациентки № 31 была высокая температура, она посетила две службы Синчхонджи, на каждой из которых собралось более тысячи прихожан. Люди утверждают, что женщина, пришла в больницу с жалобой на высокую температуру, но сбежала вовремя обследования, когда врачи сообщили ей, что она может быть помещена на карантин. В Пусане считается, что именно она стала «суперраспространителем» вируса, чему свидетельствует резкий скачок числа зараженных. К концу февраля 53 новых случая были связаны с участниками Синчхонджи или членами их семей, а к началу марта их число превысило 300, что составляет более половины всех случаев в Южной Корее [7]. В течение двух последующих недель 60% новых случаев COVID-19, число которых дошло до

четырёх тысяч, произошли по вине церкви. Как результат, волна негодования людей вынудила правительство принять жесткие меры против культа [8].

По требованиям граждан были проведены интервью с 230 000 членами религиозной группы, и около 9 000, как сообщается, были заражены [9]. Начался судебный процесс против течения с последующим обыском церкви. Однако неожиданно для всех за права церкви начали выступать иностранные организации. В марте 2020 года Комиссия США по международной религиозной свободе (USCIRF) выразила обеспокоенность тем, что права членов Синчхонджи на свободу вероисповедания могут быть нарушены из-за «преувеличения роли церкви в этой вспышке», и заявила, что «USCIRF получил сообщения от лиц, сталкивающихся с дискриминацией на работе и супружеским насилием из-за своей принадлежности к церкви» [10]. Также за церковь заступилась и Бельгийская неправительственная организация «Права человека без границ» и CESNUR, выпустившие «Белую книгу». Практически все аргументы в защиту церкви сводились к тому, что, хотя Синчхонджи и допустила некоторые «ошибки», церковь четко выполняла свою работу и не представляла особой угрозы обществу. Некоторые члены секты утверждали, что общество в целом несправедливо обвиняет их в распространении вируса, что только дополнило их образ «жертвы» в глазах мирового сообщества [11]. Ситуация становилась неоднозначной.

На пресс-конференции в начале марта основатель церкви Ли Манхи публично преклонил колени и склонил голову в традиционном корейском жесте извинений за членов церкви, непреднамеренно распространяющих вирус, и заявил, что церковь отныне будет сотрудничать с правительством [12]. Однако уже в июле Ли Манхи был арестован властями Южной Кореи по обвинению в сокрытии важной информации от средств отслеживания контактов и других правонарушений; к этому времени церковь Синчхонджи была связана с более чем 5200

инфицированными, что составляет 36% от общего числа случаев заболевания в Южной Корее. Но плоды активной деятельности церкви стране пришлось пожинать даже после ареста Ли Манхи. Процесс заражения был запущен, а отследить всех и каждого даже с учетом всех строгих мер стало невозможным. Из-за этого, несмотря на самые низкие показатели смертности в этой стране, с момента обнаружения пациента № 31 произошло много трагичных смертей. Среди них был и брат Ли Манхи, который был госпитализирован в клинику Чхондо Дэнам. Только в этой больнице было зарегистрировано 114 пациентов, большинство из которых являлись лицами с хроническими психическими расстройствами. Поскольку эти пациенты никогда не покидали больницу, не говоря уже о поездках за границу, они не были заранее проверены на коронавирус и не были помещены на карантин. Это привело к поздней стадии заболевания среди них и к 7 из 12 смертей от этого вируса.

Религиозный культ – не единственная причина распространения вируса в Южной Корее. Консерваторы, все еще оправляющиеся от импичмента Пак Кынхе в 2017 году, в течение нескольких месяцев каждую неделю проводили крупномасштабные митинги в центре Сеула. Несмотря на то, что подобные массовые мероприятия давно были под запретом из-за высокого риска заражения, они продолжали проводить митинги, бесцеремонно игнорируя рекомендации правительства. На все предостережения мэра Сеула Пак Вонсона остановить митинг, лидер консервативной группы и пастор Чон Кванхун заявил, что невозможно заразиться коронавирусом на открытом воздухе, утверждая, что «Бог создал ветер, чтобы прогнать вирус» [13].

Более обеспеченные южнокорейские консерваторы в законодательных залах так же подливали масла в огонь. С момента начала эпидемии консерваторы Южной Кореи они стали рекордсменами, снова и снова требуя от правительства ввести полный запрет на поездки в Китай. В феврале председатель

Объединенной партии будущего Хван Гёан сказал: «Мы еще раз настоятельно призываем запретить поездки из Китая. Это практически единственный эффективный выход из положения». Разумеется, тут не обошлось без травли целой расы, что уже упоминалось выше. Однако после упомянутых событий в сторону Китая и действующего президента Мун Джебана последовала критика. Одним из основных аргументов консерваторов было то, что Мун был слишком мягок по отношению к коммунистическому правительству Поднебесной. Консервативные политики Южной Кореи нашли изящный способ связать этот момент со вспышкой вируса. По их словам, президент слишком боится Китая, чтобы закрыть все границы с соседней страной. Для того чтобы закрепить свои обвинения и напомнить общественности о связи между коронавирусом и Китаем, консервативные политики и пресса Южной Кореи упорно называют вирусное заболевание «Уханьской пневмонией» вместо официального названия. Объединенная партия будущего зашла так далеко, что задержала формирование специального законодательного комитета по реагированию на COVID-19, поскольку выступала против любого комитета, в названии которого не было слова «Ухань».

И все же, несмотря на подобные проблемы, Южная Корея все еще обладает эффективными средствами обнаружения болезни и высококвалифицированными врачами, что, несомненно, позволяет значительно уменьшить ущерб пандемии. На начало года KCDC провела более 40 000 тестов на коронавирус, то есть более 7500 тестов в день, планируя улучшить их эффективность и проводить более 10 000 тестов в день (Для сравнения, в США на тот момент было протестировано менее 500 человек в сутки.) Это еще с учетом того, что на начало года многие города стране были по-прежнему открыты, и почти все организации работали в прежнем режиме, лишь соблюдая все предписанные правила и рекомендации правительства.

Однако проблемы на этом не закончились. По словам официальных лиц, Южная

Корея – страна, которую считают образцом победы над вирусом, снова теряет контроль над всей ситуацией, чему свидетельствует скачок роста зараженных в начале августа. Если так продолжится, то, пусть и число выздоровевших и переболевших граждан во много раз превышает число погибших, врачи все же не исключают вторую волну заболеваний к концу этого года, более масштабную, чем предыдущая. Из-за столь печальной перспективы правила социального дистанцирования были усилены: маски теперь являются обязательными в Сеуле. Правительство также рассматривает вопрос о закрытии школ и предприятий. Специалисты по инфекционным заболеваниям в стране призвали правительство еще больше усилить меры социального дистанцирования, предупредив, что «больничные койки быстро заполняются, а медицинская система приближается к своим пределам». Корейские центры по контролю и профилактике заболеваний (KCDC) признали, что около 20% всех новых случаев имеют неизвестное происхождение – несмотря на эффективную систему отслеживания зараженных в стране, которая может отследить около 1000 потенциально инфицированных пациентов за час [14]. Существуют две основные проблемы. Во-первых, вторая вспышка произошла в густонаселенном районе Сеула, а во-вторых, есть предположение, что к этому приложила руку еще одна секретная церковь. Как говорят, сотни ее членов предоставили ложную информацию на проверках и собраниях, скрывая собственную принадлежность к новому течению, как это уже было с последователями Синчходжи. Выяснилось, что церковь связана с более чем 5200 случаями и именуется как течение Саранг Джеил. По данным Корейского центра по контролю и профилактике заболеваний (KCDC), в общей сложности 623 члена церкви Саранг Джеил были инфицированы. Не будем забывать, что Южная Корея раньше была в таком положении и побеждала. Однако новая церковь проявила еще более сильное упрямство, чем ее предшественники в лице

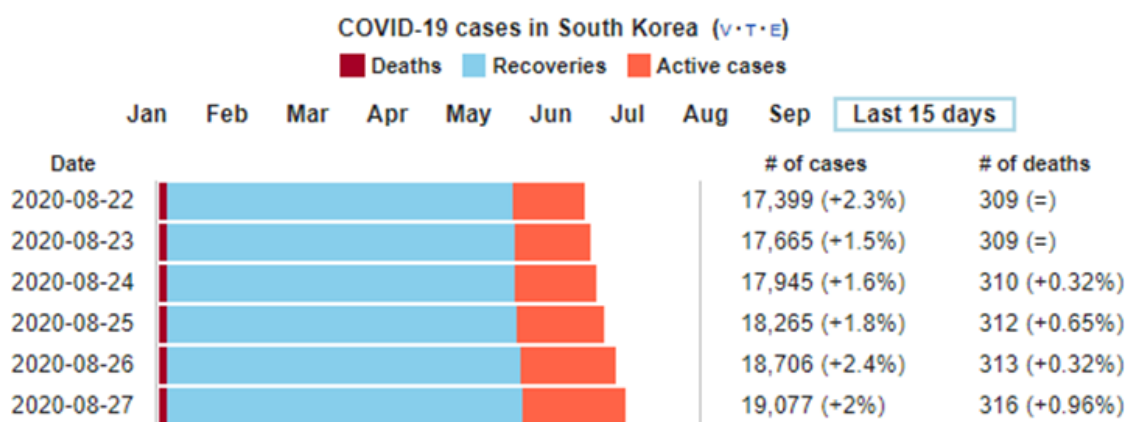
последователей Синчхонджи. Стоит начать с того, что лидер данного течения, Джун Кванхун, активно выступал против правительства Мун Джеина и открыто критиковал его. Игнорируя предупреждения представителей здравоохранения, возглавляемые Джуном Кванхи, члены нового течения собрались в центре Сеула, где произошел митинг против действующего правительства. Отечественные СМИ также показали кадры, на которых члены церкви кричали и ругались, когда их просили остановить движение. Выступая на митинге Джун Кванхун открыто заявил, что нынешний президент «терроризировал нашу церковь вирусом Ухань».

Министерство здравоохранения и городское правительство Сеула подали две отдельные уголовные иски против Джуна за то, что он срывал официальные усилия по сдерживанию вируса, игнорируя приказы о самоизоляции, препятствовал прихожанам проходить тестирование и занижал сведения о членстве в церкви, чтобы избежать более широкого карантина.

Ким Ганглип, заместитель министра здравоохранения, сказал, что пресвитерианская церковь предоставила неточные списки своих 4000 членов. Из всего числа лишь 438 показали положительный результат на вирус, в то время как более 500 человек, которые тоже являются контактными первой группы, остались пропавшими без вести [15].

Как позже выяснилось, многие последователи нового течения верят в теорию заговора, согласно которой вирус был намеренно подброшен в церковь правительством. Питер Ко, адвокат Джуна Кванхуна, утверждает, что вероятность получить положительный результат на тестирование в разы больше, если пациент представляется как член культа. В доказательство он приводит в пример тех последователей культа, чьи результаты разнятся в зависимости от того, где они проходили тест и раскрывали ли свое членство. Одна из пасторов церкви, Ли Хэсок, подтвердила эту информацию, заявив, что за сутки она получила два разных результата – сначала отрицательный, затем положительный. Последователи течения утверждают, что эта «террористическая атака» на церковь была провернута с помощью испорченных бутылок с дезинфицирующим средством для рук.

Анализируя всю сложившуюся ситуацию, можно сказать, что и политические, и религиозные проблемы в стране связаны между собой – даже сильнее, чем может показаться на первый взгляд. И если первая вспышка по вине церкви Синчхонджи была «естественной» и менее походила на спланированный план консерваторов против нынешнего правительства, то вторая вспышка, катализатором которой стала новая церковь, открыто демонстрирует протесты против Мун

Статистика предоставлена официальным сайтом KCDC [17].

Джеина. Всю эту ситуацию комментирует Квон Ёнгён, декан Высшей школы христианских исследований при Сунсилском университете в Сеуле, сказав, что церковь Саранг Джеил ближе к политической организации, чем к религиозному сообществу.

«Преподобный Джун Кванхун – может оказаться не только политической фигурой, но и правой политической иконой. Он пастор, но получил известность благодаря крайне правому политическому движению».

В августе страна сообщила еще о 297 новых случаях - это самый высокий ежедневный показатель с марта. Из них 252 произошли в Сеуле [16]. Прирост около 1.5%. По статистике, предоставленной KCDC, с указанной даты число инфицированных только растёт.

Результаты

В целом, по примеру Южной Кореи, многие другие страны стали учиться на их ошибках и перенимать эффективные методы борьбы с инфекцией. К примеру, Тайвань при миллиарде населения на маленький клочок земли смог эффективно побороть болезнь, в частности из-за длительной подготовки с 2003 года, когда произошла вспышка SARS. К тому же помогло то, что вице-президент Тайваня, Чэнь Цзяньжэнь (陳建仁, Chén Jiànrén), который в 1982 году защитил докторскую диссертацию на тему «Эпидемиология и генетика человека», был врачом и прекрасно понимал, как предотвратить катастрофу. Что касается самого Китая, то, несмотря на откровенный провал на первых этапах, когда правительство слишком поздно среагировало на вспышку болезни, вскоре здесь смогли

взять ситуацию в свои руки, вводя жесткий карантин, раздавая маски и отстроив за 10 дней больницу для зараженных. По примеру этих стран Казахстан мог бы так же перенять несколько эффективных мер в виде быстрого теста «drive-thru», который активно используется в Южной Корее, или же технологию быстрого создания качественных медицинских масок как в Китайской Республике.

Заключение

Подводя итоги, можно сказать, что ввиду вышеописанных событий Южная Корея вынуждена вводить более строгие правила социального дистанцирования и закрывать такие объекты, как караоке-залы и ночные клубы. Большинство компаний, базирующихся в Сеуле, также приказали своим сотрудникам работать из дома. Но даже так нет никакой гарантии нахождения упорных членов церкви, которые больше всего подвержены риску заражения и распространения вируса. Власти уже запретили все личные церковные службы, серьезно взявшись за дело последователей течения, чтобы впоследствии принять меры и, при необходимости, поместить их на карантин. «Если текущая ситуация не будет контролироваться, это приведет к экспоненциальному росту числа случаев, что, в свою очередь, может привести к краху нашей медицинской системы и огромному экономическому ущербу», - прокомментировал эту ситуацию сам Чон Ёнкён, директор Корейских центров по контролю и профилактике заболеваний.

Список литературы

1. The Korea Times – Lessons from MERS help Gangnam District respond to COVID-19 [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2020/04/281_288293.html (дата обращения: 12.08.2020).
2. Foreign policy - Cults and Conservatives Spread Coronavirus in South Korea [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://foreignpolicy.com/2020/02/27/coronavirus-south-korea-cults-conservatives-china/> (дата обращения: 13.08.2020).

3. Yonhapnews - 코로나19 의심 한국 여성 [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.yna.co.kr/view/AKR20200224161400104?section=search> (дата обращения: 12.08.2020).
4. Hankookilbo - 심재철 “코로나 책임 국민에게 돌린 박능후 장관 사퇴해야” [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.hankookilbo.com/News/Read/202002270916081755> (дата обращения: 22.08.2020).
5. The guardian - Covid-19: South Koreans keep calm and carry on testing [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/18/covid-19-south-koreans-keep-calm-and-carry-on-testing> (дата обращения: 21.08.2020).
6. 코로나 맵 [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://coronamap.site/> (дата обращения: 12.08.2020).
7. The New York Times - South Korea Raises Threat Alert Level [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.nytimes.com/2020/02/23/world/asia/china-coronavirus.html> (дата обращения: 12.08.2020).
8. The updates on COVID-19 in Korea as of 24 March [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: https://web.archive.org/web/20200422143503/https://www.cdc.go.kr/board/board.es?mid=a30402000000&bid=0030&act=view&list_no=366633&ta
9. BBC news – Coronavirus: South Korea sect leader to face probe over deaths [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-51695649> (дата обращения: 24.08.2020).
10. The Global Response to the Coronavirus: Impact on Religious Practice and Religious Freedom [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2020%20Factsheet%20Covid-19%20and%20FoRB.pdf> (дата обращения: 24.08.2020).
11. The guardian - ‘We’re treated like criminals’: South Korean sect feels coronavirus backlash [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/28/were-treated-like-criminals-south-korean-sect-feels-coronavirus-backlash> (дата обращения: 23.08.2020).
12. Reuters - South Korea sect leader arrested over coronavirus outbreak [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-southkorea-church/south-korea-sect-leader-arrested-over-coronavirus-outbreak-idUSKCN24W37V> (дата обращения: 24.08.2020).
13. Chosunilbo - “우한 코로나보다 애국” 서울시 권고에도 ‘범투본’ 집회 강행... 시민들은 ‘싸늘’ 출처 [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: https://news.chosun.com/site/data/html_dir/2020/02/22/2020022201093.html (дата обращения: 20.08.2020).
14. BBC news - South Korea on brink of nationwide virus outbreak, officials warn [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-53888219> (дата обращения: 19.08.2020).
15. The guardian - South Korea warns it is on brink of new Covid crisis as church linked to outbreak [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/aug/18/south-korea-warns-it-is-on-brink-of-new-covid-crisis-as-church-linked-to-outbreak-seoul> (дата обращения: 10.08.2020).
16. BBC news - South Korea tightens Covid-19 curbs amid warning of new ‘crisis’ [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-53830982> (дата обращения: 10.08.2020).
17. KCDC [Электрон.ресурс]. - 2020. - URL: <https://www.cdc.go.kr/board/board.es?mid=a30402000000&bid=0030> (дата обращения: 28.08.2020).

А.Ә. Айдарова, К.М. Ильясова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Оңтүстік Кореядағы COVID-19: діни және саяси аспектілері

Аңдатпа. Бұл мақала Оңтүстік Кореядағы COVID-19 вирусын жұқтыруға қарсы күрестің саяси және діни аспектілерін қарастыруға бағытталған. Осы аймақта қайталанған індеттің мүмкін себептері және оның алдын алудың негізгі шаралары қарастырылған. 2020 жылдың қаңтарынан қыркүйек айына дейін үкіметтің эпидемияға қарсы іс-қимылының нәтижелерін неғұрлым жақсы көрсету үшін толық статистика ұсынылды. Автор Оңтүстік Кореяның өз азаматтарының денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз

етуіне кедергі келтіруі мүмкін елдегі қазіргі проблемаларға айтарлықтай назар аударады. Мұның барлығы 2020 ж. Қаңтарынан бастап инфекцияның таралуының барлық кезеңдерінің негізгі кезеңдерімен қатар талдануда. Өңірдің ағымдағы мәселелерін талдай отырып, автор пандемияның жалпы жағдайына қатысты белгілі бір қорытынды жасайды. Ресми ұлттық сайттарда ұсынылған алдын-ала тексерілген статистикаға сүйене отырып, автор саяси және діни сипаттағы өткір мәселелерді алға тартады. Саясаткерлер мен азаматтардың тікелей мәлімдемелері келтірілген.

Түйін сөздер: COVID-19, Оңтүстік Корея, пандемия, дін, саясат, Мун Джеин, секталар, консерваторлар, митинг.

A.A. Aidarova, K.M. Ilyassova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

COVID-19 in South Korea: religious and political aspects

Abstract. This article is an attempt to consider the political and religious aspects in the fight against the COVID-19 virus infection in South Korea. Possible causes of a repeated outbreak in the region and the main measures to prevent it are considered. Detailed statistics were provided from January to September of this year to better demonstrate the results of the government's measures to combat the epidemic. The author pays considerable attention to the current problems in the country, which may prevent South Korea from ensuring the safety of the health of its citizens. All this is being analyzed in parallel with the key stages of the entire process of the spread of the infection from January 2020. Analyzing the current problems of the region, the author draws certain conclusions about the General situation of the pandemic. Based on pre-verified statistics that were provided on official national websites, the author puts forward acute problems of a political and religious nature. Direct statements of politicians and citizens are quoted.

Keywords: COVID-19, South Korea, pandemic, religion, politics, moon Jae-In, sects, conservatives, rallies.

References

1. The KoreaTimes – Lessons from MERS help Gangnam District respond to COVID-19 Available at: https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2020/04/281_288293.html (accessed 12.08.2020).
2. Foreign policy - Cults and Conservatives Spread Coronavirus in South Korea Available at: <https://foreignpolicy.com/2020/02/27/coronavirus-south-korea-cults-conservatives-china/> (accessed 13.08.2020).
3. Yonhapnews - kolona19 uisim hangug yeoseong [Korean women suspected of COVID-19]. Available at: <https://www.yna.co.kr/view/AKR20200224161400104?section=search> [in Korean], (accessed 12.08.2020).
4. Hankookilbo - simjaecheol “kolona chaeg-im gugmin-ege dollin bagneunghu jang-gwan satoehaeya” [Shim Jae-cheol “Minister Park Neung-hoo should resign, attributed to the people responsible for the coronavirus.”], Available at: <https://www.hankookilbo.com/News/Read/202002270916081755> [in Korean], (accessed 22.08.2020).
5. The guardian - Covid-19: South Koreans keep calm and carry on testing. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/18/covid-19-south-koreans-keep-calm-and-carry-on-testing> (accessed 21.08.2020).
6. Kolona maeb [Corona Map], Available at: <https://coronamap.site/> [in Korean], (accessed 12.08.2020).
7. The New York Times - South Korea Raises Threat Alert Level. Available at: <https://www.nytimes.com/2020/02/23/world/asia/china-coronavirus.html> (accessed 12.08.2020).
8. The updates on COVID-19 in Korea as of 24 March. Available at: https://web.archive.org/web/20200422143503/https://www.cdc.go.kr/board/board.es?mid=a30402000000&bid=0030&act=view&list_no=366633&tag=&nPage=1 (accessed 25.08.2020).
9. BBC news – Coronavirus: South Korea sect leader to face probe over deaths Available at: <https://www.bbc.com/news/world-asia-51695649> (accessed 24.08.2020).

10. The Global Response to the Coronavirus: Impact on Religious Practice and Religious Freedom Available at: <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2020%20Factsheet%20Covid-19%20and%20FoRB.pdf> (accessed 24.08.2020).
11. The guardian - 'We're treated like criminals': South Korean sect feels coronavirus backlash. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/28/were-treated-like-criminals-south-korean-sect-feels-coronavirus-backlash>(accessed 23.08.2020).
12. Reuters - South Korea sect leader arrested over coronavirus outbreak Available at: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-southkorea-church/south-korea-sect-leader-arrested-over-coronavirus-outbreak-idUSKCN24W37V> (accessed 24.08.2020).
13. Chosunilbo "uhan kolonaboda aegug" seoulsi gwongo-edo 'beomtubon' jibhoe ganghaeng...simindeul-eun' ssaneul'chulcheo [Beomtubon "rallies in Seoul's recommendation for "Patient over Wuhan corona" Citizens are the source of "cold"], Available at: https://news.chosun.com/site/data/html_dir/2020/02/22/2020022201093.html [in Korean]. (accessed 20.08.2020).
14. BBC news – South Korea on brink of nationwide virus outbreak, officials warn Available at: <https://www.bbc.com/news/world-asia-53888219>[in] (accessed 19.08.2020).
15. The guardian – South Korea warns it is on brink of new Covid crisis as church linked to outbreak. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2020/aug/18/south-korea-warns-it-is-on-brink-of-new-covid-crisis-as-church-linked-to-outbreak-seoul>(accessed 10.08.2020).
16. BBC news - South Korea tightens Covid-19 curbs amid warning of new 'crisis' Available at: <https://www.bbc.com/news/world-asia-53830982>_(accessed 10.08.2020).
17. KCDC. Available at: <https://www.cdc.go.kr/board/board.es?mid=a30402000000&bid=0030> (accessed 28.08.2020).

Сведения об авторах:

Айдарова Аружан Адилханкызы – студент 3-го курса факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Ильясова Кулпаш Мырзамуратовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент) Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Aidarova Aruzhan Adilkhankyzy – the 3rd year student in International Relations, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ilyassova Kulpash Myrzamuratovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Д.Т. Көптілеуова*
А.Е. Жумадилова

Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: dinavest@gmail.com

Палестина ұлттық бірегейлігінің анықталуы (таңдаулы әдеби туындылардың негізінде)

Аңдатпа. Мақалада палестина жазушыларының әдеби шығармалары негізінде палестиналық ұлттық бірегейліктің Израильге қатысты бөлінуі феномен ретінде қарастырылады. Зерттеуді жүргізуде дереккөздермен жұмыс жасау үшін түпнұсқадағы әдеби шығармаларды талдау мен оларды түсіндірудің нақты тарихи әдісі қолданылды. Көркем шығармалар ретінде Сахар Халифаның «Жабайы тікенектер» (1974 ж.), Ибтисам Азимнің «Ұйқыдағы ұры: Ғариб Хайфауи» (2012 ж.) және «Жоғалу кітабы» (2014 ж.), Саид Қашуаның «Биші арабтар» (2002 ж.) еңбектері таңдалды. Осы материалдардың негізінде Израильге қатысты ассимиляцияланудан бастап қарулы қарсыласуға дейін баратын палестина ұлтының өзара бөлінуі туралы қорытынды жасалады. Сондай-ақ, қысқа мерзімді прагматизмді ұстанған палестиналықтардың көпшілігі Израильмен экономикалық қатынастарды сақтауға дайын екендігін ескере келе, иврит тілінде сөйлейтін және еврей мәдениетін білетін арабтар санының артуы атап өтіледі.

Түйін сөздер: Палестина, ұлттық бірегейлік, Израиль, басып алу, ассимиляция, қарсыластық.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-100-108>

Түсті: 10.02.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 10.03.2021

Кіріспе

«Бірегейлік» термині соңғы екі онжылдықта гуманитарлық ғылымдарда ең қолданбалы терминдердің бірі болып келеді, философиялық, психологиялық, әлеуметтік ғылымдарда көптеген анықтамаларға ие, алайда жалпы түрде индивидті белгілі бір топтың мүшесі ретінде сипаттайтын жеке және мінездік сипаттамалар, атрибуттар, наным-пікірлер мен ниет-пиғылдардың жиынтығы ретінде анықтауға болады. «Ұлттық бірегейлік» мәселесіне көптеген зерттеулер арналған, соның ішінде С. Хантингтон, Ф. Фукуяма, К. Гаджиев, М. Шайкемелев секілді авторларды атауға болады. Палестина әдебиеті, палестиналық

сәйкестілік туралы айтатын болсақ, ол жетпіс жылдан астам уақыт бойы ұлттық күрес, тәуелсіздік үшін күрес, ата-бабаларының жерінде еркін өмір сүру құқығы тақырыбымен тығыз байланысты болды. Әдеби шығармалар мен олардың тақырыптық бағыты ашық ұлтшылық пен өздерінің бұзылған құқықтары үшін белсенді күрес тақырыбынан қорқыныш, үмітсіздік және туған жерінен айрылу сезімі, сондай-ақ жеке бастарына ауысқан. Палестиналықтардың израильдіктермен қарым-қатынасы, әрине, бірінші кезекте өткір және азапты жанжалмен сипатталады, бірақ олар бірінші көзқарасқа қарағанда анағұрлым күрделі және қайшылықты сипатқа ие. Израиль азаматтығы бар палестина арабта-

рының арасында еврейлермен мәдени және тілдік ассимиляциясына ықпал етуі мүмкін факторлар айқын көрінеді, өйткені палестиналықтар өздерінің елдегі шектеулі жағдайына байланысты еврей тілін белсенді түрде үйренуге мәжбүр, иврит тілінде сөйлеушілер арасында сандық және сапалық (еркін сөйлеу, иврит тілінің диалектілерін білу секілді) көрсеткіштер жоғарылауда. Отарлаушы елдің тілін білу денсаулық сақтау, білім беру, мемлекеттік басқарудан бастап өндірістік және басқа салаларға жұмысқа орналасу үшін, аз да болса әлеуметтік қатынас үшін қажет. Нәтижесінде ұлттық бірегейлікті дамытудың екі тәсілі бар, ол сөзсіз әдебиетте көрініс табады.

Мақсат пен міндеттер

Мақаламызда Израиль оккупациясының Палестинадағы тілдік және мәдени жағдайға әсерін көрсететін көркем шығармалардан мысалдар келтіре отырып, Палестина-Израиль қатынастарының мәдени-әлеуметтік сипатын анықтағымыз келеді, ол үшін келесідей міндеттерді алдымызға қойдық:

- таңдаулы көркем шығармалар негізінде палестиналықтар мен израильдіктер қатынастарының эволюциясын талдау;
- Израильдің қазіргі өмір шындығында арабтардың өмірге бейімделу процестерінің бағытын анықтау;
- Израиль басқыншылығының Палестинаның ұлттық ерекшелігіне әсерін көрсету.

Тарих

Өткен ғасыр Палестинаға көптеген саяси, әлеуметтік сонымен бірге әдеби өзгерістерді де алып келді. Міне, осы кезеңде терең қақтығыстың бастапқы себептері жатыр. Палестина мен Израиль Таяу Шығыстың дәл сол аймағында орналасқан ең жақын көршілес елдер болып табылады. Сол себепті еврейлер мен байырғы арабтар бұл аймақта бейбіт қатар өмір сүрді. Алайда, XIX ғасырдың басында еврей құрамы күрт өсе бастады. Бұған көптеген себептер болды - біріншіден, халықтың табиғи өсімі, екіншіден, «еврейлердің өз Отанына» Иерусалимге көшуі. Бірақ жағдай Екінші дүниежүзілік соғыстан және еврейлердің гено-

цидінен кейін нашарлады. Содан кейін Үшінші рейхтің нацизм сұмдықтарының әсерінен сионисттер Палестинаға көшті. Өз жерлері жоқ халық ретінде еврейлердің құқықтары толық емес болмағаны, әрине, мәлім.

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяғында және дәлірек 1949 жылы Израиль БҰҰ-ға қосылғаннан кейін Израильге еврей құқықтары біршама айқындалды. Палестина территориясына иелік ете отырып, израильдіктер мемлекетті араб және еврей деп екіге бөлді. Бұл қақтығыстың өткір кезеңін бастады. Ағымдағы тарихи оқиғаларды қағазға түсіріп, жағымды өзгерістерге жол ашу мақсатында жазылған әдеби туындылар қажет бола бастады. 1920 жылы палестиналық алғашқы «الوريث» романы («Мирасқор») жарыққа шыққаннан бастап, осы уақытқа дейін әдебиет ұлттық көңіл-күйдің барометріне айналды: «жылау әдебиеті» сияқты бағыттар пайда болды (1950 ж.), «қарсыласу әдебиеті» (1960 ж.), 1980 жылдардың басында Палестина әдебиеті қайтадан қаһармандықпен қарсы тұру тақырыбына жүгінеді; оған азаматтық және әскери-патриоттық тақырыптар, тарихи сәттің жоғары сезімі (Т. Зияд, С. әл-Қасим, М. Бсису секілді жазушылар) тән болады [1]. 1987 жылдан бастап Палестина қарсыласу қозғалысы қайтадан белсенді кезеңге енгенде, тәуелсіз Палестина мемлекетін құру үшін күрес тақырыбы әдебиетте басым болды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: талдау, түпдеректермен жұмыс істеу мақсатында түпнұсқадағы әдеби көркем шығармаларды талдау және интерпретациялау үшін нақты тарихи әдіс, өткен ғасырдағы әдеби шығармалар мен қазіргі заманғы көркем еңбектердің тақырыптарын салыстыру үшін салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, ғылыми зерттеу жүргізудегі негізгі әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талқылау және нәтижелер

Мақсатымызға жету үшін өткен ғасырда жазылған әдеби шығарманы қарастырайық. «Жабайы тікендер» (араб. الصبار Ас-Суббар)

[2] - 1976 жылы Галилео Лимитед компаниясы араб тілінде бірінші рет бастырған Сахар Халифа жазған палестиналық роман. Роман 1972 жылы Наблус қаласында Израиль оккупациясы астындағы палестиналықтардың өмірі, оккупацияда болудың мүлдем әртүрлі тәжірибелерін бастан өткерген нағашылардың өмірі туралы баяндайды. Романның негізгі ойларының бірі басқыншыға деген мүлдем жағымсыз көзқарастан бастап, белгілі бір дәрежедегі кішіпейілділік пен шындықтың жаңа жағдайында өмір сүруге деген талпыныс секілді Израильге деген көзқарастардың айырмашылығын көрсету болып табылады. Романның басты кейіпкерлері - Палестина жұмысшыларын Батыс жағалаудан Израильге жеткізетін автобустарды жарып жіберу миссиясын орындау үшін қарсыласу қозғалысының мүшесі ретінде Шығанақ елдерінен туған жеріне оралған Осама, сол сияқты өзінің отбасын асырауға тырысып, ол үшін Израиль зауыттарында жұмыс істейтін оның немере ағасы Әділ болып табылады. Ағайындылардың екеуі де өз Отанын жақсы көреді және өмірдегі өз мақсаттарын іске асырауда олар әрқандай жолды таңдайды. Палестинаның тәуелсіздігіне жету жолын таңдаған Осама үшін бұл оккупанттарға қарулы қарсылық. Осама осы жағдайдағы жалғыз дұрыс және моральды жауапты шешім деп санайды. Ал Әділ израильдіктермен бірге өмір сүріп, олармен қарым-қатынаста ымыраға келуге тырысқан, яғни жөн көрген.

Ал «Жабайы тікендер» шығармасында автор «басқа» деген мәселені көтереді, мұны Зухди, Шломо және Израиль түрмелеріндегі палестина тұтқындарының мысалдарынан көруге болады. Алдыңғы шығармадағы Әділ сияқты тек Батыс жағалауда жұмыс істегенімен отбасын асырай алмауына байланысты Зухди израиль өнеркәсібінің қызметкері болып табылатын, бірақ әріптесі Шломоны өлтіргеннен кейін израильдік түрмеге түседі. Түрмеде отырып, ол Палестинаның азаттық дискурсын құру жолында ойланады:

«Ол жалғыз тамақ ішіп, таңғалды: «Олар [оның палестиналық тұтқындары] менен неге аулақ болды? Бұл адамдар мен сияқты арабтар

емес пе? Немесе тіпті, мен олар сияқты араб емеспін бе? Израильде жұмыс істеу израильдік агент болу дегенді білдірмейді. Олар мұны түсінбей ме... Егер бұл адамдар түрмеде отырғанымда маған осылай қарайтын болса, деп ойлады ол, енді басым бос кезде маған қалай қарайды ... Кенеттен ол басы жарылған, көздері жоғары бағытталған қалпы жерде жатқан адамды есіне алды. Содан кейін ол өкініп, кінәсін терең сезінді. Шломо жаман адам болған жоқ. Енді ол мұны түсінді» [2, 128 б.].

Зухди енді палестиналық болу ынтымақтастықтың кепілі емес екенін білді. Оған өзінің «палестиналық бірегейлігін» қайта қарау керек болды. Түрмеде өткізген уақыты Зухдиді палестиналық болу және жанама түрде израильдіктерге қатысты палестиналық бірегейлікке ие болуға мағынасын сыни тұрғыдан қайта қарауға мәжбүр етті.

Зухди сәйкестілік туралы және өзіне тікелей қарсы «досы» туралы ойлаудың орнына, Зухди сәйкестікті құрайтын және өзін «өзгелерден» ажырататын факторларды нақты анықтау мүмкін емес екенін түсінеді.

Сахар Халифаның бұл романы әр түрлі пікірлерге ие болды, мысалы, палестиналық жазушы Йахья Йахлиф қарулы қақтығыс және тәуелсіздік үшін күресушілердің романда жағымсыз тұрғыдан позицияланғаны туралы сыни ескерту жасады, ал Башир Абу Манех болса, керісінше, бұл роман жұмысшылар санатының ынтымақтастығы мен адалдығы арқылы азат етуге бағытталған деп мәлімдеді [3, 533 б.].

Кейбір палестиналықтардың әлі де Израильде жұмыс істеуі тағы бір идеологиялық бытыраңқылықты құрайды, «Израильде жұмыс істеу» туралы түсінік абсолютті мойындаудан бастап Палестина ісіне опасыздық жасады деген айыптауға дейін барады. Бір жағынан, кейбіреулер жұмыс істеуге, сауда жасауға және көңіл көтеруге Израильге кіруге мүмкіндігі мен рұқсаты барларға қызығып та қарайды. Екінші жағынан, оны басқалар ұлттық сана-сезімнің жетіспеуі деп санайды және оккупантпен «қарым-қатынасты қалыпқа келтіру» деп айыптайды [4].

Өткен ғасырдың 70-ші жылдарындағы жағдай бойынша біз Палестина қоғамында басқыншыға ашық қарсылық көрсету және келіссөздер, тіпті бейбіт қатар өмір сүру арқылы ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың екі жолын көреміз. Бұл мәселенің қазіргі кездегі жағдайы туралы айтсақ, әлемдік қауымдастықтың қақтығысты шешуге тырысуы әлі күнге дейін нәтижеге жеткен жоқ. Израиль мен сионизмге деген теріс көзқараспен байланысты террорлық актілер әлі де бар. Бірақ екінші жағынан, екі халықтың жақындасу тенденциясы да бар: израильдік арабтар ғана емес, сонымен бірге палестиналық арабтар да иврит тілін меңгеріп, еврейлердің мәдениетін жете түсініп, мемлекетке адал қызмет етеді.

Мысалы, Ибтисам Азимнің «Ұйқы ұры: Ғариб Хайфауи» романынан үзіндіде кейіпкер ретінде иврит тілін терең меңгерген және фалафелдің (дәстүрлі араб тағамы) жоғары стандарттарымен таныс палестиналық жігітті көреміз. Ол ашулы, салақ палестиналықтың стереотипіне сәйкес келмейді, сондықтан жақында Израильге көшіп келген Нина оны тіпті израильдік деп қателесіп қалады. Араб нәсілімен дос болып жүргенін білмеген Нина арабтардың оны «жеккөрушілік пен ашу-ызаға толы көздерімен, қатеге толы иврит сөздерімен» қалай қорқытатындары туралы ашу-ызамен айтады [5, 95]. Ғариб оған сабырлы түрде: «Мен де сол арабтардың бірімін. Сен маған менің көздерімнің сүт пен балға толы жер сияқты «мол» екенін айтпадың ба? Мен құлағанға дейін күлген едім соны естігенде. Мен қандай таңғаларлық метафора деп ойладым! Мен де арабпын ғой, Нина» [5, 96]. Нинаның сүт пен бал еліне қатысты библиялық сілтемелерін дұрыс пайдаланбауы тарихи және діни дискурстарға қосылғысы келетін жаңа иммигранттың албырттығын көрсетеді. Араб тілінен аударғанда «ғариб» оғаш немесе бейтаныс, бөтен дегенді білдіреді. Ғариб – үйінде, өз елінде бейтаныс адам. Ол өзін елес сияқты сезінеді [5, 96], ол тарихтан тыс: ана жерде да, мұнда да жоқ. Роман оның эфемерлі бар болуын және жоғалтуы мен қасіретінің көп қырлы мағынасын сақтап қалуға бағытталған. Романда араб ұлтының Израильге қатысты бөліну мәселесі де

қозғалады: друздар, негізінен өздерін арабтар деп анықтағанына қарамастан, шекараның арғы жағында қалып, «сатқындар» деген атқа лайық болды: Батыс жағалаудағы наразылық шерулеріне қатысқан Ғариб Израиль сарбаздарының қолына түскенде: «Сен, қанишықтың баласы, мында кел», – деп біреу айқайлап менің бетімнен ұрды. «Қанишық» сөзі оның аузынан еш акцентсіз ұшып шықты. «Ол друз, алде бәдәуи болды ма?», – деп бетімнен соққы алу мен басқа сарбаздың кеудесіне ұрылудың арасында ойладым, ол болса басымды аяқ арасына ұстап, мойным үзіліп кетеді деп ойлағанымша тартты.

Друздардың міндетті әскери қызметі оларды Израильдегі қалған палестиналықтардан алшақтатты. Друздардың атаулы жетекшілерінің едәуір бөлігі Израиль армиясындағы друз жастарының әскери қызметін қолдамағаны немесе олар әскери қызметке мәжбүр болған жалғыз арабтар екендігі де көмектеспеді. Олардың басқа палестиналықтардан алыстауы және Батыс жағалауы мен Газадағы олардың [арабтарға] деген қарым-қатынасы үшін жаман атақтары олар тұрған жол бөгеттерінен де қаттырақ болды» [5, 89-90].

Тунисте дүниеге келген және Тунис пен Алжирдегі азаттық қозғалыстарды қолдаған француз жазушысы және әлеуметтанушысы Альберт Меммидің айтуы бойынша: «Отарланған адамдар қатарынан алынған билік өкілдері, кадрлар, полиция және т.б. өздерінің саяси және әлеуметтік мәртебесінен құтылуды қалайтын отарланғандар санатын құрайды. Бірақ осылай жасай отырып, тек отарлаушының мүддесін қорғау үшін өздерін отарлаушының қызметіне орналастыруға шешім қабылдап, олар тіпті өз құндылықтары мен өмірлеріне қатысты да, отаршыл идеологиясын қабылдайды» [6].

Друздардың бұл шешімі - Израильдің саяси және әлеуметтік жағынан белсенді бөлігі болу, әскери қызметті өтеу, олардың палестиналық бауырларына деген адалдығын жоғалтса да, Израиль қоғамына қосылуға деген ниеттерін білдіреді. Палестина халқының бұл бөлігі Палестина қоғамының Израильмен ассимиляцияға ең жақын қабатын құрайды.

Азим өзінің екінші романында «Сифр әл-Ихтифаа (سفر الاختفاء)» (2014 ж.), ағылшын тіліндегі аудармасы «The Book of Disappearance (Жоғалу кітабы)» 2019 ж. шыққан; израильдіктермен израильдік-палестиналықтардың қатынастар мәселесін қарастырды. Романның басты сюжеті – барлық палестиналықтардың із-түзсіз жоғалып кетуі. Израиль азаматтығына ие палестиналық араб Алә бір кеште еврей Ариэльмен танысты, олар, сонымен қатар, бір үйде тұрады екен. Роман жазушы тұрғысынан арабтар мен израильдіктер арасындағы қарым-қатынастың мәнін ашады: Ариэль, егер бұл жеке құрбандықты қажет етпесе, арабтарға толерантты болуға дайын либералды центрист болса да, досы, әрі көршісі жоғалғаннан кейін оның пәтерін «құллын ауыстыру» нық ниетімен иеленіп алды.

Біздің ойымызша, А.Меммидің отарлаушы мен отарланғанның арасындағы байланыс туралы мәлімдемесі Алә мен Ариэль арасындағы қарым-қатынастың сипатын өте дәл атап өтеді:

«Отарлық қатынастар жеке [адамның] еркі немесе іс-әрекетінің нәтижесі емес; олар оның келуіне дейін немесе ол туылғанға дейін болған, және оның оларды қабылдауы немесе қабылдамауы маңызды емес. Керісінше, олар [отарлық қатынастар] кез-келген институт сияқты априори өзінің орны мен отаршылардың орнын және сайып келгенде олардың шынайы қатынастарын анықтайды» [6, 38–39 б.].

Яғни, Алә мен Ариэль достық, көршілік жақсы қарым-қатынаста болғандарына қарамастан, нақты іске келгенде, Ариэльдің досына, оның мүлкіне, жеке тұлғасына деген ойы күрт өзгеріп, Израильдің арабтарға қатысты жүргізіп жатқан саясатына ризалық білдіріп, соған сәйкес амал етті: пәтерін иеленіп, Аләнің ішкі сыры мен ойларынан хабардар болу үшін оның жеке күнделігін оқыды. Алайда, мақаламыздың мақсаты арабтар мен еврейлер арасындағы қатынастардың сипаты мен шынайылығын қарастыру емес, Израильдің қазіргі өмір шындығында арабтардың өмірге бейімделу процестерінің бағытын анықтау болып табылады. Осы мақсатқа сүй-

ене отырып, романның келесі үзіндіге назар аударайық: Натали - Алә америкалық газетіндегі бағанасы арқылы танысқан Германиядан келген журналист, ол телеарналардың бірінде жұмыс істейді, Алә БАҚ бойынша Тель-Авив университетінде оқуын жалғастыру үшін соның арнасында штаттан тыс оператор болып жұмыс істеген. Наталидің кешінде Аләны Ариэльге «мен айтқан араб» деп таныстырды. Бұл Аләға ауыр тиді, және ол Ариэльге қолын созып, әдейі екіпінді Мизрахим акцентімен сөйледі: «Шалом, Ариэль. Өзімді таныстыруға рұқсат етіңіз: Алә, арабпын. Сіздер бәріне араб досым бар деп айтуыңызға болатындай, мен – бұл кештің символдық арабымын. Біз өзіміз тұратын үйдің баспалдақтарында кездескен сияқтымыз» [7, 17 б.].

Демек, Алә – израильдіктермен жақсы қарым-қатынаста болған білімді, ивритте еркін сөйлейтін араб. Бұл кейіпкер өзінің ұлттық бірегейлігінің ерекшелігі ретінде Израильмен бірге өмір сүру және ынтымақтастық жолын таңдады. Әрине, сыртқы агрибуттар ішкі күрес пен болып жатқан оқиғаларға қарсылықты, жау жүйесіне қосылуға деген ықтимал келеңсіздікті аша алмайды, дегенмен шындық осындай күрес әдістерін құрастырады.

Бүгінде израильдік-палестиналық қақтығыс жағдайындағы «басқа» және өзін-өзі сәйкестендіру проблемасы еврей әдебиетінде де қарастырылады, олардың авторлары көбінесе елдегі шекті жағдайына байланысты иврит тілінде еркін сөйлейтін израильдік арабтар болып табылады. Бұл авторлардың қатарында Антон Шаммас, Найм Арайди, Сайид Қашуа, Аталлах Мансур, Джурайс Таннус және басқалары бар [8]. Сайид Қашуа Израиль Премьер-министрінен екі романы үшін («Биші арабтар» («Dancing Arabs», 2004, Ben Shemen, Keter Publishing) және «Таң атсын» («Let It be Morning», 2005, Lexicon of Modern Hebrew Literature, Jerusalem) еврей жазушылары үшін сыйлықтың иегері болып табылады. Бұл романдар бірнеше тілге аударылып, айтарлықтай мақталған [8, 7 б.]. Қашуа тең құқылы Израильді құру мақсатын меңзеді. Оның алғашқы «Биші арабтар» (2002) романы

элиталық еврей интернатына баратын және қоршаған ортамен үйлесім табуға тырысқан, араб пен еврей бірегейліктерін ауыстырып тұрған, аты-жөні аталмаған израильдік арабтың оқиғасын баяндайды. Кейіпкер басынан өткізген жағдайды, өзін-өзі сәйкестендіру процесін А.Меммидің үкімімен де сипаттауға болады:

«Оның мұғалімдері әкесінің үлгісімен жүрмейді; оның керемет және құтқарушы ізбасарлар емес, олар әлемдегі басқа мұғалімдер сияқты. Олар - басқа. Баламен мұғалімнің де, (көбіне) мұғаліммен баланың да байланысы жоқ, әрине, бала мұны жақсы байқайды [6, 105 б.]. Егер байланыс ақырында орын алса, ол қауіпті болады. Мұғалім мен мектеп оның отбасылық ортасынан мүлдем өзгеше әлемді бейнелейді. Екі жағдайда да мектеп жасөспірімді өзін-өзі толық табуға дайындамаудан бөлек, оның бойында тұрақты екіжақтылықты қалыптастырады» [6, 106 б.].

Бұл белгісіз баланың бастан өткергені, атап айтқанда үйдегі қарым-қатынас, Израиль мемлекетіне деген көзқарас, әкесінің қарулы қарсылық білдірушілердің бірі болғаны, ал мектептегі оның «арабтығын» менсінбеген, түсінбеген ортада қалған бала өзінің палестиналық екендігі үшін мақтаныш пен Израиль қоғамының бір бөлігі болуға деген ұмтылыс арасында, өзінің бірегейлігін түсінуде күйзеліске ұшырайды. Саид Қашуаның өзіне келгенде, ол кішкентай кезінен арабша сөйлеп өскеніне қарамастан, жазушылық мансабының басынан-ақ тек еврей тілінде жазды. Бұл оның мектеп кітапханасында еврей кітаптарындағы палестиналық кейіпкерлердің нашар көрсетілуіне деген жауап ретінде өзіндік таңдауы болды [9]; яғни, жазушы израиль қоғамына палестиналықтардың шынайы бейнесін суреттегісі келді.

Альберт Меммидің айтуынша, отарланған адам колонизацияға төзгенше, оның екі жолы бар: не ассимиляциялану, не «қатып қалу». Егер оған ассимиляциялануға жол берілмесе, көретініміздей, оның өз ғасырынан оқшаланудан басқа амалы қалмайды. Ол отарлауға қайта оралып, белгілі бір деңгейде осы жағдаймен өмір сүреді. Өз болашағын

жоспарлауға және құруға тыйым салынады. Сондықтан, ол тек қазіргі уақытпен шектелуі керек, тіпті бұл қазіргі уақыт үзіліп, абстрактілі болады [6, 102 б.]. Екі ел арасындағы бейбітшіліктен, тең құқылы мемлекеттен үміт үзген Қашуа осы ащы шындықты өз басынан өткеріп, 2014/15 оқу жылына Шампейн-Урбана, Иллинойс және Чикагода мұғалімдік қызметке тұрып, әйелі және үш баласымен көшіп кетті. Ол өзінің *Haaretz* газетінің бағанында

«Мен кішігірім соғыста жеңіліп қалдым» және араб және еврей қатар өмір сүре алатын балалар әлеміне үміт артпайтындығын жазды [10].

Біз отарлаушы халықтың отарлаусыз қандай болатынын білмейміз, бірақ оның нәтижесінде не болғанын анық көреміз. Бағындыру және қанау үшін отаршыл отарлаушыларды тарихи, әлеуметтік, мәдени және техникалық ағымнан шығарды [6, 114 б.].

Қорытынды

Жоғарыдағы көркем шығармалар алынған мысалдардан көргеніміздей, арабтар мен израильдіктердің қарым-қатынасы мүлдем қабылдамау мен қарулы қарсылықтан бастап, белгілі бір дәрежедегі көну мен бірге бейбіт өмір сүруге ұмтылысқа дейін өзгерген. Біз қарастырған туындылар мен материалдардың негізінде Израильге деген көзқарасы бойынша палестиналықтарды келесі үш санатқа бөлуге болады:

1. Израильдіктермен ассимиляциялануға тырысатындар (мысалы, друздар);
2. Жақын арада экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан Израильмен қарым-қатынасты дамытуға дайын, алайда ұзақ мерзімді әлеуетте Палестинаның толық тәуелсіздігі мен жерін қайтаруға қалайтын басым көпшілік;
3. Мүлдем қабылдамайтын, қарулы қарсылық білдірушілер.

Израиль қоғамының мүшелері болуға қалайтындар да, қаламай, тек жақын мерзімді прагматикалық көзқарастағылар да Израильдің мемлекет ретінде бар екенін және оның заңдарына бағыну керектігін қабылдауға мәжбүр. Соның нәтижесі ретінде, Израильдің

білім беру, денсаулық сақтау, экономикалық өміріне белсене қатысуды көздегеннен иврит тілін жетік меңгерген, өмір сүру салтын білетін арабтардың саны артуда.

Палестиналық ұлттық бірегейлігіне келетін болсақ, Израильдің оккупациясы себебінен өткен ғасырдағы әдеби туындыларында ашық

көрінген, қазіргі кезде жазылатын әдебиетке келсек, ол, көбіне қазіргі Палестина жағдайының шектеулерін білетін, күмән, сұрақ пен алаңдаушылыққа толы, неғұрлым шынайы кейіпкерлер туралы баяндап, палестиналықтардан уақыт пен кеңістікті тонап алған қара күштерге қарсы бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. Шагаль В.Е., Дьяконов Е.В. Палестинская литература. [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://www.histrf.ru/articles/article/show/paliestinskaia_litieratura (Қолданған күні: 16.12.2020).
2. Khalifeh S. Wild Thorns Northhampton: Interlink Publishing Group, 2009. - 207 p.
3. Abu-Manneh B. Palestinian Trajectories: Novel and Politics since 1948 // Modern Language Quarterly. - 2014. - 75 (4). - P. 511–539.
4. Dhaher S. Al-‘Eizariyah and the Wall: from the quasi-capital of Palestine to an Arab Ghetto. The Impact of the Separation Wall on the Social Capital of the Palestinians in East Jerusalem and the West Bank. PhD thesis, University of Trento. [Electr. resource]. – 2016 – URL: <http://eprints-phd.biblio.unitn.it/1707/> (Қолданған күні: 15.12.2020)
5. Azem, I. Sleep Thief: Ghareeb Haifawi. Two chapters from the novel. Translated by Sally Goma. // Banipal. Magazine of Modern Arab Literature. Writers from Palestine. - 2012. - P. 88-97.
6. Memmi A. The Colonizer and the Colonized. – London: Earthscan Publications Ltd, 2003. – 198 p.
7. Azem, I. The Book of Disappearance. Three excerpts from the novel. Translated by Sinan Antoon. // Banipal. Magazine of Modern Arab Literature. - 2015. - P. 8-20.
8. Shakour A. Arab authors in Israel writing in Hebrew. Fleeting fashion or persistent phenomenon? // Language Problems and Language Planning - 2013. - 37(1) - P.1-17.
9. Sayed Kashua on drawing inspiration from his Israeli-Palestinian life // CBC Radio. 22 Jan 2016. [Electr. resource]. – 2020. – URL: <https://www.cbc.ca/radio/writersandcompany/sayed-kashua-on-drawing-inspiration-from-his-israeli-palestinian-life-1.3411893> (Accessed: 24.12.2020)
10. Kashua, S. Why Sayed Kashua Is Leaving Jerusalem and Never Coming Back. [Electr. resource]. – 2020. – URL: <https://www.haaretz.com/premium-for-sayed-kashua-co-existence-has-failed-1.5254338> (Accessed: 16.12.2020).

Д.Т. Коптилеуова, А.Е. Жумадилова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Определение палестинской национальной идентичности (на основе избранных литературных произведений)

Аннотация. В настоящей статье рассмотрен феномен разделения палестинской национальной идентичности в отношении Израиля на материалах литературных произведений палестинских писателей. Для проведения исследования был использован специфический исторический метод анализа и интерпретации оригинальных литературных произведений с целью работы с источниками. В качестве художественного материала были выбраны следующие произведения: «Дикие шипы» (1974) Сахар Халифы, «Похититель сна: Гариб Хайфауи» (2012) и «Книга исчезновения» (2014) Ибтисам Азим, «Танцующие арабы» (2002) Саида Кашуа. На основе данных материалов сделан вывод о разделении палестинской

нации в отношении Израиля: от попытки к ассимиляции до вооруженного противостояния. Также сделано заключение о краткосрочном прагматизме и готовности большинства палестинцев поддерживать экономические отношения с Израилем, как следствие, отмечено увеличение количества арабов, владеющих ивритом и знающих еврейскую культуру.

Ключевые слова: Палестина, национальная идентичность, Израиль, оккупация, ассимиляция, противостояние.

D.T. Koptileuova, A.E. Zhumadilova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Identification of Palestinian national identity (based on selected literary works)

Abstract. This article examines the phenomenon of the division of Palestinian national identity in relation to Israel based on the literary works of Palestinian writers. To conduct the study, there were used a specific historical method of analysis and interpretation of original literary works to work with the sources. There were selected such works of fiction for the study as Sahar Khalifa's *Wild Thoms* (1974), Gharib Haifaoui's *Snatcher of Sleep* (2012) and Ibtisam Azim's *The Book of Disappearance* (2014) and Said Kashua's *Dancing Arabs* (2002). Based on these materials, it is concluded that the Palestinian nation is divided against Israel, from attempted assimilation to armed confrontation. It also concludes that there is short-term pragmatism and a willingness of most Palestinians to maintain economic relations with Israel, with a consequent increase in the number of Arabs who speak Hebrew and are familiar with Jewish culture.

Keywords: Palestine, national identity, Israel, occupation, assimilation, confrontation.

References

1. Shagal V.E., Dyakonov Ye.V. Palestinskaya literature. Entsiklopediya Vsemirnaya istoriya [Palestinian literature. Encyclopedia of World History]. Available at: https://w.histrf.ru/articles/article/show/paliestinskaia_litieratura (Accessed: 16.12.2020).
2. Khalifeh, S. *Wild Thorns*, (Interlink Publishing Group, Northampton, 2009, 207 p.).
3. Abu-Manneh, B. Palestinian Trajectories: Novel and Politics since 1948. *Modern Language Quarterly*, 5 (4), 511(2014).
4. Dhaher, S. *Al-'Eizariyah and the Wall: from the quasi-capital of Palestine to an Arab Ghetto. The Impact of the Separation Wall on the Social Capital of the Palestinians in East Jerusalem and the West Bank*. PhD thesis, University of Trento. Available at: <http://eprints-phd.biblio.unitn.it/1707/> (Accessed: 15.12.2020)
5. Azem, I. *Sleep Thief: Ghareeb Haifawi*. Two chapters from the novel. Translated by Sally Gomaa. *Banipal Magazine of Modern Arab Literature. Writers from Palestine*, 45, 88-97(2012).
6. Memmi, A. *The Colonizer and the Colonized*, (Earthscan Publications Ltd, London, 2003, 198 p.).
7. Azem, I. *The Book of Disappearance*. Three excerpts from the novel. Translated by Sinan Antoon. *Banipal Magazine of Modern Arab Literature*, 54, 8-20(2015).
8. Shakour, A. Arab authors in Israel writing in Hebrew. *Fleeting fashion or persistent phenomenon?* *Language Problems and Language Planning*, 37(1), 1-17(2013).
9. Sayed Kashua on drawing inspiration from his Israeli-Palestinian life. CBC Radio. 22 Jan 2016. Available at: <https://www.cbc.ca/radio/writersandcompany/sayed-kashua-on-drawing-inspiration-from-his-israeli-palestinian-life-1.3411893> (Accessed: 24.12.2020).
10. Kashua, S. *Why Sayed Kashua Is Leaving Jerusalem and Never Coming Back*. Available at: <https://www.haaretz.com/premium-for-sayed-kashua-co-existence-has-failed-1.5254338> (Accessed:16.12.2020).

Авторлар туралы ақпарат:

Көптілеуова Дина Тургалиевна – филология ғылымдарының кандидаты, Өл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Таяу Шығыс және Азия кафедрасының доценті, Алматы, Қазақстан.

Жумадилова Айгерим Ерболовна – Өл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің Шығыстану факультеті, Таяу Шығыс және Азия кафедрасының 2-курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Koptileuova Dina Turgaliyevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the Middle East and Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhumadilova Aigerim Yerbolovna – The 2nd year Ph.D. student of the Department of the Middle East and Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ХФТАР 16.34.41

Б. Асхатқызы*,
Ү.Т. ҚыдырбаеваӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: askhatkyzy.botagoz@gmail.com

XX ғасырдан бүгінге дейінгі қазақ және түрік тілдеріндегі тіл білімі сөздіктері: салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Тілдің ішкі заңдылықтары мен ережелерін танытатын ғылым саласы – тіл білімі. Тіл білімі саласы бойынша жарық көрген сөздіктердің арқасында терминдердің белгілі бір жүйеде қалыптасып, қалыптаспағандығын аңғаруға болады. Мақалада қазақ және түрік тілдерінде XX ғасырдан бүгінге дейін жарық көрген тіл білімі сөздіктерінің сипаты талданады. Бір ғасырдың ішінде тілдің өзгеруіне түрлі факторлар әсер етеді. Мәселен, қазақ тіл білімінде тәуелсіздік жылдарына дейін терминдердің көбі орыс атауымен берілді. Ал түрік тіл білімінің қалыптасуына араб, парсы, сонымен қатар, батыс тілдерінің грамматикасы ерекше әсер етті. Мақала барысында сөздіктердің ішкі құрылымындағы өзіндік ерекшеліктері мен кемшіліктері сараланады және олардың саны анықталады. Сондай-ақ, әр сөздік бойынша тіл білімі терминіне мысал келтіріледі. Зерттеу барысында лингвистикалық әдістер: салыстырмалы-тарихи талдау және сипаттама әдісі қолданылды.

Түйін сөздер: тіл білімі, сөздік, қазақ тілі, түрік тілі, сипат, жүйе, ерекшелік, кемшілік.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-109-121>

Түсті: 10.02.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 15.02.2021

Кіріспе

Тіл білімі – тіл және оның заңдары туралы ғылым, оның зерттеу нысаны, тарихы, мақсаттары мен міндеттері айқындалған. Тілдіңешқашан дамытуын тоқтатпайтындығы, үнемі өзгеріс үстінде болатындығы тіл білімінің ұдайы зерттеуді талап ететіндігін

көрсетеді. Тіл қоғамдағы адамдардың өзара пікір алысуы, бір-бірімен қарым-қатынас жасау құралы, әрбір тілдің өзіне тән дыбыс жүйесі, сөздік құрамы және грамматикалық құрылысы болады. Сөздік құрам, яғни лексиканың дамуы арқылы түрлі салаға қатысты сөздіктер жарық көрді. Мақаланың тақырыбы ретінде «XX ғ. бүгінге дейінгі қазақ

және түрік тілдеріндегі тіл білімі сөздіктерінің сипаты» таңдалды. Зерттеу барысында қазақ және түрік тілдерінде жарияланған тіл білімі сөздіктерін жүйеленіп, олардың құрылымдық ерекшеліктері анықталады. XX ғ. бастап бүгінге дейін тіл білімі сөздіктері туралы ғылыми зерттеу жұмысы, мақала саны некен-саяқ. Тақырыптың өзектілігі – бұрын-соңды жүйеленбеген сөздіктерді анықтау, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері жайында сөз қозғау, сөздіктерің санын нақтылай отырып қалыптасқан терминдерді көрсету.

Мақаланың мақсаты мен міндеттері

Терминдердің заман ағымына сай өзгеріп, дамуының нәтижесінде олар белгілі бір тұрақты қалыпта қолданыла бастайды. Қолданыс аясының жылдан жылға кеңеюінің арқасында белгілі бір сала бойынша лексикография ісі қолға алына бастады. Демек, тіл білімі терминдерін бір ретке келтіру мақсатында тіл білімі сөздіктері шыға бастады. Қазақ және түрік тілдерінде тіл білімі сөздіктері XX ғасырдың ортасында ғана жарық көрді. Сондықтан лексикография әлі де жан-жақты зерттеуді қажет ететін ғылым саласы. Ең бастысы, шығарылған сөздіктердің саны емес, сапасына назар аударуды қажет етеді. Мақалада тіл білімі сөздіктері жүйеленіп, олардың әрқайсысының артықшылығы мен кемшіліктері талданды. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ және түрік тілдерінде жарық көрген тіл білімі сөздіктерін сипаттау. Сонымен қатар, қазақ және түрік тіл білімінде қалыптасқан я да қалыптаспаған терминдердің санын көрсете отырып, болашақта құрастырылатын сөздіктерге бағыт беру. Осыған орай, мақала жазу барысында төмендегідей міндеттер туындады:

- XX ғасыр мен XXI ғасыр аралығында қазақ және түрік тілдерінде жарық көрген тіл білімі сөздіктерінің санын анықтау;
- Бір ғасырдың ішінде терминдердің қалыптасып не қалыптаспағанына талдау жасау;
- Сөздіктердің қазіргі таңдағы ішкі құрылымы мен сипатын саралау.

Қарастырылып отырған сұрақтың тарихы

Қазақ тіл білімінде жарық көрген тіл білімі сөздіктері ұлттық терминология кезеңінен бастау алады. Ұлттық терминологияның басты өкілдерінің бірі А. Байтұрсынұлы қалдырған терминжасамдық мұраның маңызы өте зор. Себебі бұл мұра бір әлеуметтік саланы ғана емес, сонымен қатар, тілтаным, әдебиеттаным, әдістеме, этнография, тарих, мәдениеттаным, философия, психология, дидактика және педагогиканы танытады. Сол терминдердің осы әлеуметтік салалардың әрқайсысына енетін ғылыми ағымдарын да, тармақтарын да қамтиды. Мысалы, тіл білімі терминдері тіл білімінің барлық саласында: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, стилистика; үндестік фонология және сөзжасамда кеңінен қолданылады. А. Байтұрсынұлының ғылыми ізденістерінің нәтижесінде дүниеге келген терминдер моностильдік те, полистильдік те қызмет атқарады, себебі олар ғылыми стильдің нақ ғылыми түрінде ғана емес, ғылыми-әдістемелік, ғылыми-публицистикалық түрлерінде де, ресми стильде де қолданылады. Терминдер өздерінің негізгі терминдік қасиеттерін, яғни бір мағыналылығын, бейэмоциялықтығын толық сақтайды.

Кейіннен тіл білімі сөздіктерінің қалыптасуына XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы терминологиямен айналысқан ғалымдардың еңбектері әсер етті. Олар М. Балақаев, А. Абдрахманов, Ә. Қайдар, сондай-ақ, түрлі сала мамандары мен аудармашылар Ә. Сатыбалдиев, Т. Мұсақұлов, Қ. Әбішев, Қ. Рахимов, Е. Рамазанов. Бұл кезеңнің жалғасы ретінде тәуелсіз кезеңдегі терминология қалыптасты. Тәуелсіз кезеңнің көрнекті өкілдері: Ә. Қайдар, Ә. Айтбаев, А. Абдрахманов, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы, Ш. Біләл, С. Ақаев, Қ. Айдархан. Аталған ғалымдардың еңбектері нәтижесінде, қазақ тіл білімінде бекітілген лингвистика терминдері қалыптасты.

Түрік тілінің тіл білімі сөздіктері түрік республикасының алғашқы жылдарына

дейін түрік грамматикасы атауларында араб тіліндегі *sarf, nahiv, kavâid* терминдерін енгізген еңбектерден бастау алады: *Kavâid-i Türkiye* (Ахмед Джевдет Паша, Ыстамбұл, 1875), *Neu Usûl Sarf-ı Türkî* (Шемседдин Сами, Ыстамбұл, 1892), *Sarf ve Nahv Dersleri* (Ахмет Расим, 1925), *Grammer* (I. Нечми Дилмен, Ыстамбұл, 1928), *Genel Dil Bilgisi* (А. Сами Дилемре, Ыстамбұл, 1937), *Türk Dilbilgisi: Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Grammer Denemesi* (А. Джеват Эмре, Ыстамбұл, 1945), *Türk Dil Bilgisi* (Мухаррем Эргин, Ыстамбұл, 1958), *Osmanlıca Grameri (Eski yazı ve İmlâ; Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi)* (Ф. Кадри, Тимурташ, Ыстамбұл 1964), *Dilbilim ve Türkçe Yazıları* (Доған Аксан, 2004).

Танзимат дәуірінде және республикалық кезеңге дейін түрік тілі білімінде жүргізілген грамматикалық зерттеулерде француз негізді сөздердің басым болғандығына қарамастан, бұл зерттеу жұмыстары *sarf* (сөз тудыру) және *nahif* (сөйлем құру) деген атпен жазылған. Түркия Республика болып жарияланғаннан кейін 1932 жылы 12 шілде күні Ататүріктің нұсқаулығымен Түрік тілі ұйымы (TDK) Түрік тілін зерттеу қоғамы құрылды. Түрік тілін зерттеу қоғамының мақсаты «Түрік тілінің өзіне тән әдемілігі мен байлығын ашу, оны әлем тілдері арасында өзінің құндылығына лайық биікке шығару» болды. 1934 жылы өткен конгресте «қоғам» атауы, Түрік тілін зерттеу ұйымы 1936 жылғы құрылтайда Түрік тілі ұйымы болып өзгертілді. Түрік тілі ұйымын ашу немесе құру идеясы екі негізгі қағида бойынша қалыптасты: 1. Түрік тілі бойынша зерттеулер жүргізу; 2. Түрік тілінің өзекті мәселелерімен айналыса отырып шешім табу. Түрік тілі ұйымы (TDK) дайындаған «Қысқаша түрік грамматикасы» еңбегінде «грамматика» термині өз атында қолданылған алғашқы еңбектердің бірі болып табылды.

Кейіннен тіл білімі жайлы зерттеулер Мухаррем Эргиннің еңбектерінде көрініс табады. Ол «*Türk Dil Bilgisi*» (Түрік тілінің грамматикасы) атты еңбегінің алғашқы сөзінде түрік тілінің грамматикасын былай сипаттайды: «Батыс түрік грамматикасы

осы кітапта келтірілгенімен, түрік тілі жаңа грамматикалық сызбада қарастырылды. Біз осы сызбада негізделген принциптерді келесі екі тармақтың айналасында топтастыра аламыз: түрік тілін көбінесе шығыс немесе батыс грамматикасы шеңберінде емес, өз табиғатына қарай икемдеу; түрік тілінің кең және шашыраңқы болып көрінетін грамматикалық түрлерін жүйелеу. Біз бір жағынан жалпы грамматика ұғымдарының шеңберінен шықпау үшін, екінші жағынан, артық күш қолданбау шартымен түрік тілінің өз емлесіне жақындау және түрік тілі құрылымының нақты жүйесіне келетін осы екі қағиданы ұстануға тырыстық, осылайша біз ұсынған сызба жасалды» [1, XXVII бет]. Ахмет Атеш, Нихат Четин, Гүнай Кут, Мертол Тулум, Кемал Ераслан және т.б. әлемдік деңгейде белгілі ғалымдардың арқасында тіл білімі терминдері қалыптасып, кейіннен осы ғалымдардың еңбектерінің негізінде сөздіктер жарыққа шықты.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында лингвистикалық әдістер қолданылды. Олардың ішінде, лингвистикалық мағыналардың біртіндеп кеңеюі мен тарылу жолдарын айқындауда компонентті талдау, салыстырмалы-тарихи талдау және сипаттама әдісі қолданылды. Талдау барысында лексикографиялық еңбектер негізге алынды. Қазақ тілі білімі бойынша 1956 жылы шығып, 1966 жылы толықтырылып, өңделген І. Кеңесбаев және Т. Жанұзақовтың «Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», А.С. Аманжоловтың «Қазақша-орысша лингвистикалық терминология сөздігі» (1997 ж.), А. Салқынбайдың «Лингвистикалық түсіндірме сөздігі» (1998 ж.), 2005 жылы жарық көріп, кейін 2010 жылы қайтадан басылып шыққан Ғ. Қалиевтың «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі», екі тіл негізінде жарық көрген Р.А. Авакова, С.М. Арбатлы, А.Ж. Назарова, Г.К. Теменованың «Қазақша-түрікше, түрікше-қазақша лингвистикалық терминдердің анықтамалық

сөздігі» (2013) бойынша зерттеу жұмысы жүргізілді. Түрік тіл білімі бойынша: алғаш жарық көрген Türk Dil Kurumu «Dilbilim Terimleri Sözlüğü» (Түрік тілі ұйымының лингвистикалық терминдер сөздігі) (1949), Vecihe Hatipoğlu «Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü» (Грамматикалық терминдер сөздігі) (1979), 1980 жылы шығып, 1988 жылы қайта басылған B.Vardar, N.Güz, E.Öztoğat, M.Rifat, O.Sonemoglu, E.Sözer авторлығымен «Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü» (Лингвистикалық терминдердің түсіндірме сөздігі), Ahmet Topaloğlu «Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü» (Тіл білімі терминдерінің сөздігі) (1989), Nurettin Koç «Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü» (Лингвистикалық терминдердің түсіндірме сөздігі) (1992), E.Gürsoy «Türk Dünyası Gramer Terimler Kılavuzu» (Түркі әлемінің грамматикалық терминдер сөздігі) (1997 ж.), Mehmet Hengirmen «Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü» (Грамматикалық және лингвистикалық терминдер сөздігі) (1999), Z. Korkmaz «Gramer Terimleri Sözlüğü» (Грамматикалық терминдер сөздігі) (2007), Günay Karaağaç Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü «Тіл білімі терминдерінің сөздігі» (2013), A.Kocaman, S.Özsoy, K.İmer «Dilbilim Sözlüğü» (Лингвистикалық сөздік) (2019 ж.) сөздіктері қолданылды

Нәтижелер

I. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақовтың «Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» Қазақ ССР-нің Ғылым баспасында жарық көрген қазақ тіл білімі туралы ең алғашқы сөздік болып табылады. Бұл еңбекке 3000-ға жуық тіл білімінде қолданып жүрген терминдер енді. Сөздікте терминдердің этимологиясы көрсетіліп, кейбірі үнді-еуропа тілдеріндегі терминдермен салыстырылды. 1956 жылы алғаш басылып, кейін 1966 жылы екінші рет толықтырылған бұл еңбектің екінші басылымына көптеген жаңа термин мен тіркестер енгізіліп, олардың түсіндірмесі қысқаша берілген. 1917 жылғы Қазан төңкересінен кейін туған қазақ тіл білімінің терминдерін екі топқа бөлуге

болады: бірі – қазақ тілі негізінде жасалған терминдер (мысалы, зат есім, сын есім, сан есім, етістік, үстеу, одағай, жалғау, жұрнақ, дауысты, дауыссыз, қатаң, ұяң, бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, септік т.б.), екіншісі – интернационалдық тұлғадағы сөздер (мысалы, грамматика, фонетика, морфология, синтаксис, аббревиатура, ассонанс, аллитерация, гипотаксис, т.б.). Тіл білімі терминдері үздіксіз өсіп, жаңа атаулармен толысып келеді [2, 5 б.]. Сөздіктің құрылысы түсіндіру тәсілінде беріліп жалпы тіл білімінің түрлі саласында қолданылып жүрген терминдер енгізілген. Сондай-ақ, жалпы терминологиялық принципті орыс тіліндегі терминдерді аударуда немесе оларға сәйкес балама беруде негізге ала отырып, терминдер орыс әліпбиінің тәртібімен берілген. Сөздіктің қазақша баламасын оңай табу үшін еңбектің соңында терминдердің қазақша-орысша аталу тізбесі көрсетілген. Қорыта келгенде, сөздік тәуелсіздік жылдарына дейін жарық көргендіктен 50%-дан астам терминдер орысша баламасымен берілген. Алайда, тәуелсіздік жылдарында жарық көрген сөздіктерге аталған еңбек өзінің үлкен үлесін қосты, себебі тіл білімінде қолданылып жүрген терминдерді авторлар жинақтап, терминдердің анықтамасын нақты көрсетті. Мысалы: **аналитический способ** – аналитикалық тәсіл. Сөйлемдегі сөздердің аналитикалық амалдар арқылы байланысуы; негізгі етістіктер мен есімдерге көмекші сөздердің қосылуы арқылы немесе синтаксистік формалар арқылы жаңа сөз жасалуы; Мысалы, аса бер, ала кет, ала сал, оқи түс, қара көк, сұр ала т.б. [2, 16 б.]. Қазіргі қазақ тіл білімінде де аналитикалық тәсіл дәл осы анықтаманың негізінде қолданылуда. Демек, терминдердің берілген анықтамасында қателіктер орын алмаған.

1966 жылдан кейін 31 жыл өткен соң, А.С. Аманжоловтың «Қазақша-орысша лингвистикалық терминология сөздігі» сөздігі жарық көрді. Сөздікте 2 мыңға жуық лингвистикалық терминдер мен олардың орысша баламалары қамтылған. Ең алғаш жарық көрген сөздікте терминдер орысша –

қазақша берілген болса, бұл сөздікте қазақша – орысша баламасы берілген. І. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақовтың сөздігі этимологиялық негізде құрылған, ал А.С. Аманжоловтың сөздігі анықтамалық сөздік ретінде басылып шыққан. Сөздікте қазақша-орысша қостілділік негізінде көптеген терминологиялық дублет (толық синонимдер) көрсетіледі. Мысалы: архаизм – көнерген сөз, билингвизм – қостілділік, лингвистика – тіл ғылымы – тіл білімі, неологизм – жаңа сөз, аффикс – формант – қосымша, орфография – емле, субстантивация – субстантивтену – заттану т.б. [3]. Көрсетілген терминдердің көбісі қазіргі кезде қазақ тілдегі баламасымен қолданылуда. Демек, сөздікте ұсынылған терминологиялық дублеттер тіл білімінде қолданыс таба алды. Қорыта келгенде, аталған сөздік тәуелсіздік жылдарында жарық көргендіктен, көптеген термин қазақша баламасымен берілген.

1998 жылы А. Салқынбай, Е. Абақан авторлығымен «Лингвистикалық түсіндірме сөздігі» жарық көрді. Сөздікте 700-ге жуық термин берілген. Еңбек қазақ тіл білімінің метатілін қалыптастыруда рөл атқарады, әрі терминдердің түсініктемесін беру мен тіл дамуындағы жетекші теориялық қисындарды жинақтап беруде алғашқы тәжірибе беретін сөздік болып отыр. Сөздікте тек қазақ тілінде ғана жасалған терминдер емес, шет елдік тіл білімінде қолданыста бар терминдердің көбісі енді. Интернационалдық терминдер негізінен өзгертусіз берілді. Сонымен қатар, еңбекке дүние жүзіндегі көптеген тілдің тарихы, жазуы, ғылыми мектептері т.б. туралы ақпараттар енгізілді. Терминдер қазақ әліпбиінің ретімен берілген, орысша баламасы жоқ, таза қазақ тіліне аударылған. Сөздіктің ерекшелігі – терминдердің пайда болу тарихы туралы да мәлімет қоса беріледі. Мысалы: **дескриптивті лингвистика** (ағылш. descriptive – бейнелеу) – құрылымдық лингвистиканың, глоссематиканың және Прагалық лингвистикалық мектептің жалпы ағымына жататын, ХХ ғ. 30-50 жж. пайда болған американдық тіл білімінің бір бағыты. Еуропаның структуралық лингвистика мектептерімен салыстырғанда Д.л.-ның

тарихи-әлеуметтік, философиялық, тіл даму жағдайын зерттеуге байланысты өзіндік ерекшеліктері бар: позитивизм, прагматизм және бихевиоризм теорияларын қолдау; абориген (индеец) халқының тілін зерттеу дәстүрі; АҚШ-та тұратын имигранттардың тілдік мәселелерін шешу және т.б. [4, 67 б.]. Осы уақытқа дейін жарық көрген сөздіктерден ерекшелігі бұрын-соңды берілмеген тілдердің тарихы мен терминдердің пайда болуы тарихы туралы мәлімет береді.

Ғ. Қалиевтің 2010 жылғы «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» 2005 жылы «Сөздік-Словарь» баспасы басып шығарған автор еңбегінің негізінде дайындалған еңбек болып табылады. Еңбекте жалпы тіл білімі бойынша, сонымен қатар, қазақ тіл білімінің түрлі саласы бойынша 1500 термин қамтылып, олардың әрқайсысына ғылым түсінік берілген. Аталған сөздіктің құрылымына байланысты мынадай жайттарға ерекше көңіл бөлгендігі туралы сөз қозғалады: 1) Қазақ тіл білімінде орныққан интернационалдық терминдер өзгертусіз беріледі, тек мағынасы жағынан нұқсан келмейтін кейбір терминдердің қазақша баламасы көрсетілді. Мысалы: уәж, уәждеме (мотив, мотивация). Қазақша нұсқасы келтірілгенімен, терминдердің интернационалдық атауы сілтеме арқылы көрсетілді. 2) Терминдердің алдыңғы сөздіктерге ұқсас ортақ анықтамалары берілгеннен соң, келесі ретте тек қазақ тіл біліміндегі жайы талданды. 3) Бірқатар термин Мемтерминком бекіткен ереже бойынша бір қалыпқа түсірілді. Мысалы: «транскрипция» терминінің орнына «дыбыс таңба» термині қолданылды. 4) Қазақша, орысша нұсқалары қатар қолданылып жүрген терминдердің атауы көбіне қазақша берілді, алайда әліппе тәртібі бойынша орыс тіліндегі атаулары көрсетіліп, қазақша атауына сілтеме жасалды. Мысалы: «полисемия» терминінің - «көп мағыналылық» деген қазақша атауына сілтеме көрсетілді. 5) Оқырмандарға түсінікті болу мақсатымен интернационалдық терминдердің шығу тегі, яғни этимологиясы көрсетілді: ономастика – (грек. onomastike есім беру өнері). 6) Сөздікте терминдердің саны

мөлшерден тыс асып кетпей, тым ұсақталып кетпесі үшін, мағыналық жағынан бөлінетін терминдердің түрлері де бірден көрсетіліп отырды. Мысалы, етістің анықтамасында оның түрлері де қоса қамтылды. 7) Оқырмандарға аз танылған терминдердің анықтамасы басқа терминдермен салыстырғанда толығырақ талданды. Демек, қазақ тіл білімінде болып жатқан ала-құлалықты жою – автордың негізгі мақсаты. Қазіргі таңда тіл білімі сөздіктерінің қалыптасқан атауы мен олардың ұғынықты түрде түсіндірілуін Ф. Қалиевтің сөздігінен таба аламыз. Сөздікте терминдер қазақ әліпбиінің тәртібі бойынша беріліп, сонымен қатар, қазақша атауының жанында орысша атауы көрсетілді. Мысалы: **жанама кірме сөздер** орыс. опосредственные заимствования – кірме сөздердің бір тілден екінші тілге үшінші тілдің көмегімен ауысуы. Мысалы, қазақ тіліне араб-парсы сөздері тәжік, өзбек, татар тілдері арқылы ауысқан [5, 159 б.].

Р.А. Авакова, С.М. Арбатлы, А.Ж. Назарова, Г.К. Теменованың 2013 жылы жарық көрген «Қазақша-түрікше, түрікше-қазақша лингвистикалық терминдердің анықтамалық сөздігінде» 2 мыңға жуық қазақ, түрік тілдерінің оқу-әдістемелік және ғылыми еңбектерінде жиі қолданылатын термин қамтылды. Қазақ тілінің әліпбиі негізінде берілді, яғни лингвистикалық терминдердің қазақша-түрікше анықтамасы көрсетілді. Екі тіл арасында жарық көрген алғаш тіл білімі сөздіктерінің бірі. Мысалы, аббревиация – kısaltma, анықтауыш – sıfat, sıfat görevli sözcük, барыс септік – yönelme hali, бастауыш – özne, баяндауыш – yüklem, диалект – lehçe т.б. [6]. Екі тілді сөздіктер шығыстану факультетінде оқитын студенттерге таптырмас құрал болып табылады. Қостілді сөздіктердің көбеюі арқылы екі тіл арасындағы ғылыми мәселелер өз шешімін таба алады.

XX ғ. басынан бүгінге дейін қазақ тіл білімі бойынша алты терминологиялық сөздік жарыққа шықты. Оның ішінде екеуі – анықтамалық сөздік, қалған төртеуі – түсіндірме сөздік. Болашақта тіл біліміне арналған сөздіктердің саны артады деген

үміттеміз, себебі тіл білімі терминдері тікелей қазақ тілінің дамуына әсер етеді.

1949 жылы түрік тіл білімі бойынша алғаш жарық көрген сөздік – Türk Dil Kurumu «Dilbilim Terimleri Sözlüğü» (Түрік тілі мекемесінің лингвистикалық терминдер сөздігі). Түрік тілі мекемесінің 1948 жылы жарық көрген «Әдебиет және сөз өнері терминдері» сөздігінен кейін сол үлгіде жасалған сөздік. Еңбектегі терминдердің сексен пайыздан астамы түрік тілінде бұл кезеңге дейін кездеспеген жалпы лингвистикалық терминдерді қамтиды. Сонымен қатар, грамматикалық терминдер қайта қаралып жатқандықтан, көптеген терминнің анықтамалары мен мысалдары берілмеген. Сөздікте 1947 термин бар. Еңбектің көлемі – 251 бет, оның 219 беті сөздік болса, ал қалған бөлігі каталогтардан тұрады. Жұмыстың мақсаты – мағыналық ұқсастығын сақтай отырып, төңкеріс жолында соқтығысатын идеяларды бір-біріне мүмкіндігінше жақындастыру. Бұл сөздік Ж. Марузоның «Lexique de la Terminologie Linguistique» шығармасына негізделген эссе негізіндегі еңбек болып табылады. Мысалы, «сөз тіркесі» (tamlama) терминінің анықтамасы былай көрсетілген: зат есімдер мен сын есімдер тобы. (Зат есімдер тобы: екі зат есімнен тұратын бірі екіншісіне тәуелді синтаксистік форма. Мысалы: біздің досымыз, досының үйі, достың жады. Сын есімдер тобы: сын есім мен зат есімнен тұратын сын есімге тәуелді синтаксистік форма: үлкен үй, тас қуыршақ, келген бала, үш алма) [7, 213 б.]. Түрік тілінің тіл білімі терминдері туралы жарық көрген ең алғашқы сөздік болғандықтан, көптеген терминнің анықтамасы қазіргі күнгі беріліп жүрген анықтамалармен сәйкес келмейді. Батыс грамматикасы, оның ішінде, француз грамматикасына негізделіп жасалғандықтан, түрік тілінің өзіне тән ерекшеліктердің тыс қалатын жерлері де бар.

1979 жылы жарық көрген екінші сөздік – Vecihe Hatipoğlu-ның «Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü» (Грамматикалық терминдер сөздігі). Бірнеше еңбекті талдай отырып жасалған сөздікте көптеген терминнің османлы, француз,

ағылшын, неміс тілдеріндегі баламалары көрсетілген және әр терминнің анықтамасын жасау арқылы мысалдар келтірілген. Түрік тілінің құрылымына сай талданғандықтан, белгісіз ұғымдарға жаңа атаулар табылды. Әр тармаққа қатысты терминдер туралы әртүрлі дереккөзде қолданылатын кейбір ережелер жинақталған (құрастырылған) атауымен берілген. Қолдану жиілігіне қарай кейбір терминдердің сілтемелері де көрсетілген. Сөздіктің каталог бөлімінде османлы-түрікше, француз-түрікше, ағылшын-түрікше, неміс-түрікше каталогтары көрсетіліп, 600-ге жуық терминдерді қамтиды. Жалпы 176 парақты құрайтын еңбектің 140 беті сөздіктен, қалған бөлігі каталогтардан тұрады. Еңбектің алғысөзінде «грамматика саласындағы кейбір негізгі ұғымдар тұрғысынан ел ауқымында тұрақтылыққа, келісімге, бірлікке қол жеткізу үлкен пайда әкеледі» деп жазылды. «**Мағынаның тарылуы**» (anlam daralması) термині сөздікте төмендегідей көрсетілген: (франц. restriction sémantique; ағыл. semantic restriction; нем. bedeutungsbeschränkung, bedeutungsverengung) Кең ұғымдары бар сөзді осы ұғымдардың ішіндегі тек бір мағынамен байланыстыра алуы: тауар (mal) (кең мағынада барлық тауар атауы, тар мағынада жануар, мал атауы), жеміс (yemiş) (кең мағынада барлық жеміс түрі, тар мағынада інжір), көкөніс (salatalık) (кең мағынада салаттар жасауға болатын кез келген көкөніс түрі, тар мағынада қияр) мысалдарында көруге болады [8, 5 б.]. Алдыңғы сөздікпен салыстырғандағы артықшылығы – терминдердің анықтамасы түрік тілінің грамматикасын ескере отырып жасалған, дегенмен, тіл білімінің көптеген термині сөздікке енгізілмеген.

1988 жылы Berke Vardar, N. Güz, E. Öztokat, M. Rıfat, O. Senemoğlu және E. Sözerдің бірлескен авторлығымен «Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü» (Лингвистикалық терминдердің түсіндірме сөздігі) жарық көрді. Түрік тілі мекемесінің аясында жүргізілген зерттеулерді қолдану арқылы дайындалған бұл еңбекте терминдердің неміс, француз және ағылшын тілдеріндегі баламалары келтірілген. Терминге

байланысты мәліметтер мейлінше толық берілген. Сөздік қорындағы теорияларымен немесе зерттеулерімен лингвистикада ерекше орын алатын 50 лингвистің қосқан үлесі мен еңбектері де мақалалар аясында талқыланды. Сөздікте 1274 термин бар. Барлығы 295 бетті құрайтын еңбектің 237 беті сөздіктен, ал екінші бөлімі каталогтардан тұрады. Сөздікте «**леп**» (ünlem) терминінің анықтамасы былайша көрсетіледі: (нем. interjektion, ausruf, empfindungswort, франц. interjection, ағыл. interjection). Сөйлеушінің эмоционалды реакциясын білдіретін: қорқыныш, қуаныш, таңданыс, аяушылық, шақыру, бұйрық беру, тыйым салу т.б. сөздері. Бір сөйлемді көрсететін және құрай алатын сөз. Мысалы, а!, ай!, я!, хади!, вай! сөздері түрік тіліндегі лептердің қатарына жатады. Рефлексиялар, атаулар, әрекеттер және т.б. сөздер леп белгісі ретінде де қолданыла алады. Леп белгісі бар сөйлемдер лепті сөйлемдер деп аталады [9, 236 б.]. Еңбекте тіл білімі терминдері қалыптасқан форматта берілген, сондай-ақ терминдердің анықтамалары қысқа болып, нақты, әрі ұғынықты түсіндірілген.

Араға бір жыл салып, 1989 жылы Ahmet Topaloğlu-ның «Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü» (Тіл білімі терминдерінің сөздігі) жарыққа шықты. Грамматикалық терминдерді қамтитын 36 еңбек пен 65 мақалаға талдау жасай отырып, жарық көрген сөздік. Талдау нәтижесінде бір-бірінен азды-көпті ерекшеленетін 2433 термин шығарылып, 473 тармақ ретінде сөздікке енгізілді. Терминдерге анықтама бермес бұрын жақшаның ішінде османлы және француз тілдеріндегі баламалары көрсетілген. 228 беттік еңбектің 167 беті – сөздік, ал екінші бөлігі – каталогтардан тұрады. Сондай-ақ, еңбектің алғысөзінде грамматикалық тұрғыдан шатасуды жоюға деген үміттің бар екендігі туралы сөз қозғалды. Аталған сөздікте «**баяндауыш**» (yüklem) терминінің анықтамасы былай көрсетілген: (осм. haber, müsned; франц. attribut, prédicat). Сөйлемнің ішінде берілетін белгілі ұстаным, ой және сезімді білдіріп, барлық сөйлем мүшесімен байланысатын негізгі мүше, ол етістік немесе зат есімнен жасалуы мүмкін. Мысалы, Мехмет

келеді. Осы уақытқа дейін қандай жерлерді араладыңыз? Кітап оқу - өте жақсы әдет. Сіз іздеген адам менмін. Бала ауырып жатыр. Салыстырыңыз: етістікті, есімді баяндауыш [10, 166 б.].

1992 жылы Nurettin Кош-тың «Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü» (Лингвистикалық терминдердің түсіндірме сөздігі) жарық көрді. Терминдер анықталғанға дейін жақша ішінде неміс, француз және ағылшын тілдерінде баламалары келтірілген. Сөздікте 858 термин бар. 371 беттік жұмыстың 322 беті сөздік, ал қалған бөлігі каталогтардан тұрады. Терминдердегі шатасуды болдырмау мақсатында дайындалған бұл еңбекте біртұтастыққа бару қажеттілігі анықтамалармен қатар, терминдермен де көрсетілген. Мысалы, «**шақ**» (zaman) термині (нем. tempus, zeitform; франц. temps; ағыл. tense) тартылыс әрекетімен белгіленген ұзақтық ұғымы. Әдетте бұл әрекет төрт бөлек уақытта жүреді деп саналады: өткен шақ, осы шақ, келер шақ, кең уақыт (оларды қараңыз) [11, 322 б.]. Тек қана терминнің анықтамасы берілмей, сонымен қатар, олардың түрлеріне де сілтеме берілген. Терминдердің анықтамасы барынша түсінікті түрде жазылған, алайда алдыңғы сөздіктермен салыстырғанда қалыптасқан терминдердің саны аз көрсетілген.

1997 жылы алғаш рет тек қана лингвистика саласы бойынша түркі тілдеріне ортақ E.Gürsoy-дың «Türk Dünyası Gramer Terimler Kılavuzu» (Түркі әлемінің грамматикалық терминдер сөздігі) жарыққа шықты. Еңбекте 17 түркі тілінің тіл білімі терминдерінің атаулары салыстырмалы түрде берілген. Автор еңбектің алғысөзінде «ортақ тіл» тақырыбына тоқталған. Оның ойынша, түркі тілдерінің «ортақ тілін» қалыптастырудан гөрі «қарым-қатынас тілінің» мәселесі туралы сөз қозғау әлдеқайда орынды. Егер тілдегі ортақтық керек болса, оны тек ғылыми терминдермен қалыптастыруға болады. Ойдан шығарылған сөздердің өзінде серіктестікке қатысты бастамаларды іс жүзінде жүзеге асыруда қиындықтар бар. Түрік тіліндегі осы сын-қатерге мысал ретінде грамматикалық терминге назар аудару жеткілікті болады.

Түркия түрік тіліндегі стандартты грамматикалық терминдерге сай болу үшін, біздің ғалымдарымыз бен мекемелеріміз бәріне бірдей шарттармен келісім шарттарды біріктіріп жатыр. Осы қажеттілікті ескере отырып, проф. доктор Ахмет Топалоглу және проф. доктор Зейнеп Коркмаз дайындаған грамматикалық терминдер үлкен қажеттілікке жауап берді. Грамматикалық терминдер нұсқаулығының артында нұсқаулықтағы әр түрік тілі үшін грамматикалық терминдердің индексі келтірілген. Индекстегі терминдердің жанындағы нөмір – бұл термин кездесетін абзац нөмірі. Өкінішке орай, грамматикалық терминдердің якут, чуваш, қарақалпақ, қырым татары және карайым эквиваленттерін сөздікке қосу мүмкіндігі болмады. Егер болашақта сөздік қайта басылатын болса, оған якут, чуваш, қарақалпақ, қырым татары мен карайым тілдерінің баламаларын қосқысы келетіндігін ескертті. Сөздіктегі «**туыстас тілдер**» (akraba diller) термині: Az.: gohum dillâr; Tkm.: garındaş diller; Gag.: senselâ dillâr ~ akraba dillâr; Özb.; garindâş tillar; Uyg.; tuğqan tillar; Tat.; qardâş tellâr; Bşk.: qârzâş teldâr; Kmk: kardaş tiller; Krç.-Malk.: cuwuk tille; Nog.; kardaş tîller ~ yakın (yuwîk) tîller; Kzk.; tuvvistas tilder; Krg.: tekteş tilder; Alt.: kanndaş tilder; Hks.: çağın tîller ~ tujan tîller; Tuv.: törel tildâr; Şor.: *kanndaş tiller; Rus.: rodstvenniye yazıki; родственные языки деп берілген [12, 15 б.].

1999 жылы Mehmet Hengirmen-нің «Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü» (Грамматикалық және лингвистикалық терминдер сөздігі) басылып шықты. Мағынасы бірдей және қоғамда ең көп қолданылатын терминдердің түріктіліндегін нұсқасына артықшылық беріліп, еңбекте бірдей мағынадағы терминдердің атауларына сілтеме жасалған. Терминдердің анықтамасын бермес бұрын жақша ішінде термин атауының ағылшын, неміс және француз тілдерінде баламалары келтірілген. Сөздікте 1527 термин бар. 448 беттен тұратын еңбектің 448 беті сөздік болып табылады. Грамматика мен лингвистика саласындағы терминдердің бірзділігін қамтамасыз ету – еңбектің алғысөзінде жазылған негізгі мақсатының бірі. Мысалы, «**аралас тіл**» (karma

dil) (ағыл. mixed language; нем. mischsprache; фран. langue mixte) әр түрлі әлеуметтік факторлардың нәтижесінде екі немесе одан да көп тілден алынған элементтерді бірлесіп қолдануға негізделген, уақыт өте келе ерекше құрылымға ие болған тілдер. Аралас тілдер Жерорта теңізі жағалауларында және әртүрлі елдермен сауда-саттық қатынастары дамыған шалғайдағы отарлық елдерде кездеседі. Ең көп тарағаны – Жерорта теңізіндегі француз, испан, араб және итальян тілдерінің араласуы, сонымен қатар, сабир және ағылшын тілдерінің Қиыр Шығыста қытай тілімен араласуының нәтижесінде пайда болған пиджин-ағылшын тілі [13, 347 б.]. Еңбекте тіл білімінде қолданып жүрген өзекті терминдер қамтылған. Берілген анықтамалардың барлығы егжей-тегжейлі түсіндіріліп, оқырмандарға тіл білімі терминдерін кеңінен түсінуге мүмкіндік беретін, сондай-ақ, ережеге сай жазылған еңбектердің бірі.

2007 жылы атақты түрік лингвисті Zeynep Korkmaz-дың «Gramer Terimleri Sözlüğü» (Грамматикалық терминдер сөздігі) жарық көрді. Түрік тілі және басқа түрік кітаптары саласында жазылған барлық грамматикаға қатысты 200-ден астам мақаланы талдау арқылы жасалған еңбек тек грамматикалық терминдерді ғана қамтыды. Терминдердің анықтамасынан бұрын жақшаға неміс, француз, ағылшын, османлы түрікше тілдеріндегі баламалары келтірілген. Терминдердің анықтамаларынан кейін мысалдар келтіріледі және олар, көбінесе, әдеби шығармалардан таңдалған сөйлемдерден болады. Бағалау кезінде баламасы біреуден көп және аналогы жоқ құрылымы мен мазмұнындағы қателіктерге байланысты баламалары қабылданбаған, анықтамалары жеткіліксіз немесе дұрыс емес терминдер сөздікке енгізілмеген. Терминдерді талдаудан өткізу барысында ғалымдар тарапынан мақұлданған және түрік тілінде қалыптасқан терминдерді дәл сол күйінде қабылданып, ал қалыптаспаған терминдер Түрік тілі ұйымының (TDK) грамматика ғылымы және қолдану бөлімі құрған комиссияда талқыланып, таңдалған.

Әр тармаққа қажетті анықтамалар мен түсініктемелер жасалған, алдыңғы анықтамалардағы жіберілген кемшіліктер жойылып қателері түзетілген. Сонымен қатар, қолайсыз анықтамаларға сәйкес баламалар табуға тырысқан. Терминдерге жатпайтындары сұрыпталып, алдыңғы жарияланған сөздіктерде кездеспеген көптеген жаңа термин қосылған. Сөздікте 1155 термин бар. 296 беттен тұратын еңбектің 254 беті сөздік, ал қалған бөлігі каталогтардан тұрады. Бұл жұмыстың алғашында жазылған басты мақсаты – түрік тілінде барлық лингвистердің тарапынан мақұлданған терминдердің бірлігін қамтамасыз ету болған. Мысалы, «грамматика» термині келесідей анықталады: gramer (нем. grammatik, sprachlehre; фран. grammaire; ағыл. grammer; осм. ilm-i sarf ü nahv, ilm-i kavaid). Тілді дыбыстық, формалық және сөйлемдік құрылымдары мен әртүрлі элементтері арасындағы мағыналық қатынастар тұрғысынан зерттейтін және олардың ережелері мен қызмет ету ерекшеліктерін анықтайтын ғылым. Фонетика, морфология, синтаксис және семантика грамматиканың негізгі бөліктері болып табылады. Сипаттамалық грамматика (функционалды грамматика, статикалық грамматика), тарихи грамматика және салыстырмалы грамматика түрлері бар [14, 75 б.]. Аталған сөздік білікті лингвистердің тарапынан қолдау тапқан ең өнімді еңбек болып табылады. Тіл білімі терминдерінің атауы мен анықтамасы қатесіз, әрі түсінікті форматта берілген.

2013 жылы Günay Karaağaç-тың «Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü» (Тіл білімі терминдерінің сөздігі) жарыққа шықты. Жалпы лингвистика және жеке лингвистикада зерттеуші ғалымдар арасындағы бір ізділіктің болмауы өзекті мәселелердің бірі. 4000-ға жуық терминді қамтитын лингвистикалық терминдер сөздігі осындай мәселелердің арасындағы түсініспеушіліктерді жоюға тырысты. Түрік тілінде қарым-қатынас кезінде кездескен қиындықтарды жеңу үшін авторлар зерттеу және оқу процесінде жиналған мәліметтермен бөлісе отырып осы сөздікті

шығарған. Сөздіктегі мәліметтер ешбір тілдік қарым-қатынастан ауытқымай, жан-жақты түсіндірілген, өйткені авторлардың мақсаты терминдерді түсінікті тілде жеткізу болған. Алдыңғы сөздіктерден ерекшелігі жақша ішінде терминдердің тек ағылшынша атауы берілген. Еңбектің соңғы жағында лингвистикалық терминдердің ағылшынша атауы беріліп, оның жанында түрікше атауы көрсетілген: abbreviation – kısaltma, abduction – kurgulama, abessive – yokluk durumu, ablative case – uzaklaşma durumu, ablative of agent – öznelik uzaklaşma durumu. «**Ашық сөйлеу**» термині сөздікте келесідей түсіндірілген: açık konuşma (open speech): сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы қарым-қатынастың ашық, нақты және түсінікті түрде болуы. Ашық сөйлеуде сөздер ауыспалы мағынада емес, жалпы және тура мағынасында қолданылады. Синтаксисте бұл грамматикалық тұтастық, логикалық және семантикалық жүйелілік аяқталған сөйлеу түрі. Түсініксіз сөйлеудің негізгі себептерін тіл іші және тіл сырты деп екі топқа бөлуге болады: 1. Тіл сырты себептері: а. тақырып бойынша жеткілікті ақпараттың болмауы; б. Ойлаудың жеткіліксіздігі; с. Қолданылған сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын жеткілікті білмеу; с. Тілді жақсы білмеу; d. сөйлеушінің дауыс мүшелерінің бұзылуы. 2. Тіл ішілік себептер: а. Бірдей дыбысталу мен көп мағыналылық; б. Сөйлем элементтерін өз орнында қолданбау; с. Сөйлеу мәтінінде грамматикалық келісімділік пен логикалық жүйеліліктің жоқтығы; d. Екпін мен интонацияны, қимылдар мен қимылдарды және дене қимылын жеткіліксіз қолдану. Сөйлеуде осы қасиеттердің біреуінің немесе бірнешеуінің болуы анық сөйлеуге, жіберілген хабарламаны жеңіл және дұрыс жолмен қабылдауға мүмкіндік бермейді. Салыстырыңыз: Сөйлеу, жабық мәтін [15, 22 б.].

2019 жылы А. Kocaman, S.Özsoy, K. İmer авторлығымен «Dilbilim Sözlüğü» (Лингвистикалық сөздік) жарық көрді. Р.Х. Оздемирдің алғашқы лингвистика курсы 1933 жылдан бастап Түркияда оқытылады. Әсіресе, 70-ші жылдардан

бастап лингвистикадағы өзгерістермен қатар жаңа сөздік дайындау қажеттілігі туды. Бұл сөздік, оның 1500-ге жуығы анықталған және ұсынылған терминдерімен бірге 2000-ға жуық терминдерді қамтыды. Алдағы кезеңдерде жауапты лингвистердің қосқан үлесінің арқасында бұл сөздік анағұрлым сауатты және толық форматта жазылған. Сөздіктің алғашқы бөлімі терминдердің анықтамасынан, екінші бөлімі лингвистер және олардың жарық көрген еңбектері туралы мәліметтерден, үшінші бөлімі каталогтардан тұрады. Каталог бөлімінде терминдердің ағылшынша-түрікше атаулары берілген. Мысалы, «**негіз**» терминінің анықтамасы: gövde (stem) морфология. Сөз тудырушы жұрнақтарының жалғанған бөлігі. Бұл мағынада негіз түбір немесе туынды фома бола алады, мысалы: сөмке+лер+дің сөзінде -лер көптік жалғауы жалғанған сөмке сөзі түбір болса, -дің ілік септігі жалғанған бөлік сөмке+лер сөзімен бірге негіз болады [16, 144 б.].

XX ғ. басынан бүгінге дейін түрік білімі бойынша он терминологиялық сөздік жарыққа көрді. Оның ішінде біреуі – түркі тілдеріне ортақ анықтамалық сөздік, қалған тоғызы – түсіндірме сөздік. Тіл білімі сөздіктерінің арасында Zeynep Korkmaz-дың «Gramer Terimleri Sözlüğü» және Günay Karaağaç-тың «Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü» барлық талаптарға сай жасалып, оқырмандар арасынан ерекше қолдау тапқан сөздіктер. Сонымен қатар, E.Gürsoy-дың «Türk Dünyası Gramer Terimler Kılavuzu» сөздігі тіл білімі бағыты бойынша 20-ға жуық түркі тілдерін қамтыған алғашқы ортақ сөздік. Болашақта осы бағыттағы сөздіктер жарық көрсе, тіл білімі саласында айтарлықтай тұрақтылық орнайды деген сенімдеміз.

Қорытынды

Қазақ және түрік тілдерінде XX ғ. екінші жартысынан бастап жарық көрген тіл білімі сөздіктеріндегі терминдер әлі толық жүйеленбеген. Белгілі бір сөздікте бір атаумен, ендігі бір сөздікте басқаша атаумен беріліп

жүрген терминдер көптеп кездеседі. «Тіл білімі» термині 1949 жылы TDK, Hatipoğlu, Vardar, Koç және Hengirmen сөздіктерінде бірге жазылған, ал Тораоғлу және Korkmaz сөздігінде бөлек көрсетілген. Қазақ тілінде жарық көрген сөздік саны өте аз, соңғы уақытта тек Ғ. Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің

түсіндірме сөздігі» 2010 жылы жарық көрді. Тіл білімі үнемі ізденісті талап ететін, өзгеріс үстінде болатын сала болғандықтан, сөздіктердің жаңарып тұруы маңызды. Екі тіл арасындағы тіл білімі сөздіктері некен-саяқ. Болашақта тіл білімі ғалымдары бұл жұмысты қолға алады деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Muharrem E. Türk dil bilgisi / E. Muharrem. - İstanbul: Cilt, 2009. - 407 s.
2. Кеңесбаев І. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі / І.Кеңесбаев, Т.Жанұзақов. - Алматы: Ғылым, 1966. - 208 б.
3. Аманжолов А.С. Қазақша-орысша лингвистикалық терминология сөздігі / А.С.Аманжолов. - Алматы: Қазақ университеті, 1997. - 85 б.
4. Салқынбай А. Лингвистикалық түсіндірме сөздігі / А.Салқынбай, Е.Абақан. - Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. - 304 б.
5. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / Ғ.Қалиев. - Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. - 548 б.
6. Авакова Р.А. Қазақша-түрікше, түрікше-қазақша лингвистикалық терминдердің анықтамалық сөздігі / Р.А. Авакова, С.М. Арбатлы, А. Ж. Назарова, Г. К. Теменова. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 98 б.
7. Kocaman A. Dilbilim terimleri sözlüğü / A. Kocaman. - Ankara: Türk dil kurumu, 1949. - 252 s.
8. Hatipoğlu V. Dilbilgisi terimleri sözlüğü / V.Hatipoğlu. - Ankara: Türk dil kurumu, 1972. - 176 s.
9. Vardar B. Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü / B.Vardar, N.Güz, E.Öztokat, M.Rifat, O.Sonem oglu, E.Sözer. - İstanbul: ABC Kitabevi, 1988. - 295 s.
10. Topaloğlu A. Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü / A.Topaloğlu. - İstanbul: Ötüken, 1989. - 228 s.
11. Koç N. Açıklamalı dilbilgisi terimleri sözlüğü / N.Koç. - İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1992. - 371 s.
12. Gürsoy E. Türk dünyası gramer terimler kılavuzu / E.Gürsoy. - Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 1997. - 190 s.
13. Hengirmen M. Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü / M. Hengirmen. - Ankara: Engin yayınevi, 1999. - 448 s.
14. Korkmaz Z. Gramer terimleri sözlüğü / Z.Korkmaz. - Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 2007. - 296 s.
15. Karaağaç G. Dil bilimi terimleri sözlüğü / G.Karaağaç. - Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 2013. - 936 s.
16. Kocaman A. Dilbilim Sözlüğü / A.Kocaman, S.Özsoy, K.İmer. - İstanbul: Boğaziçi üniversitesi yayınevi, 2019. - 352 s.

Б. Асхатқызы, Ү.Т. Қыдырбаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Словари языкознания на казахском и турецком языках с XX века по настоящее время: сравнительный анализ

Аннотация. Лингвистика – это отрасль науки, которая отражает внутренние законы и правила языка. Благодаря словарям, изданным в области лингвистики, можно увидеть, сформированы ли термины в определенной системе или нет. В статье анализируется описание лингвистических словарей, издаваемых на казахском и турецком языках с XX века до наших дней. На изменение языка в течение столетия влия-

ют различные факторы. Например, в казахском языковедении до обретения независимости большинству терминов давались русские названия. Грамматика арабского, персидского и западных языков оказала особое влияние на формирование турецкой лингвистики. В ходе статьи анализируются особенности и недостатки внутренней структуры словарей и определяется их количество. Также приводится пример лингвистического термина по каждому словарю. В ходе исследования был использован лингвистический метод, а именно, метод сравнительно-исторического анализа и описания.

Ключевые слова: лингвистика, словарь, казахский язык, турецкий язык, описание, система, особенность, недостаток.

B. Askhatkyzy, U.T. Kydyrbayeva

AL-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Dictionaries of linguistics in the Kazakh and Turkish languages from the XX century to the present: comparative analysis

Abstract. Linguistics is a branch of science that reflects the internal laws and rules of the language. Thanks to dictionaries published in the field of linguistics, you can see whether terms are formed in a particular system or not. The article analyzes description of linguistic dictionaries published in the Kazakh and Turkish languages from the twentieth century to the present day. Various factors have influenced the change in language throughout the century. For example, in Kazakh linguistics before independence, most of the terms were given Russian names. The grammar of the Arabic, Persian and Western languages had a particular influence on the formation of Turkish linguistics. In the article, there are analyzed features and disadvantages of the internal structure of dictionaries and there has been determined their number. An example of a linguistic term for each dictionary is also provided. There were used such linguistic method as comparative historical analysis and description.

Key words: linguistics, dictionary, Kazakh language, Turkish language, description, system, feature, disadvantage.

References

1. Muharrem E. Türk dil bilgisi [Turkish grammar] (Cilt, Istanbul, 2009), [in Turkish].
2. Кеңесбаев І., Жанузакөв Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі [Russian-Kazakh dictionary of linguistic terms] (Gylym, Almaty, 1966, 208 p.), [in Kazakh].
3. Amanzholov A.S. Kazaksha-oryssha lingvistikalık terminologiya sөzdigi [Kazakh-Russian dictionary of linguistic terminology] (Kazak university, Almaty, 1997, 85 p.), [in Kazakh].
4. Salkynbai A., Abakan E. Lingvistikalık tusindirme sөzdigi [Linguistic explanatory dictionary] (Sozdik-Slovar, Almaty, 1998, 304 p.), [in Kazakh].
5. Kaliev G. Til bilimi terimderiniń tusindirme sөzdigi [Explanatory dictionary of linguistics terms] (Pavlodar state university named after S. Toraigyrov, Pavlodar, 2010, 548 p.), [in Kazakh].
6. Avakova R., Arbatly S.M., Nazarova A.J., Temenova G.K. Kazaksha-turikshe, turikshe-kazaksha lingvistikalık terimderdin anyktamalyk sөzdigi [Reference dictionary of Kazakh-Turkish, Turkish-Kazakh linguistic terms] (Kazak university, Almaty, 2013, 98 p.), [in Kazakh].
7. Kocaman A. Dilbilim Terimleri Sözlüğü [Dictionary of linguistic terms] (Turkish language society, Ankara, 1949, 252 p.), [in Turkish].
8. Hatipoğlu V. Dilbilgisi terimleri sözlüğü [Dictionary of grammar terms] (Turkish language society, Ankara, 1972, 176 p.), [in Turkish].
9. Vardar B., Güz N., Öztokat E., Rifat M., Sonem oğlu O., Sözer E. Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü [Dictionary of annotated linguistic terms] (ABC publishing house, Istanbul, 1988, 295 p.), [in Turkish].
10. Topaloğlu A. Dil bilgisi terimleri sözlüğü [Dictionary of grammar terms] (Ötüken, Istanbul, 1989, 228 p.), [in Turkish].
11. Koç N. Açıklamalı dilbilgisi terimleri sözlüğü [Dictionary of annotated linguistic terms] (İnkilap publishing house, Istanbul, 1992, 371 p.), [in Turkish].

12. Gürsoy E. Türk dünyası gramer terimler kılavuzu [Guide to grammatical terms of the Turkic world] (Publications of turkish language society, Ankara, 1997, 190 p.), [in Turkish].
13. Hengirmen M. Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü [Dictionary of grammatical and linguistic terms] (Engin publishing house, Ankara, 1999, 448 p.), [in Turkish].
14. Korkmaz Z. Gramer terimleri sözlüğü [Dictionary of grammatical terms] (Publications of turkish language society, Ankara, 2007, 296 p.), [in Turkish].
15. Karaağaç G. Dil bilimi terimleri sözlüğü [Dictionary of grammatical terms] (Publications of turkish language society, Ankara, 2013, 936 p.), [in Turkish].
16. Kocaman A., Özsoy S., İmer K. Dilbilim sözlüğü [Dictionary of linguistics] (Boğaziçi university publishing house, Istanbul, 2019, 352 p.), [in Turkish].

Авторлар туралы мәлімет:

Асхатқызы Ботагөз – Түрксой кафедрасының 2 курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Қыдырбаева Үміт Тұрсынбайқызы – Ph.D., түрксой кафедрасының меңгерушісі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Askhatkyzy Botagoz – the 2nd year master's student of the Department Turksoy, AL-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kydyrbayeva Umit Tursynbaikyzy – Ph.D., Head of the Department Turksoy, AL-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сөздіктердің даму тарихы және түркі сөздіктері

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі тілдерінің бастапқы кезеңінен күні бүгінге дейінгі сөздік түрлері мен сөздіктердің қолдануы ғылыми теориялық тұрғыда жан жақты қарастырылады. Ислам діні қабылданғаннан кейін араб, парсы тілдері ең маңызды тілдердің бірі болып, кейінірек батыста ғылымның дамуымен латын, грек тілін қолдану үрдіске айналды. Мақалада осман дәуірінде қолданыста болған сөздіктер мен түркі әлемі, шағатай тіліндегі сөздіктердің қазіргі таңда маңыздылығын түсіндіре отырып, сөздіктердің ішкі құрылымы мен ерекшеліктері сипатталады. Елдің ұлт болып сақталуын, халықтың рухани байлығының болашаққа бұлжытпай жеткізілуін сөздіктер қамтамасыз етеді. Яғни тілдің грамматикалық ережелері мен жүйесін сақтап қалатын грамматикалық кітаптар мен сөздіктер екі үлкен фактор екендігі мақалада баяндалады. Белгілі бір тілдің сөздіктері өз алдына сол замандағы тіл табиғатын зерттейтін, ілімдердің даму дәрежесін айғақ ретінде әрі сол кездегі актив қолданыстағы сөздік қорды көрсететін көмеکشі дерек ретінде құнды тарихи ескерткіш болып табылады.

Түйін сөздер: сөздік, османлы тілі, шағатай тілі, шет тілі, түркі, лексикография.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-122-129>

Түсті: 16.02.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 18.03.2021

Кіріспе

Тіл адамдардың бір бірімен хабар алысуының ең қажетті құралы болып табылады. Сан жылдар бойы халықтар тіл арқылы қарым қатынас жасауда және бір бірінің тілдерін үйренуде. Қазіргі жаһандану кезеңінде тіл үйрену негізгі қажеттіліктердің бірі. «Бір тіл білген - бір адам, екі тіл білген - екі адам» дегендей, көп тілді меңгерсең мемлекетпен мемлекет арасындағы қарым қатынасты нығайтуға, ұлт пен ұлттың арасындағы байланысты жеңілдетуге мол септігін тигізеді. Қазіргі заман талабының бірі, халықтар арасындағы байланыс құралының негізі - ағылшын тілінде болып тұр. «Ана тілін арың бұл, ұятың боп тұр бетте, өзге тілдің

бәрін біл, өз тіліңді құрметте» деп Қадыр Мырза Әли ағамыз айтқандай, адам үшін өмірдегі ең бағалы құндылықтың бірі ана сүтімен дарыған қасиетті - өз тілі. Тіл халықтың ең негізі байлығы. Көптілді меңгерудің басты себебі сол ұлттың тілінде ойлап рухани әлеміне қадам басып, мәдениетіне жақындай түседі. Адам мен адамды, ұлт пен ұлтты, халықты жақындастырады. Тіл білудің пайдасы адамның әлем тануы, қарым-қатынас жасауы, білімін арттыру мүмкіндігі екі - үш есеге артады.

Қазіргі таңда елбасымыздың жолдауы арқылы үш тұғырлы тіл білу негізге алынуда. «Әлемде Қазақстан халқы үш тілді білетін, жоғары білімді ел ретінде танылуы керек. Бұл: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс

тілі – ұлтаралық тіл, қатынас тілі және ағылшын тілі- жахандық экономикамен сәтті ықпалдасудың тілі» деді елбасымыз.

Жоғарыда көрсеткеніміздей тіл – мемлекеттер арасында мәдениет, білім, экономика, сауда және т.б. салаларда бір бірімен ынтымақтастығын нығайтатын, сондай ақ халықаралық қоғамдастыққа интеграциялануда тіларалық коммуникациясыны қамтамасыз ететін әлеуметтік құбылыс. Басқа тілдерді білмеу адамның дұрыс өмір сүруін қиындата түскендей. Себебі біз өмір сүріп отырған жахандану дәуірі шекараны білмейтін, көп тілде сөйлейтін заман. Өмір қажеттілігінен туындап отырған шет тілін үйрену үшін, білім алу үшін сөздіктердің маңызы зор. Өйткені, сөздіктер тілдік қазынаның баға жетпес қоры болып табылады. Шет тілінің лексикасын үйрену үшін сөздіктерге жүгіну орынды. Әлемде бір тілді толық меңгерген адам кемде кем. Себебі уақыт өте келе тарих пен тіл дамиды, көркейеді. Кей сөздер ұмытылып, кейбір сөздердің орнына жаңа сөздер қолданысқа келеді.

Сөздіктер тілдің құтқарушысы, қорғаушысы, сонымен қатар тілдің тұтастығын, грамматикалық ережелерін сақтап қалушы болып табылады. Тіпті еуропалықтар жабайы тілді халықтарды тану үшін олардың тілдерін грамматикалық сөздіктерінен үйренген. Ш.Сами өзінің «Камус-и турки» атты сөздігінде былай деп баяндайды: «Егер бір тілдің грамматикалық кітабы және сол тілдің түсіндірме сөздігі болмаса заман өте келе қолданысы жалпыланып, одан кейін жойылып кету қаупіне ұшырап және түсіндіріме сөздігі жоқ елдер тілдік қазынасын жоғалтады».

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада сөздік атауынан бастап сөздік түрлері және қолданымы баяндалады. Сөздік аланында жұмыс жасалған еңбектер көрсетіліп, сараланады. Түркі әлемінде жарық көрген алғашқы сөздік М.Қашқаридің «Диуани Лұғат ат Турік» атты еңбегінен бастап қыпшақ тілі, османлы тілі, шағатай

тілі, арабша/парсы тіліндегі сөздіктердің ішкі құрылымы талданады. «Түркі сөздіктерінің құрастырылудағы негізгі мақсаттары қандай?» сұрағына зерттеу жасалынады. Түркі сөздіктерінің шығу тарихы мен оның эволюциясы зерделенеді. Мақаламыздың методологиялық негізін отандық және түркі әлеміндегі сөздіктер құрап отыр. Яғни ұсынылып отырған еңбегімізде сөздіктерді тарихи- салыстырмалы сипатта баяндау, сипаттау және тұжырымдау әдістері қолданылды.

Талқылау және нәтижелер

Қазіргі таңда сөздіктердің түрлері өте көп, айтар болсақ лингвистикалық, филологиялық және анықтама сипатындағы энциклопедиялық сөздіктер және т.б. Жахандану үдерісі интернеттің дамуы онлайн, офлайн және аудио сөздіктердің пайда болуына әкеледі.

Энциклопедиялық сөздіктер - белгілі бір салаға байланысты ұғым, дерек, құбылыстар сипатталады, ал лингвистикалық сөздіктерде әліпбилік тәртіппен белгілі бір тілдің лексикасы мен фразелогиясын түсіндіруді мақсат етеді. Бұл сөздіктер әдеби тілдің әбден қалыптасып, халықтың тіл мәдениеті кемелденген тұста, сөз байлығын нормалық тұрғыдан сипаттау қажеттіліктерінен туындаған және келешек ұрпаққа тілдік мұра ретінде жеткізіледі. [1, 509]. Лингвистикалық сөздіктер болса өзара екі тілді немесе көп тілді аударма сөздіктер болып бөлінеді. Аударма сөздіктер бір тілдегі сөздердің екінші бір тілде балама сөздерімен беріліп, елдер арасында сөз алмасу үрдісін, өзара қарым қатынас жасауды дамытып жатса, түсіндірме сөздіктер сөздердің лексика- грамматикалық сипатын таныстырып, маңызды ақпараттық дереккөзін сақтаған рухани қазына ретінде қабылданады. Тіл білімінің түсіндірме сөздіктеріне бойынша О.С. Ахманова, І. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов зерттеулер жасаған.

Көптеген елдерде өз тілдеріндегі ұлттық тілдің түсіндірме сөздіктерін жасау мемлекеттің тіл саясатының

негізгі бөлігі ретінде арнайы мемлекеттік бағдарламаларына енуде. Елбасының «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында ауқымды жұмыстар жасалынған. «Орфоэпиялық сөздік», «Орфографикалық сөздік», «Фразеологиялық Сөздік», «Синонимдер сөздігі» және т.б. сөздіктер, «Емлесі қиын сөздер», «Қазақ есімдері», «Қазақ жер су аттары» сынды көптеген нормативті сөздік анықтамалар шығарылған [2, 7].

Синонимдер – қай тілдің болса да тіл байлығының көрсеткіші, сөз қорының алтын сандық, асылқазынасы. [3, 9]. Соған байланысты синонимдер сөздігі сөздің экспрессивті – стилистикалық реңі мен мағынасын сол сөзге мағынасы жағынан жуық келетін басқа бір сөзбен түсіндіріп, синонимдік шоғыр жиынтығын құрауда. Омонимдер сөздік тұлғасы бір болып мағыналары әр түрлі сөздерді қамтиды, антонимдер сөздігі болса мағыналары қарама-қарсы сөздерді қамтиды. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі бойынша жасалынған еңбектер: *Бизақов С. «Синонимдер сөздігі», Бизақов С., Болғанбаев Ә., Дәулетқұлов Ш. «Қазақ тілінің синонимдер сөздігі»* сынды сөздіктер

Орфографикалық сөздік тілдің лексикасын жан жақты қамтып, сөздердің қалай дұрыс жазылуы керектігін көрсетеді. [4, 6]. Қазақ тілінің орфографикалық сөздіктері 1941 жылдан бастап кирил графикасына көшуіне байланысты түзіле бастады: *«Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі», Балақаева М., «Емле сөздігі», Сыздықова Р., Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш», «Емле және тыныс белгілері», Уәлиев Н., Алдашева А «Қазақ орфографиясында қиындықтар» Р.Сыздық, Н.Уәли, Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова, Қ.Есенова, С.Жапақов, Н.Әміржанова, А.Әмірбеков. «Орфографиялық сөздік» және т.б. зерттеулер жасалынған. Орфоэпия – (грекшеден тура, дұрыс) ұлт тілінің нормасына сәйкес, оның дыбыстық құрылымының бірлігін сақтайтын, әдеби тілде тарихи кезеңдерде шыңдалып, тұрақталған ауызекі сөйлеу тілі ережелерінің жиынтығы болып табылады.*

[5, 3] Демек орфоэпиялық сөздік – сөздердің әдеби айтылуын және екпінін қамтитын сөздік. Орфоэпиялық сөздіктер ішінде алғаш 1977 жылы Қ.Неғалиеваның *«Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі»* Кейінірек 1981 ж. М. Дүйсебаеваның *«Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі»* жарыққа шықты.

Сөзжасамдық сөздік тілде қолданыста бар негізгі және мәнді сөздердің сөзжасамдық құрылысын айқындайды. Бұл сөздікте бір түбірден тараған сөздер таратылып көрсетеді де, қазіргі динамикалық дамудағы сөйлеу тіліндегі болып жатқан сөзжасамдық үдерістердің көрінісі сипатталады. [6, 6]. Фразеологиялық тілдегі тұрақты тіркестер яғни идиомдар мен фразеологизмдердің мағынасын түсіндіре отырып стилистикалық сипатын айқындайды. Этимологиялық сөздіктер әрбір сөздің тарихын, шығу жерін түсіндіреді. Орфоэпиялық сөздіктер болса сөздердің дұрыс жазылуын, орфоэпиялық сөздіктер дұрыс айтылуын білдіреді. Түркітануда этимологиялық сөздіктің тарихы *А. Вамберидің «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі»* атты еңбегімен бастау алады, 1969 ж. М. Рясненнің *«Түркі сөздерінің этимологиялық сөздік тәжірибесі»*, ағылшын ғалымы Дж. Клосонның *«13 ғасырға дейінгі түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі»*, *Ысқақов А., Сыздықова Р., Ш. Сарыбаевтің «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі»* атты еңбектер этимологиялық сөздіктер арасында ерекше орын алады

Терминологиялық сөздіктер – сөздіктердің ішіндегі белгілі бір салаға байланысты терминдермен түсіндіріледі және қолданысына қарай терминологиялық сөздердің түрлері кәсіп салаларында әрдайым толығып отырады. Мысалға: «Техникалық терминдер сөздігі» техника мен ғылымның барлық салаларының, оның ішінде әсіресе жалпы техника, машинажасау, тау-кен, құрылыс автомобиль – жол машиналары, металлургия, геология, мұнай газ, ауыл шаруашылығы техникасы, электроника, радиотехника және байланыс саласындағы терминдерді толық қамтыған. [7, 11] Бұл

терминологиялық сөздіктер белгілі бір саладағы қолданбалы зерттеудің ағымдағы күйін жазуға көмектеседі және тілдің салыстырымалы дұрыстығын білдіре отырып ең маңызды анықтамалық жұмыс және білім қорына айналады. Түрік ғалымы Өзтүрк И. терминологиялық сөздіктерге байланысты былай деп пікір білдірген:

«Терминологиялық сөздіктер пайдалы және ең қажетті сөздіктердің бірі болып табылады. Бірақ бұл сөздіктерде мәтінде тілдің қалай қолданылатынна байланысты жол көрсетуші тарапы жеткіліксіз.» [8, 67]. Ал белгілі бір тілде сөйлейтін елдердің ұлттық ерекшелігін сипаттайтын сөздіктер лингвоелтану сөздіктері болып табылады.

Жер су аттарын түсіндіре отырып сөздің көркемдігімен ұлттық тіл байлығын қолдану ерекшеліктерін тануға арналған топонимикалық сөздіктер де бар. Аттары аталған сөздіктерден басқа да диалектологиялық, жаңа атаулар, ономастикалық және де тағы басқа сөздік түрлері жетерлік. Айталық, сөздіктердің электронды түрі.

Сөздіктердің шығу тарихы

Шығыста сөздік жазу батыстың сөздіктеріне қарағанда ертеден дамыған. Себебі ислам дінін қабылдағаннан кейін шығыс мұсылман елі үшін араб тілі ғылым тілі болып саналды. Барлығымызға белгілі ең алғашқы түрік сөздігі бұл Махмұд Қашқаридың «Диуани Луғат ат-түрк» сөздігі. Сөздіктің негізгі мақсаты арабтарға түркіше үйрету болып табылады. Өз кезеңінде жазбаша тілдің грамматикалық ережелері мен сөздік қорын жинақтаған Қашқари сөздікте стандартты тіл шеңберінде басқа түркі тайпалары диалектілері арасындағы фонетикалық және лексикалық айырмашылықтарды егжей тегжейлі зерттеген. Кейде бұл сөздікке түркі тілдерінің морфологиялық тұрғыдан ұқсастық пен айырмашылықтарын көрсеткені үшін «Түркі тілдерінің сөздігі» деп те атайды. [9, 11].

Хижри күнтізбесінің алғашқы ғасырында Александриялық Памфилюстың 95 кітаптан құралған грек тілі сөздігі және Маркус Верриус Флакустың латын тілінде дайындаған сөздіктерін алғашқы сөздіктер болып табылады. Одан кейін батыс пен шығыста көптеген маңызды сөздіктер және энциклопедиялық сөздіктер пайда болды. Дүниеде алғашқы рет сөздік термині 1225 жылы Джон Гарланд тарапынан қолданылса да осы уақытқа дейін бірнеше маңызды этимологиялық сөздіктер де жасалынған еді. Шығыста лексикографиялық сөздік қолданудың терең тарихы бар. Ал батыс әлемінде болса лексикографиялық сөздікті қолдану кейінгі ғасырларда ғана бастаған [10, 72].

Жалпы Түркі әлемінде дайындалған сөздіктерді **қыпшақ тіліндегі, шағатай тіліндегі және осман тіліндегі сөздіктер** деп үш топта қарастыра аламыз.

Қыпшақ тілінде жазылған ең ескі сөздік бұл Земахшеридің «Мукаддиматуль Едеб» сөздігі. Бұл сөздік араб, парсы, түрік, моңғол тілі болып құрастырылған. Христиан дін адамдарына қыпшақ тілінің үйрету мақсатында жазылған «Кодекс – Куманикус» сөздігі болса латын- парсы - куман тілі ретімен жазылған. Қыпшақ тілінде жазылған сөздіктердің тағы да бір маңыздысы бұл Әбу Хаййамның «Китабуль идрак ли Лисануль Етрак» сөздігі. Бұл сөздіктің ерекшелігі арабша - қыпшақша тілінде сөз аудармаларымен қоса грамматиканың да берілуінде.

Орта ғасыр араб графикасымен шағатай тілінде жазылған сөздіктердің ішіндегі ең маңыздысы бұл «Абушка» сөздігі. XVI ғасырдың басында Анатолу аймағында жазылған бұл сөздікте араб және парсы тілдерінен енген кірме сөздер көптеп кездеседі. Яғни шағатай тіліндегі сөздердің оғыз түркілері тіліндегі баламалары берілген. Және Әлішер Науаидің «Мұқаддимат әл-лұғатәйн» атты сөздігінде болса түркі және парсы тілдерін, әдебиетін салыстыра отырып, түрік тілінің парсы тілінен қарағанда үстемділігін көрсеткен.

Шағатайша сөздіктердің бірі ретінде Мырза Мехди ханның жазылған «Шәңлах» атты лексикографиялық еңбегін айтуға болады. Бұл сөздік екі бөлімнен құралған. Бірінші бөлімде грамматика яғни тілдің ережелеріне орын берілсе, екінші бөлімінде шағатай тілінде сөздік ретінде жазылған. Османлы тілінде жазылған алғашқы сөздіктердің көбінесе қол жазба ретінде сақталған және көбі өлең жолдарымен түзілген. Уақыт өте келе баспалар пайда болды. Афионқарақисары Мустафа Ахтеридің дайындаған «Ахтери Кебир» атты сөздігі қырық мың жолдан астам араб және түрік тілдерінде жазылған.

«Китап-ы Лугат-ы Ванкулу» сөздігі 1729 жылы В.Мехмет қаламынан шыққан.

«Сыхах-ы жевхер» сөздігі Фараблы Жевхеридің арабша сөздігінің түрік тіліне аудармасы болып табылады. Бұл османлы мемлекетінде типографиядан басылып шыққан алғашқы сөздік болуымен ерекшеленеді.

«Тухве-і Вехви» сөздігі Сумбульзаде Вехвидің (1719-1809) өлең жолдарымен жазылған сөздіктерінің бірі. Ол араб және парсы тіліндегі сөздердің баламаларын береді. Османлы мектептерінде көптеген жылдар оқу құралы ретінде осы сөздікті қолданған.

Шығыс әлемінің ен маңызды сөздіктердің тізімі ірі Фараблы Әбу Наср Исмаил Жевхеридің «Таж-уль-лугат-ы» және «Сыхах-уль-Арабийе» сөздіктері араб тіліндегі сөздіктерарасында ерекше орыналады. XIV-XV ғасырларда өмір сүрген Ирандық араб тілшісі *Әбу Тахир Мұхаммед бин Якуб Фирузадабидің* 60 томдық «Әл Камус-уль Мухит» атты сөздігін атап өтуіміз қажет. Кейіннен 18-ші ғасырда бұл сөздік Мутерджим Асым түрік тіліне аударған-ды.

Тебризли Хусейін Бин Халефидің «Бурхан-ы Каты» атты парсы тілінде жазылған сөздігін (1652 жылы жазылып 1836 жылы басылды) Мутержим Асым «Тыбиян-ы Нафи дер Тержуме-и Бурхан-ы Каты» атымен түрікшеге аударып жазады. Мутержим Асым аударманы жасаған кезде басқада ақпарат көздерін пайдалана отырып, жаңа ақпараттар қосып, парсы тіліндегі сөздерге балама

ретінде түрік сөзін қосқан. Жазба әдеби тілде кездеспейтін кей сөздердің баламалары ретінде Антеп диалектіндегі сөздер де беріліп отырған. Мутерржим Асымның келесі аударма сөздігі бұл Мухамед Фирузе Бадидың араб тіліндегі «Камус-уль мухит» атты сөздігі. Бұл сөздікті Мутержим Асым 1810 жылы үш том етіп «Ел-оқуянус-уль-басит фи тержемет-уль-камус-уль мухит» деген атаумен түрік тіліне аударды. Тіпті бұл кітапта автордың дәрекі саналатын сөздері де табылады.

Сол кезеңдерде сөздіктердің бір қатары діни мазмұнда жазылған. Құран және діни деректерде кездесетін араб тіліндегі сөздердің түрік тіліндегі баламасы берілген. Түрік халқы құран тілін дұрыс түсіне алу үшін тематикалық түрде дайындалған. Бұл сөздіктердің ең танымалы Фериште Ибни Меликтің 1392 жылы жазылған «Фериштеоглу Лугаты» атты еңбегі болып табылады.

Османлы империясында баспахана ашылғаннан кейін лексикографиялық еңбектердің жариялануы аз уақыт ішінде қарқынды түрде дамыды. Және көбісінің негізгі мақсаты түрік тілінің сөздік қорының көлемін анықтауға арналған.

1873-1876 жылдары жарық көрген А.Вефиктің «Лехче-и Османи» атты екі томдық еңбегі түрік тілінің сөздік қорының маңызын көрсететін сөздіктердің бірі және өзінен кейінгі көптеген зерттеушілердің қайнар көзі болған.

Ж.Вильямның «Редхаус» және «Китабы маани-уль-лехче» атты екі томдық сөздіктер түрік тілінен ағылшын тіліне аударылған. Сондай ақ араб және парсы тілдеріндегі сөздіктердің баламалары берілген.

Муалим Нажидың «Лугат-ы Нажи» атты еңбегі түрікше, парсыша үш тілдік сөздік болып табылады. Осы кезеңдегі ең танымал және маңызды сөздік бұл Шемсеттин Самидың «Қамус-ы Турки» сөздігі. Кейінірек бұл сөздік «Хаят-Буюк Түрк сөздігі» деп үш том болып 1985 жылы «Темел Түрікше Сөзлүк камус-ы Түрки» атымен қосымшамен өзгертулер енгізіп жарияланды. Шемсеттин Сами сол дәуірдегі түрік және шет тілдерінен

енген кірме сөздерге түсініктеме жасап қана қоймай, кей сөздеріне мысал келтіре отырған.

1902 жылы жоғарғы оқу орындары үшін дайындалған Али Назиманың «Мукеммел Османлы лугаты» атты еңбегі түрік тілдеріндегі түрікше және арабша сөздердің түсіндірме сөздігі болып саналады.

Түркия республикасы құрылып жазу және жазба әдеби тіл реформасы жасалған соң түрік тілінің дамуына жол ашатын және маңызын арттыра түсетін сөздіктерге деген қажеттілік туындады. Дайындалатын бұл сөздіктердің түрік тілінің сөздік қорының саралануы арқылы, оқулықтардың орнын толтыру мақсатында сөздіктер жасау, кірме сөздердің түрікше баламасы болған жағдайда тек түрікше сөздерді қолдану жоспарланды. 1928 жылы Түрік тілі комитеті түрік жазба тілінде кездесетін қиындықтарды шешу мақсатында араб және латын әріптерімен «Имла Лугаты» деген атаумен орфографиялық сөздік жасап шықты. Түркия республикасы латын әліпбиін қабылдаған соң 1930 жылы И. Алаеттин, А. С. Тевфик және К.Садидің авторлығымен «Мени Турк Лугаты» атты алғашқы сөздік жарыққа шықты. Латын әліпбиімен дайындалған бұл сөздікте 30 000 сөз реестрге алынған. Осыдан кейін Түркия республикасында көптеген түсіндірілмелі, анықтамалық және екі, үш тілді сөздіктер жарияланды.

Қорытынды

Сөздік – халықтың игілігіне айналатын, руханияты мен мәдениетін айқындай түсетін, сөздің құдірет-күшін сақтап ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін негізгі мұра. Ғалым, зерттеуші, жазушы, журналист, аудармашы, студент үшін сиқырлы күш, ең бастысы тілдің бақылау механизмі болып табылады. Сөздік қорымызды күшейту үшін сөздіктердегі сөздің баламасын, этимологиялық тарихын білу қажет. Ұлттық тілдің түсіндірме сөздіктерін жасау, әдеби тілдің әбден қалыптасып, сөз байлығын нормалық тұрғыда сипаттап, ұлттар арасында сөз алмасу үрдісін нығайту үшін рухани қазына және қорғалуы қажет құндылықтардың бірі деп санауға болады.

Қазіргі таңда түрлі сөздіктер жазылып, жариялануда. Сөздік зерттеу жұмыстары әр уақытта өз маңыздылығын жоғалтпайды, себебі күн сайын жас ұрпақпен бірге жаңа сөздер қолданысқа енері анық. Тіл үйренуші, зерттеуші, аудармашылар бұл өзгерістер мен жаңалықтарды әрдайым назарында ұстап, өзіндік зерттеулерін тоқтатпау қажет деп санаймыз. Мақаламызда тақырыпқа арқау болған түркі әлемінде дайындалған сөздіктерді: қыпшақ тіліндегі, османлы тіліндегі және шағатай тіліндегі сөздіктер деп үш топта қарастырдық. *Қыпшақ тіліндегі сөздіктер*: Земахшеридің «Мукаддиматуль Едеб» сөздігі; «Кодекс – Куманикус», Әбу Хаййамның «Китабуль идрак ли Лисануль Етрак» сөздігі. *Шағатай тіліндегі сөздіктер*: «Абушка» сөздігі; Әлішер Науаидің «Мұқаддимат әл-лұғатәин» сөздігі; Мырза Мехди ханның «Шәңлах» сөздігі. *Османлы тіліндегі сөздіктер*: Мустафа Ахтеридің «Ахтери Кебир» сөздігі; «Китап-ы Лугат-ы Ванкулу» сөздігі, «Сыхах-ы жевхер», «Тухве-і Вехви», «Таж-уль-лугат-ы», «Сыхах-уль-Арабийе», «Әл Камус-уль Мухит», «Бурхан-ы Каты», «Камус-уль мухит», «Лехче-и Османи», «Китап-ы маани-уль-лехче», «Лугат-ы Нажи», «Қамус-ы Турки», «Темел Түрікше Сөзлүк камус-ы Түрки», «Мукеммел Османлы лугаты» сынды сөздіктердің ішкі құрылымын және қолданысын сипаттауға тырыстық. Сөздіктердің жалпы мақсаты тіл үйрету: яғни қыпшақ тілін, шағатай тілін, османлы/ түрік тілін үйрету болып табылады. Аталмыш сөздіктерде мақсат етілген тілдің яғни бір тілден екінші бір тілге аудармалары берілген. Кейбір сөздіктерде сөздің аудармасы мен баламаларын ғана беріп қоймай, мысалдар келтіре отырып қолданысын көрсеткен. Тілдің грамматикаларын, парсы тілінен қарағанда түрік тілінің үстемдігін, түркі тілінің сөздік қорының маңызын көрсетуді сөздіктер мақсат еткен.

Тұжырымдай келе мақаламызда қарастырылған түркі сөздіктері тарихи мән-мазмұны, түркі елдеріндегі қолданыстағы ауқымы, көнелілігі мен өміршеңдігі жағынан түркі әлемін зерттеуші жас ұрпақ, ғалымдарға өз септігін тигізер деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Нысанбаев Ә. Қазақ тілі. Энциклопедия / Ә. Нысанбаев. - Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. - 509 б.
2. Қоңыров Т. Тұрақты тенеулер сөздігі / Т. Қоңыров. - Алматы: Арыс баспасы, 2007. - 408 б.
3. Бизақов С. Синонимдер сөздігі / С. Бизақов. - Алматы: Арыс баспасы, 2007. - 640 б.
4. А. Абдрахманов А., Джарекешева Г., Кенесбаев С., Кордабаев Т., Мусабаев Г., Мусалдаев А., Неталиева К., Хасенова А. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі / А. Абдрахманов, Г. Джарекешева, С. Кенесбаев, Т. Кордабаев, Г. Мусабаев, А. Мусалдаев, К. Неталиева, А. Хасенова. - Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1963. - 578 б.
5. Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Қ. Неталиева. - Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. - 399 б.
6. Салқынбай А.Б. Қазақ тілінің сөзжасам сөздігі / А.Б. Салқынбай. - Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2016. - 468 б.
7. Құдайбергенов Р. Техникалық терминдер сөздігі / Р. Құдайбергенов. - Алматы: Таймас баспа үйі, 2009. - 616 б.
8. Öztürk I. Fachsprachliche - Orientierte Übersetzungsprobleme (Meslek Diline Yönelik Çeviri sorunları), T.C. SAÜ Rektörlüğü yayını No: 21, Sakarya, 1997.
9. Қашқари М. Түрік сөздігі том 1 / М. Қашқари. - Алматы: Арда+7 баспасы, 2017. - 592 б.
10. Aksan D. Her Yönüyle Dil / D. Aksan. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1990. - 244 s.
11. Sami Sh. Kamus-i Turki / Sh. Sami. - Istanbul: Enderun Yayınları, 1989. - 458 s.

E.A. Montanay

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

History of the development of dictionaries and dictionaries of the Turkic language

Abstract. The article provides a comprehensive scientific and theoretical study of the types of dictionaries and their use from the earliest times of the Turkic languages to the present day. After the adoption of Islam, Arabic and Persian became one of the most important languages. Later, with the development of science in the West, the use of Latin and Greek languages became a trend. The article describes the internal structure and features of dictionaries used in the Ottoman era and the Turkic world. It also explains the importance of dictionaries in the Chagatai language. Dictionaries ensure the preservation of the country as a nation, the steady transfer of the spiritual riches of people to the future. The author considers that grammar books and dictionaries are two important factors that preserve the grammatical rules and system of the language. The dictionaries of a particular language are valuable historical monuments as a study of the nature of the language of that time, as evidence of the level of development of doctrines, and auxiliary data showing the active vocabulary of that time.

Keywords: dictionary, Ottoman language, Chagatai language, foreign language, Turkic, lexicography.

Э.А. Монтанай

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

История развития словарей и словарей тюркского языка

Аннотация. В статье дается всестороннее научно-теоретическое исследование типов словарей и их использования с древнейших времен тюркских языков до наших дней. После принятия ислама арабский и персидский языки стали одними из важнейших языков, а позже, с развитием науки на Западе, использование латинского и греческого языков стало тенденцией. В статье описывается внутренняя структура и особенности словарей, использовавшихся в османскую эпоху и тюркском мире, объясняется важность словарей в чагатайском языке сегодня. Словари обеспечивают сохранение страны как нации, неуклон-

ную передачу духовных богатств народа в будущее. В статье говорится, что грамматические книги и словари – это два важных фактора, которые сохраняют грамматические правила и систему языка. Словари того или иного языка сами по себе являются ценным историческим памятником как исследование природы языка того времени, как свидетельство уровня развития доктрин и как вспомогательные данные, показывающие активную лексику того времени.

Ключевые слова: словарь, османский язык, чагатайский язык, иностранный язык, тюркский, лексикография.

References

1. Nysanbayev A. Qazaq tili. Enciklopediya [The Kazakh language. Encyclopedia], (Qazaqstan Respublikası Bilim, madeniet jane densawlıq saqtaw ministrligi, Qazaqstan damw institwtı, Almaty 1998, 509 p.), [in Kazakh].
2. Qonyrov T. Turaqtı tenewler sözdigi [Dictionary of constant equations], (Arys baspasy, Almaty, 2007, 408 p.), [in Kazakh].
3. Bizakov S. Sinonimder sözdigi [Dictionary of synonyms], (Arys baspasy, Almaty, 2007, 640 p.), [in Kazakh].
4. Abdrakhmanov A., Dzharekesheva G., Kenesbaev S., Kordabaev T., Musabayev G., Musaldayev A., Netalieva K., Hasenova A. Qazaq tilinin orfografiyalıq sozdigi. [Spelling dictionary of the Kazakh language], (Qazaq KSR Gılım akademiyasının baspası, Almaty, 1963, 578 p.), [in Kazakh].
5. Netalieva K. Qazaq tilinin orfoepiyalıq sozdigi. [Orthoepical dictionary of the Kazakh language], (Qazaq KSR-nin «Gılım» baspası, Almaty, 1977, 399 p.), [in Kazakh].
6. Salqınbay A.B. Qazaq tilinin sozjasam sözdigi [Dictionary of word formation of the Kazakh language], (Qazaq wniwersitetinin baspası, Almaty, 2016, 468 p.), [in Kazakh].
7. Qudaybergenov R. Texnikalıq terminder sozdigi. [Dictionary of technical terms], («Tayms» baspasy, Almaty, 2009, 616 p.), [in Kazakh].
8. Öztürk I. Fachsprachliche - Orientierte Übersetzungsprobleme (Meslek Diline Yönelik Çeviri sorunları), T.C. SAÜ Rektörlüğü yayın No: 21, Sakarya, 1997.
9. Qashqari M. Türik sözdigi tom 1. [Turkish dictionary volume 1], (Arda + 7 baspası, Almaty, 2017, 592 p.), [in Kazakh].
10. Aksan D. «Her yonuyle dil» [All-around language], (Türk Dil Kurumu, Ankara, 1990, 244 p.), [in Turkish].
11. Sami Sh. Kamus-i Turki [Kamus-i Turki], (Enderun Yayınları, Istanbul, 1989, 458 p.), [in Turkish].

Автор туралы мәлімет:

Монтанай Элмира Әзімбайқызы – Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Түріксоy кафедрасының оқытушысы, докторант, Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Montanay Elmira Azimbaykyzy – lecturer, doctoral student of the Al Farabi Kazakh National University, TURKSOY Department, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Е.Қ. Петек
М.Е. Адиллов*

Тоқат Газиосманпаша университеті, Тоқат, Түркия
*Корреспонденция үшін автор: marlen.adilov@gop.edu.tr

Қазақ тілінде сөз басындағы «ж» дыбысының даму тарихы

Аңдатпа. Түркі лингвистикасында ең көп қарастырылған және түркітанушылар арасында пікірталас тудырған мәселелердің бірі – сөз басындағы /й-/ дыбысының мәселесі. Бұл дыбыс көне түркі ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінде түрлі тұлғаларында қолданылып келеді.

Алтай тілдері теориясын жақтаушылар протоалтай дәуірінен кейін дербес тіл ретінде бөлініп шыққан прототүркі тілі «көне батыс» және «көне шығыс» түркі тілдері болып екі тармаққа бөлінгенін тұжырымдайды. Қазіргі түркітану ғылымында көне батыс түркі тіліне (Орхон ескерткіштерінен бастап қазіргі түркі тілдері) «ЛИР», ал көне шығыс түркі тіліне (чуваш т.) «ШАЗ» тілі деген шартты терминдер қолданылып жүр. Сол себепті «л-ш», «р-з» дыбыстарының алмасуы түркі тілдерін классификациялауда негізгі өлшем ретінде пайдаланылады. Сөз басындағы /й-/ дыбысының түрлі варианттарында жұмсалуды да тілдерді топтастыруда маңызды рөл атқарады.

Аталған мақалада диахрондық, синхрондық талдаулар жасала отырып, қазақ тіліндегі сөз басында /ж-/ дыбысына сәйкес келетін жалпы түркілік /й-/ дыбысының даму тарихы қарастырылады.

Көне шығыс түркі тілінің құнды жәдігері саналатын Орхон ескерткіштерінен бастап /й-/ дыбысы түрінде қолданылып келе жатқан, қазақ тілінде /ж-/ формасындағы осы екі дыбыстың қайсысы көнелеу екендігі талданады.

Түйін сөздер: протоалтай тілі, прототүркі тілі, көне түркі тілі, қазақ тілі, сөз басындағы «й» және «ж» дыбыстары.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-130-143>

Түсті: 05.02.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 10.03.2021

Кіріспе

Түркі тілдеріндегі сөз басындағы /й-/ дыбысы бірқатар лингвист, әсіресе, алтайтанушы ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, оның тарихына байланысты түрлі болжамдар мен тұжырымдар айтылып келеді. Мысалы, белгілі түрік ғалымы Осман Недим Туна өзінің «Шумер және түркі тілдерінің жасы мәселесі немесе түркі тілі қаншалықты көне?!» атты еңбегінде бұл мәселеге айрықша тоқталады:

«Түркі тілінің тарихындағы маңызды фонетикалық құбылыстар қатарында «қатаң дауыссыздардың ұяңдануы және шұғыл дауыссыздардың фрикативті (ызың) дауыссыздарға айналуы» екендігі белгілі. Олай болған жағдайда алтайдың телеуіт диалектісіндегі «д», қырғызшадағы «дж», хакас және тува тілдеріндегі «ч» дыбысын; алтай, хакас, тува тілдеріндегі «н» дауыссызын «й» дыбысынан пайда болды» деген түсінік шұғыл дауыссыздардың фрикативті (ызың) дауыссыздарға айналуы үрдісіне де, әрі тілдік

заңдарға қайшы келеді. Менің ойымша, көне түркі дәуірлерде «й» дыбысымен бірге «д» және одан әрі қарай дамыған «дж немесе «н» дауыссыздары қолданылған. Бұдан бөлек «с» дыбысы да болған. Ендеше, «д» дыбысы осы варианттардың бәрінің бастауы болса керек» [1, 5], - дейді.

Шумерлер – біздің дәуірімізге дейінгі 4000-2000 жылдары Оңтүстік Месопотамияда өмір сүрген ежелгі өркениеттердің бірі. Жазуды ойлап тапқан алғашқы өркениеттің де шумерлер екені тарихтан белгілі. Енді ғылыми зерттеулер бойынша түркілердің де біздің дәуірімізге дейінгі 3500 жылында қазіргі Түркияның шығысында мекен еткендері анықталды. Шумерлер мен түркілер бұл дәуірде көрші өмір сүріп, байланыста болған. Осы қарым-қатынас, байланыстардың нәтижесінде екі тілдің арасында дыбыстық эквиваленттер, ортақ сөздер пайда болған.

Осман Недим Туна сумерше «д» және түркіше «й» (немесе Ø, яғни нөлдік форма) дыбыстық эквиваленттілігіне байланысты 16 мысал келтірген. Ондай мысалдардың біразын төменде көрсеттік:

дар «spalten, zerschneiden, zerstören» ~ *йар*- «жару»;

дириг «to accumulate» ~ *ирк*- «жинау»;

дириг «zerpalten» ~ *йирик/йырық* «жырық»;

дин «band» ~ *йип* «жіп»;

диг «sesamol» ~ *йаг* «май»

ту⁵ «waschen, baden, libieren» ~ *йу*- «жуу»;

тан- «verschlissen» ~ *йап*- «жабу»;

тага «feind» ~ *йагы* «жау»

тир «country» ~ *йир/йер* «жер» [1, 5-6].

Мысалдардан байқалғандай, шумер тілінде /д-/ , /т-/ дыбыстарымен басталатын сөздер түркі тілінде /й-/ дыбысына сәйкес келеді немесе кей тұстарда түсіріліп айтылады. Шумер тілінде алғашқы буынында езулік-қысаң «ы, и» дауыстылары бар әрі /д-/ , /т-/ мен басталған екі сөздің түркі тіліндегі баламаларына келсек, олар сөз басында /й-/ дыбысынсыз айтылады. Алайда, Шумер тілінде /д-/ , /т-/ дыбыстарымен басталатын және алғашқы буынында «ы, и» дауыстыларынан басқа дыбыстары бар барлық сөздер түркі тілінде /й-/ мен басталады. Сол шумер тілінде /д-/

дыбысымен басталатын және алғашқы буында езулік-қысаң «и» дауысты дыбысы бар *дириг* сөзінің үш түрлі мағынасында болуы және осы үш түрлі мағына үшін түркі тілінде үш түрлі сөз қолданылатыны назар аудартады: *ириг* «қатал, дөрекі; ірі» (Құтты білік), *ирк*- «жинау» (Диуани лұғат ат түрк), *йырық* «жырық» [1, 6].

Осман Недим Туна шумерше «с/ш» түркіше «й/Ø» эквиваленттілігіне байланысты жалпы 13 мысал келтірген:

сиг «prime, good» ~ *йиг* «жақсы, жақсырақ»;

силиг «hand» ~ *елиг* «қол (елі)»;

сулу «road» ~ *йол* «жол»;

шег- «rain» ~ *йағ*- «жауу»;

шир «singen» ~ *йыр* «жыр, ән»;

шурум «half» ~ *йарым* «жарым, жарты»

шиш «palace lady» ~ *иши/еш* «ханым;

жұбай».

Шумер мен түркі тілі арасында «з»/«й/Ø» сәйкестігі де үш мысалдан көрінеді:

заг «border» ~ *йақ* «жақ, тарап»;

зал «glanzen» ~ *йал*- «жалындау, алаулану»;

залаг «hell» ~ *йалың* «жалын; жалаңаш» [1, 10].

Осы сөздердің тек екеуінде с- (ш-/з-) ~ Ø эквиваленттілігі кездеседі: *силиг* ~ *елиг* «қол (елі)»; *шиш* ~ *иши* «ханым». Шумер тілінде д-, т-, г-, н-, с-, ш- және з- дауыссыз дыбыстарымен басталып, алғашқы буынында езулік-қысаң ы, и дауысты дыбыстары бар барлық сөздер түркі тілінде Ø- (сөз басында «й» дыбысының түсуі) бола бермейді. Алайда, келтірілгендерден тек екі мысалдан алғашқы буынында «ы, и» дауыстылары бар сөздердің басындағы дауыссыздың түскені көрінеді. «Елиг» сөзі көне түркі тілдеріндегі мәтіндерде «è» дыбысымен берілген. Бұл «е-и» арасындағы бір дыбыс болып саналады, яғни «е» дауыстысына қарағанда қысаңырақ айтылады. Сол себепті шумер тіліндегі сөз басындағы «с» дыбысының эквиваленті «Ø» (нөлдік форма) болуы мүмкін.

Бұл баламалардан бөлек шумер мен түркі тілдері арасында «г»/«Ø, й» эквиваленттілігі де бар:

гид «entfernen» ~ *ыд*- «жіберу, босату», *ыдук* «құтты, киелі (ұйық (жер ұйық))»;

гиш «wood, tree» ~ *йыш* «орман; қалың жыныш»;

гишким «willow» ~ йылғын/ылғын «жыңғыл» [1, 6-7].

Осылардың ішінде «жіберу» мағынасындағы ыд- етістігі Орхон ескерткіштерінде йыд- формасында да кездеседі: *анча йыд-миш* «осылай жіберген екен» [2, 78].

Шумер мен түркі тілдері арасында «н/й» дыбысының сәйкестігі де байқалады:

над9 «*sich niederlagen, beschlafen; sich lagern*» ~ йад- «жаю, төсеу»;

нигиг «*tabou*» ~ йығ- «тыю»;

нигин «*summe*» ~ йығын «үйінді, (сөзбе-сөз: жиынды)»;

нунуз «*bead*» ~ йинчү «інжу»

нурум «*licht*» ~ йаруқ «жарық» [1, 9].

Бұл эквиваленттерді біртұтас қарастырғанда жалпы түркі тіліндегі «й» шумер тілінде «д-, т-, г-, н-, с-, ш-, з-» дауыссыздарымен берілгендігі анықталады.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде қазақ тіліндегі «ж» дыбысының даму тарихы көне түркі ескерткіштері мен қазіргі түркі-алтай тілдері деректері негізінде салыстырылып талданады. Тілдік талдауларда негізінен салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылады.

Талқылау

Түркі тілдері орал-алтай тілдер тобының алтай тармағына жатады. Жалпы түркі тілдеріндегі /й-/ дыбысының моңғол және манжұр-тұңғыс тілдеріндегі баламалары арасында /д-/ , /н-/ және /с-/ дыбыстарының фонетикалық нұсқалары кездеседі. Сөз басындағы «й» дыбысының алтай тілдеріндегі көрінісіне төмендегідей мысалдарды келтіруге болады:

«Протомоңғолша *й, моңғол жазба тілінде «й»(1) және Ø(2); манжұр-тұңғысша кей дауыстыдан бұрын «й», алайда басқа дауысты дыбыстардың жанында *й, *е дыбыстарына ауысады. Прототүркіше *й (> з, ч, с тілдеріне сәйкес). Көне түркіше «й» моңғол жазба тілі және моңғол тілдерінде ортақ алтайша *й, *ы, *и дыбыстарынан бөлек

барлық дауыстылардың алдында «й» болып қолданылады. *ы, *и дыбыстарының алдында болса, *й түсіп қалады. Түркі тілдерінде «й» дыбысың қолданысы әбден зерттелген. Негізгісі деп есептелетін *й дыбысы прототүркі тілінде *дж, *н, *ң және *д дыбыстарына да сәйкес келеді. Моңғол тілінде *йада*- «істей алмау, қиналу», орта ғасыр моңғолшасында *йадагу* «әлсіз» = чуваш т. *суран* < көне түркіше *йадағын/йадаг* «жаяу» [3, 51-52].

Түркі тілі протоалтай тілінен бөлініп, дербес тіл ретінде қалыптасқаннан кейін көне батыс және көне шығыс түркі тілі болып екіге бөлінді. Түркітану ғылымында көне батыс түркі тіліне «лир» тілі, көне шығыс түркі тіліне «шаз» тілі деген терминдер қолданыла бастады. Көне батыс түркі тілінің қазіргі таңдағы жалғыз өкілі – чуваш тілі. Енді түркі тіліндегі «й» дыбысының чуваш тіліндегі баламасы Алтай тілдеріндегі нұсқаларымен салыстырылғанда төмендегідей болады:

1. ПТ (прототүркі) *й- (< ПТ (1) *д-) > чув. с-; КТ (Күлтегін) й-, ЖТ (жалпы түркі) й-, дж-, д-, ч-, ж-, с-; моңғол, манжұр, тұңғыс тілдерінде д-.

а. Чуваш т. *силхе* «йеле» (жал) < *йелкей) < деелкей); түрік т. *йеле* «жал», якут т. *сиел*, халач т. *йаал* «жал»; моңғол т. *дел*; манчу т. *делун* «жал».

2. ПТ *й- (< ПТ (1) *дж-) чуваш > с-; КТ й-, ЖТ й-, дж-, ч-, ж-, с-; моңғол, манжұр, тұңғыс дж-.

а. Чув. *си-* «жеу» < *йее-; Орхон. *йе-*, *йи-* «жеу», МҚ (Махмуд Қашқари) *йиш-*, түрікмен *ий-*, түрік *йе-*, қазақ *же-*, қырғыз *дже-*, якут *сие-* «жеу»; моңғол т. *джеме* «өлексе; тамақ қалдығы»; манчу т. *дже-* «жеу».

3. ПТ *й- (< ПТ (1) *й-) чуваш т. с-; КТ й-, ЖТ й-, дж-, ч-, ж-, с-; моңғол, манчу және тунгус т. й-.

а. чуваш т. *суран* «жаяу» < *йадағын; Орхон ескерт. *йадаг/йадағын*, МҚ *йадаг* «жаяу», түрікше *йайа*, ноғай т. *йайау*, қазақша *жаяу*, тагар т. *жейеу*, хакасша *чазаг*, тува т. *чадаг*; моңғол. *йада-* «жасай алмау, істей алмау».

4. ПТ *й (< ПТ (1) *н-, *ң-) ; чуваш. с-; КТ *й-, ЖТ й-, дж-, ч-, ж-, с-; моңғол, манжұр және тұңғыс т. н-, ң-.

а. Чув. сур «жаз» < *джар < *ңаар2 > манчу т. *ниаар* «жаз»; МК *йааз* «жаз», түрікмен т. *йааз*, башқұртша *йад*, якут т. *саас*, халач т. *йааз*; моңғол *нирай* «жаңа туған, жаңа», *наран* «күн»; манчу т. *нархун* «жаңа; көк»; корейше *ңийерим* «жаз» [4, 41].

«й» дыбысының «н» дауыссызына ауысуына байланысты да мысалдар жеткілікті, мәселен, түркіменше *йағмыр*, ұйғырша *йамгур*, өзбекше *йомғир*, алтайша *дыаңмыр*, қырғызша *джамгыр* деп дыбысталатын «жаңбыр» сөзі шор тілінде *нагмур* деп өзгерген. Түрік т. *йумурта*, башқұрт т. *йомортқа*, қырғыз т. *джумуртқа*, татар т. *йомырқа* деп айтылатын «жұмыртқа» сөзі қарашай-балқар тілінде *нымыртқа* деп айтылады.

Орхон ескерткіштерінде таңдай алды «й» дауыссыз дыбысы сөздің барлық позициясында кездеседі:

«Сөз басында: *йабыз* «жаман», *йер* «жер», *йыл* «жыл» *йол* «жол», *йулы* «тонау», *йарлықа* «жарыққау» және т.б.» [2, 68].

Көне түркі мұраларында сөз басындағы «й» дыбысының түсіп немесе қосылып жазылғаны да көрінеді: *амрақ/йымрақ* «сүйікті (емірену етістігі осымен байланысты)», *ем/йем* «ем», *ыгла-/йыгла-* «жылау», *инчке/йинчке* «жіңішке», *ирин/йирин* «ірін», *ыр/йыр* «жыр (қырғыз тілінде «ыр»)» [25, 39].

Түркі тілдеріндегі /й-/ дыбысының көне батыс түркі тілінің заңды жалғасы боп саналатын Дунай бұлғар тіліндегі /д-/ дыбысына сәйкес келетіні белгілі. Бұл баламалардың барлығы кездейсоқ емес: «Дилом (диллом)» = жалпы түркі тілдерінде *йылан*, қырғыз т. *джылан*, қазақ тілінде *жылан*, тува т. *чылан*, якутша *сылан*, чуваш т. *силен*. Дилом сөзіндегі Δ «дж» дауыссыз дыбысына жақын таңдай алды «д» дауыссызын білдіреді. Түркі тіліндегі «й» дыбысына сәйкес келетін бұл дауыссыз мажар және көне славян тіліне кірген көне бұлғарша сөздерде де байқалады: мажар т. *diö* «жаңғақ» < *гйиво* < **джиғағ* = ортағасыр түркі мұраларында (МК) *йағақ* «жаңғақ», шағатай жазбаларында *йанак/яанаг*, қырғызша *джанғақ*, қазақ т. *жаңғақ*, ұйғырша *яанақ* [5, 14]. Мажар т. *d'ürü* «жүзік», түркі тілд. *йүзүк* = көне чуваш т. **джүрүт* > чуваш

т. *сыры* «жүзік». Мажар т. *d'öngy* «інжу», көне түркі *йинчү/жинчу*, түрік, әзербайжан, татар тілд. *инжи*, қарақалпақ т. *хинжи*, башқұрт т. *ынйы*, өзбек т. *инжу*, ұйғыр т. *үнче*, тува т. *шинжи*, чуваш т. *енче* «інжу», моңғол т. *енчү*, орыс т. *жемчуг* (KTLS 388). Мажар т. *d'aryü* «жүн» < көне батыс түркі тілі (көне чуваш) **джапагу* = түркі т. *япагы*, көне түркі *йуң* *йан/йангут* «иленбеген жүн». Мажар т. *d'art-* «жарату» < көне батыс түркі тілі **джарат-* = түркі тілдерінде *йарат-*, т.б. [27].

Жалпы түркі тіліндегі «й» дыбысына сәйкес келетін протобұлғар тіліндегі *д- дыбысы Орал өзенінің түркіше (қазақша) атауы Йайық (Жайық) сөзінің ежелгі Византия дереккөздерінде «Дайк» деген формасында сақталған [6, 74].

Қазақ тіліне келсек, ол түркі тілдерінен қыпшақ тобына жатады. Қыпшақ тілі туралы ең көне мәліметтерді Махмұд Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» атты құнды жәдігерінен табамыз. Бұл ескерткіште сөз басында кездесетін /й-/ ~ /ж-/ дыбыстары туралы келесідей мағлұмат келтірілген:

«Оғыздар мен қыпшақтар сөз басында «й» дыбысы кездесетін зат есімдер мен етістіктердің алғашқы әріптерін «ж» дыбысына айналдырған. Түркілер *йинжү* деп айтатын нәрсені бұлар *жинжү* деп атайды. Түркілер түйенің жүніне *йүгду* десе, оғыздар мен қыпшақтар *жүгду* дейді».

Қыпшақтар мен оғыздардың сөз басындағы «й» дыбысын түсіріп айтатынына қатысты мәліметті де осы ескерткіштен табамыз:

Басқа түріктер жолаушыға *йелкин* десе, оғыз бен қыпшақтар *елкин*, олар (яғни басқа түріктер) *жылы сұны йылыг сүв* деп айтса, бұлар (қыпшақ пен оғыз) *ылығ* деп айтады (DLT 26/12) [7, 12].

Қазіргі күнгі оғыздарда сөз басындағы «ж» дыбысты сөздер кездеспейді, ал қыпшақ тілдерінен қазақ, қырғыз, қарақалпақ және қарашай-балқар тілдерінде «ж/дж» дыбысы қолданылады. Татар тілінде «й» кең таралғанмен, «ж» езулік дауыстылардың алдында айтылады.

«Махмұд Қашғари оғыздардың да сөз басында кездесетін «й» дыбысының орнына

«ж»-ны қолданғанын атап өткендей, орта ғасырдағы оғыз ескерткіші Оғыз қаған дастанында да «ж» дауыссызына жақын «ч» дыбысын кездестіреміз:

«Көне түркі йал ~ Оғыз қаған чал «жал», көне түркі йалбар- ~ Оғыз қағанда чалбар- «жалбарыну», көнеше йарлық ~ Оғыз қаған чарлық «жарлық» [8, 222].

Көне бағыс түркі тілінің тағы бір өкілі Дунай бұлғар (көне чуваш) тілінің жалғасы Еділ бұлғар тілінде /д’-/ фонемасы /ж-/ дыбысына өзгерген:

Еділ бұлғар т. جال жаал «жас» (<*йаал2) = чуваш т. сул = ЖТ йаш «жас».

Еділ бұлғар т. جۇر жүүр «жүз» (<*йүүр2) = чуваш т. сир = ЖТ жүз [4, 43].

Қарахан дәуірінің жалғасы Хорезм түркі тілінде жаппай «й» дыбысы қолданылған. Алайда, кейбір тұстарда сөз басындағы й-дыбысы түсіріліп жазылған: йығач «ағаш» ~ ағач «ағаш», йыгла- ~ ыгла- «жылау», йырақ ~ ырақ «жырақ» (ММ.48:11), йышы- «жарқырау» ~ ышык «жарық» (NF.241:6)..», йилик ~ илик «жілік», йинчке ~ инже «жіңшке», йинчү ~ инжи «інжу», йип ~ ип «жіп», т.б. [9, 14].

Тарихи қыпшақ ескерткіші «Кодекс Куманикуста» сөз басында кездесетін «ж» дыбысының да қолданылғаны байқалады (негізінен «й» тұлғасында көбірек кездеседі):

жемиш «жеміс»; йемиш, йимиш деген формаларда да бар;

жығыл- «жығылу»; сонымен қатар: сыхыл-, жықыл-, йығыл-, йыкыл-;

жыл «жыл»; салыст. ыл, йыл, йил [10, 43].

Бұлардан бөлек, сөз басында «ж» дыбысымен басталатын жылан, жылтра-, жырт-, жыв-, жый- сияқты сөздер де бар.

«Ж» дыбысының қыпшақ мұраларынан тек Кодекс куманикуста ғана сақталғаны назар аудартады. Бұл ескерткіштің қазақ тіліне ең жақын екендігі тағы бір көрінісі осы. Ал мәмлүк қыпшақ жазбаларында «ж» дыбысты нұсқалар кездесе бермейді. Мәмлүк қыпшақ мұраларында сөз басындағы «й» дыбысының сақталғандығымен бірге ол дыбыстың түсіріліп жазылғандығы да байқалады: йыгла- «жылау», салыст. агла-, ыгла-, ыла-, йагла-, йыйла-; йырақ «жырақ», салыст. ырах, ырақ [10, 321].

Сөз басында кездесетін «й» дыбысы шағатай тілінде тек осы нұсқада қолданылған, тек бір мысалда ғана сөз басындағы «й»-ның «ч» дауыссызына ауысқаны көрінеді: чеш- < йеш- «пешу» [11, 95]. Шағатай жазбаларында сөздің алғашқы буынында езулік-қысаң «ы, и» дауысты дыбыстары бар сөздерде «й» дыбысының түскені байқалады: ылқы < йылқы «жылқы», ылан < йылан «жылан», ылдырым < йылдырым «найзағай», йылқы > ылқы, йыпар > ыпар «жұпар». Шағатай дәуірінен бұрынғы тарихи кезеңдерде (көне түркі мен қарахан дәуірі) де алғашқы буынында езулік-қысаң «ы, и» дауысты дыбыстары бар кейбір сөздердің сөз басындағы «й» дыбысы түсіп жұмсалғаны белгілі: йығач < ығач «ағаш», йыгла- < ыгла- «жылау» [11, 97].

Нәтижелер

1907 жылғы Абай қара сөздерінің Мүрсейіт қолжазбасында «ж» дыбысының «й» дауыссызымен жазылғанына байланысты мысалдар:

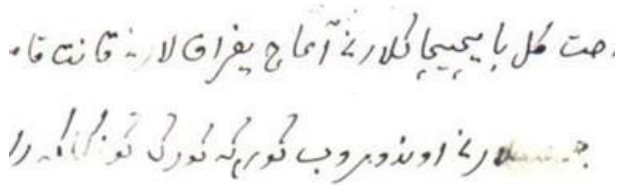
Орта Азия түркілері XV-XX. ғғ. арасында әдеби тіл ретінде шағатай жазба тілін қолданды. Абай Құнанбайұлының «Қара сөздері» – «Китаб-ы Аклийе» атауымен Мүрсейіт тарапынан 1907 жылы жазылған жазба шығарма. Қазақ тіліндегі алғашқы жазба мұралардың бірі саналса да, шығармада сол кезеңнің әдеби тілі шағатай тілінің әсері байқалады.

Жалпы түркі тілдеріндегі сөз басында кездесетін «й» дыбысы қазақ тілінде «ж» дыбысына сәйкес келеді. Бұл сәйкестік араб және парсы тілдерінен енген сөздерде де байқалады. Қазақ тіліндегі жазба мәтіндердің бірі 1907 жылғы Мүрсейіт жазбасында да «ж» дыбысымен басталатын сөздер көп кездесумен қатар, «й» дыбысымен жазылғаны да көрінген; «й» және «ж» дыбысты фонетикалық нұсқалары бар сөздер де кездеседі. Бір сөздің «й» және «ж» дыбысты нұсқаларын салыстырып қарағанжа «ж» дыбысты нұсқасының қолданылуы жиірек екендігі байқалады. Алайда, кейбір мысалдарда қолдану жиілігінің тең немесе

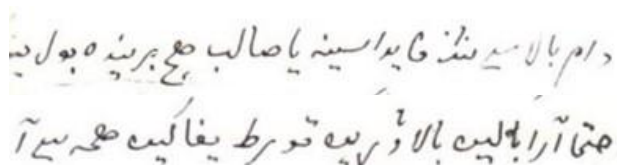
бірнеше сөйлемде «й» дыбысты сөздердің қолданысының басым екендігі де көрінеді.

«Қара сөздер» қолжазбасында «й» дыбысы бар мысалдар төменде берілген:

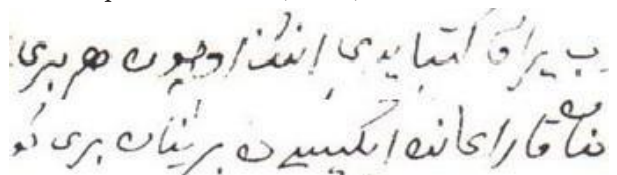
1. жеміслерні өндүрүп көзге көрк көңілге рәһат гүл бәйчечеклерні ағач йафрақларны қант қамыс... (62/1).

2. һаттә ара балын балауызын құрт йифегін һеммесі адам баласының файдасына йасалып һіч бірінде бұл менікі (62/6).

3. көзі менен қарағанда екісі де бірінен бірі көп йырақ кетпейді (64/11) [12, 73-75].

Қара сөздер қолжазбасында көңіл аударатын тағы екі мәселе бар:

1. Шағатай тілінде сөз ішіндегі «п» дауыссызы «ф» дыбысына сәйкес келеді. Қазақ тілінде сөз ішіндегі «п» дыбысымен жазылып жүрген бұл мысалдардың 1907 жылғы қолжазбада шағатайшадағыдай «ф»мен жазылғанын көреміз: йафрақларны, йифегин, кирфик, тофрагы. Мұны жазба тілдің дәстүрімен байланыстырамыз. Яғни қазақша жазылған мәтінде әлі де сол кезеңнің жазба тілінің әсері байқалады. Бұл көрініс жаппай көрінбесе де, кей тұстарда ғана көзге түседі.

2. Түркі тілдерінде қысаң дауыстылардың алдында сөз басындағы «й» дыбысының түсуі деген мәселе бар. Жалпы түркі тілдеріндегі сөз басындағы «й» дыбысы қазақ тілінде «ж» дыбысымен сәйкес келуімен қатар,

Абайдың қара сөздер қолжазбасындағы йифек мен йырақ сияқты мысалдар қазақ тілінде «ж» дыбысымен беріледі (жібек, жырақ). Мысалдардағы езулік-қысаң «ы, и» дауысты дыбыстарының алдындағы «й» дыбысы Анадолы түрік тілінде түсіріліп жұмсалады: ипек, ырақ. Ал қолжазбада «ж» дыбысының түсуіне байланысты мысалдар кездеспейді.

Яғни шағатай, осман мұраларында және қазіргі оғыз бен қарлұқ тілдеріндегі кей дауысты дыбыстың алдында «й» дыбысы түссе де, қолжазбада ондай құбылыс байқалмайды. Абайдың қара сөздер қолжазбасында «й» және «ж» дыбысымен жазылатын түркі тілді сөздер төмендегі кестеде көрсетілген. Бұл кестеде сөздердің қолданыс жиілігі жақша ішінде берілген. Қолданыс жиілігі есепке алынғанда сөз түбірлері негізге алынып, бір түбірден тарайтын сөздер жеке-жеке берілді. Мысалы, жақсы сөзінен шыққан жақсылық сөзі жақсы сөзінің ішінде қарастырылды:

й-	ж-
йахшы 29/1 (3)	жақсы 13/14 (62)
йақын бол- 72/1 (1)	жақын бол- 73/15 (2)
йала 42/6 (1)	жала жап- 48/8 (1)
йалған 68/15 (1)	жалған 11/1 (4)
йап- 61/20 (1)	жап- 15/9 (2)
йара- 61/3 (1)	жара- 12/3 (20)
йарат- 61/6 (3)	жарат- 24/16 (36)
йарым 57/16 (6)	жарым 22/15 (6)
йарты 65/7 (2)	жарты 22/15 (1)
йасал- 62/7 (1)	жаса- 66/14 (13)
йаз- 28/1 (9)	жаз- 23/9 (2)
йене 14/18 (25)	jäne 33/14 (2)
йер 27/4 (1)	жер 22/12 (35)
йет- 64/9 (7)	жет- 45/7 (41)
йеті 66/19 (1)	жеті 4/12 (1)
йыл 68/1 (3)	жыл 41/12 (1)
йоқ 57/13 (6)	жоқ 10/13 (125)
йол 65/15 (5)	жол 31/10 (43)
йуқары 71/14 (2)	жоғары 40/12 (2)
йүз 63/18 (4)	жүз 20/17 (6)

Кестедегі жақша ішінде берілген сөздердің қолданылу жиілігінен байқағанымыздай, «ж» дыбысымен басталатын сөздер жиі қолданылған. «Й» дауыссызымен жұмсалған сөздердің ішінде «ж»ға қарағанда жиірек қолданылғандары төртеу ғана, бұлар: *йарты, йазу, йене, йыл*. Бұдан басқа «й» дыбысымен басталатын сөздердің құрамында қазіргі қазақ тіліне тән басқа фонетикалық өзгерістердің болмағандығы, бұл сөздердің түпнұсқасына сай жазылғандығы айқындалған.

й- ~ ж- дыбыстарының кезектесіп қолданылуы жыраулар поэзиясы қолжазбаларында да байқалады: жиырма (XI-26, 569) ~ йигирме (748-2, 11), жалаң аяқ (XI-20, 402) ~ йалдың аяқ (608-3, 17) [13, 551]. Жыраулар поэзиясы мәтіндерінде «й» дыбысымен басталатын сөздер қара сөздермен салыстырғанда әлдеқайда сирек кездеседі. Жазылу тарихы жағынан айырмашылық болса да, 1907 жылғы қара сөздер қолжазбасы мен жыраулар поэзиясы қолжазбасында /ж-/ дыбысымен басталатын сөздер әлдеқайда көбірек екені көрінеді.

й/ж ауысуы тілдің ішкі құрылымында пайда болған жылдам, табиғи айналымның нәтижесі емес. Аталған қолжазбалардағы «й» дыбысымен берілген сөздерді сол кезеңнің әдеби жазба тілі шағатайшаның әсерінен жазылған болуы мүмкін. Қолжазбаларда /ж-/ дыбысымен жазылған сөздердің басым болуы қазақ тілінің жеке жазба тіліне ауысқанын көрсетеді. Десек те онда әлі де шағатайшаның іздері сақталған болатын.

«Ж» дыбысының қазақ тіліндегі қолданысына келер болсақ, жалпы түркі тілінде сөз басындағы /й-/дыбысы қазақ тілінде /ж-/ болып жұмсалады. Бұл құбылыс қарақалпақ тіліне (қарақалпақ тілін қазақшаның говоруы деп классификациялаған ғалымдардың бірі Т.Текин) де тән, қырғыз тілінде «дж»ға сәйкес келеді: *йоол, түрік т. йол «жол», әзербайжан т. йол, түрікмен т. йол, қазақша жол, қарақалпақ т. жол, қырғыз т. джол [14, 59].

Кей түркі тілдерінде «й» дыбысы сөз басында түскеніндей (жыр/ыр, жырақ/ырақ, жылы/ылық) қазақәдеби тіліндесөзбасындағы

«ж» дыбысы түспейді. Бірақ қазақ тілінде бұрыннан қолданып келе жатқан сөздерде «ж»ның түскенін аңғарамыз, мысалы: жұбат-, жуат-/уат-, жұбан-/уан-, жұбаныш/уаныш; жекіренде-/әкіренде-; желбегей/елбегей [15, 338], жыра/ыра, біржолата/біротала, япырым-ай/апырым-ай, жалма-жұлма/ұлма-жұлма, ылдым-жылдым, ыбыр-жыбыр, ырым-жырым, ың-жың, ебір-жебір, жәмпейлесу/әмпейлесу, жүзім/үзім (изүм), Жасыл/Есіл (өзен аты), т.б.

Оғыз тілдеріндегі *йува* сөзінің де қазақ тілінде «й»нің түсіріліп ұя болып қолданылуы да сәйкестік емес деп ойлаймыз.

Ауызекі тілде сөз тіркестеріндегі «ж»ның түсіріліп айтылуы жиі кездеседі, мәселен: бара жатырмын / баратырмын, келе жатырмын / келйатырмын / келәтырмын.

Бұдан бөлек әдеби тілдегі /ж-/ның /з-/ дыбысына ауысатынын байқаймыз: желетке ~ зелетке, жүк ~ зүк [16, 235], якорь ~ зәкір, жәбір ~ зәбір, жапа ~ запа, жекіру ~ зекіру, жытыру ~ зытыру.

«ж»ның «з»ға айналуы сөз ортасында да кездеседі: ежелден/әзелден.

Кейде сөз басындағы «ж» «ш»ға ауысады, мысалы араб, парсы формаларынан құралған *жүздан* «әмиян» сөзінің *шилан* (қарақалпақ т. шижлан, түрік т. süzdan) тұлғасы говорларда айтылады. Әдеби тілдегі *жегу* етістігінің говорларда *чегу* (Моңғ; Шығ. Қаз., Зайс.) деп айтылуы осындай мысалдар қатарына жағады. Сол секілді қазақ әдеби тіліндегі *шешу* етістігі көне *йеш-* етістігінен өзгерген, ол шағатайшада *чеш-* боп айтылған.

Қазақ тілі «ж» тілі десек, көне түркі *йинчү* сөзі әдеби тілде *жиншү, жинжү* тұлғаларында келуі керек еді. Алайда көне түркі тіліндегі *йинчү* сөзінің қазақ тіліндегі баламасы *інжу* (ауызекі тілде *енжу* деп те айтылады) екені белгілі [17, 951].

Көне түркі мұраларында «й» дыбысымен жазылған сөздер қазіргі түркі тілдерінің кейбірінде түсіріліп айтылады. Бұл құбылыс алғашқы буынында «ы, и» езулік-қысаң дауысты дыбыстары бар сөздерде байқалады. Сәйкестіліктің бұл түрі әзербайжан, түрік, қарашай-балқар тілдерінде көбірек кездеседі.

Түріктіліңде «ы/й» дауыстылардың алдындағы «й» дыбысының түсуіне байланысты мысалдар: йылығ (көнетүркі) > ылық (түрікше) «жылы», йигде > иде «жиде», йинчке > инже «жіңішке», йырақ > ырақ «жырақ»; йигренч > иренч «жиіркенішті», йилик > илик «жілік», т.б.). Әзербайжан тілінде езулік және еріндік дауыстылардың алдында түсіріліп айтылады: йылдырым > илдырым «найзағай», йылдыз > улдуз «жұлдыз», йүрек > үрек «жүрек», йигит > ийид «батыр», йирми > игирми «жиырма», йутмақ > удмағ «жүту», т.б. Қыпшақ тілдері ішінде салыстырмалы түрде қырғызшада аталған құбылысқа мысалдар көбірек кездеседі: йыр > ыр «жыр», йығла- > ыйла- «жылау»; ыйлаақ «жылауық»; йылдам > ылдам «жылдам», йылық > ылық/ылы (Ылы сууда ит үрөт (жұмбақ: бақа) «жылы»; йырақ > ырақ «жырақ». Қазақ тіліндегі йинчү > інжу сияқты бір-екі көнеден келе жатқан мысалда ғана кездеседі. Алайда, қазақ тілінде езулік-қысаң «ы, и» дауысты дыбыстарынан басқа дауысты дыбыстары бар кейбір сөздерде де сөз басындағы /ж-/ дыбысының түскені көрінеді: жұбат-/уат-, жұбаныш/уаныш; жекіренде-/әкіренде-; желбегей/елбегей, т.б.

Қазақ тілінде ертеде кірген кірме сөздерде де /й-/~/ж-/ өзгерісі көрінеді. Бірақ 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасында араб және парсы тілді сөздер түпнұсқасына сай жазылғандықтан сөз басындағы /й-/ дыбысы өзгеріссіз берілген: йа'ни 46/1, йәдигәр 57/3, йақини 10/13 сияқты. Қазақ тілінде бұл сөздердің ішінен йа'ни сөзі сөз басындағы /й-/ (яғни) дыбысының сақталуымен жазылады.

Ертекезеңдерде орыстілінен енген сөздерде «ж» дыбысына ауысу құбылысы байқалады: ящик > жәшік, ярмарка > жәрменке. Парсы тілді сөздерде де өзгереді: йәд > жады, йаран > жарандар, йардем > жәрдем. Араб тілді кісі аттары да осы ережеге бағынады: Йунус > Жүніс, Жүнісбек; Йусуф > Жүсіп-Дүсіп-Нүсіп-Түсіп) [18, 553].

«е» дауысты дыбысынан басталатын кірме сөздер де қазақша дыбысталғанда «йе» деп оқылады. «йе» түрінде оқылған сөз қазақ тілінің айтылу заңына сәйкес «ж» дыбысына ауысқан. Бұл ауысу ертеректе көрінген: еврей

> йеврей > жебрей; Егор > Йегор > Жагор; Европа > Йевропа > Жауропа (орыс тілінен аударылған кәрі құрлық дегеннің орнына қазақшалап жауропа (бұлай алаштықтар да жазған) деп қолданылған әлдеқайда дұрыс деп ойлаймыз); есир (арабша) > йесір > жесір, т.б.

Қазақ тілінде яки, я (жә), йа (йа, Алла) (бірақ «йа рамазан» тіркесінде ғана жарапазан боп, «ж» дыбысына ауысқан ауысқан), яғни, япырым-ай, яр (Бақтияр атындағы «жар» мағынасындағы «яр» сөзі) деген сөздерде сөз басындағы «й» дыбысы «ж»ға ауыспаған.

ж/й нұсқалары сөз ортасында да көзге түседі: аждаһа/айдаһар, нажағай/ найзағай, ажырату/айыру, ажырасу/айырылысу, ұжым/ ұйым, т.б.

«Й» дыбысының түркі тілдеріндегі көрінісіне келсек, түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестілігін айқындауда «й» дыбысынан басталатын сөздерді тірек-таяныштардың бірі ретінде негізге алудың қажеттілігі жайлы К. Аханов жазады.

«Бұл дыбыстан басталатын сөздердің сәйкестілігі түркі тілдерінде екі түрлі жолмен болады: 1. й/нөлдік форма; 2. й/ж/дж/з/д/ч/с [26, 265].

Сөз басындағы «й» дыбысы түркі тілдерінде кеңірек таралған: *йōл, Күлтегін ескерт. йол, түрік т. йол, құмық т. йол, гагауз т. йол, қырым-татар т. йол, түркімен т. йōл, ұйғыр т. йол, ноғай йол, өзбек т. йол, әзербайжан т. йол, т.б.

Енді кейбір түркі тілдеріне сөз басындағы «й» өзге дауыссыздарға өзгерген:

й > дж: *йёр «жер», қырғыз т. джёр, қарашай-балқар т. джёр, қарақалпақ т. диал. джөр;

й > дж'. Татар тілінде сөз басындағы «й» дыбысы жіңішке айтылатын дж' дауыссызына айналған. Бұл өзгеріс негізінен еріндік дауыстылардың алдында байқалады (басқа дауыстылардың алдында «й» дыбысы сақталады): *йёр «жер», татар т. дж'ир (қазақ тіліндегі «ж» болса «дж» аффрикатының әлсіреуі нәтижесінде (дж > ж) пайда болды деп топшыланады, яғни ең алғаш «дж» болып, одан «ж» боп өзгерген).

й > ч. Сөз басындағы «й» дыбысының «ч» дауыссызына айналуы хакас, тува және шор тілдеріне тән: *йақа «жаға», хакас т. чаға, тува т. чаға (сол секілді қазақ тіліндегі *шешу* етістігі көне *йеш*- етістіген тараған, ол шағатайшада *чеш*-боп өзгерген). Бұл тілдерде сөз басындағы «ч» дыбысы «й» дыбысынан тарайтын дж аффрикатының қатаңдануы нәтижесінде дамыған.

й > д'. Мұндай өзгеріс алтай тіліне (оның телеүіт диалектісіне) тән: *йақа «жаға», алтай т. д'ака (Жүсіп атының Дүсіп деп өзгеруі осы сәйкестікке ұқсайды);

й > с'. «й» дыбысының с' дауыссызына айналуы тек чуваш тіліне тән: *йақа «жаға», чуваш т. *с'уга*;

й > с. Мұндай өзгеріс тек якут тілінде бар: *йақа «жаға», якут т. *сага* [14, 60]. Қазақ тіліндегі *сага* сөзі де осы ауысу нәтижесінде туған сөз болса керек. Сонымен бірге, *сан сақ* (*ойым сан саққа тарады*) деген тіркестегі сақ формасы «жақ» сөзінің фонетикалық варианты болуы мүмкін. *Жаза/саза/сазай, жагал/сагал* секілді мысалдар осындай құбылыстың белгісі.

й > з. Бұл құбылыс татар тілінің мишер диалектісінде көрінеді: *зул* «жол», *зер* «жер», *зук* «жүк» (қазақ тілінде орысша *якорь* сөзінің *закір* деп ауысуы бұған жақын) [26, 265].

«ж/й» алмасуы тек түркі тілдерінде ғана емес үнді-еуропа тілдерінде бар екені белгілі, мәселен *Йосиф/Жосеф* секілді есімдер екі дыбысты нұсқада айтыла береді.

Қазақ говорларындағы «ж» дыбысының ауысуына келсек, қазақ әдеби тілінде жалпы түркі тіліндегі сөз басындағы /й-/ дыбысы /ж-/ болып қолданылғанымен қазақ говорларында /й-/ дыбысына ауысқанына байланысты мысалдар жоқ емес:

Қазақ әдеби тілінде сөз басындағы «й» дыбысы «ж» дауыссызына сәйкес келеді. Алайда, қазақ тілінің Оңтүстік говорында «й» дыбысы да айтылады (көбіне тіркес, сөйлемдерде, мысалы: *мына йер, қайақ, сойақ*, т.б.). Қазақстанның бірқатар аймағында (Оңтүстік пен Шығыста) «дж» аффрикаты болып та жұмсалады [14, 60].

Маңғыстау говорында сөз басындағы /ж-/ның орнына /д-/ дыбысының

қолданылғандығына байланысты бір мысал келтіріледі: *дүзі* – қайтыс болған адамның өлімінен жүз күн өткеннен кейін жасалатын дәстүрлі рәсімі. *Ертең кемпірімнің дүзі, мынау –соған дайындаған малым*. Бұл сөз негізінен *дүзін беру* түрінде қолданылады [19, 83]. Адамның бет-әлпеті мағынасындағы жүз бен «суға түсу, шомылу» мәніндегі *жүзу* сөздері ауызекі тілде *дүз* және *дүзу* деп айтылады. *Алба-жұлба* қос сөзі кейде *алба-далба* деген түрінде жұмсалады. Сол сияқты *дүзік, дүзіқара, дүзім* мысалдары бар.

ж/д алмасуы сөз ортасында да байқалады: *ажыраңдау, әжіреңдеу/әдіреңдеу, бажырақ/бадырақ, бажырайып қарау/бадырайып қарау, бежірейген/бедірейген, ожыраңда/одыраңда, шұлжін/шүлдір*, т.б.

Оңтүстік говорындағы бір мысалда «ж»ның /ш-/ дыбысына өзгергені кездеседі: *шалпаңдау ~ жалпаңдау* [16, 235].

Бұдан басқа оңтүстік говорында сөз басындағы /ж-/ дыбысының /дж-/ болып айтылуына байланысты мысалдар кездеседі: *жылқы//джылқы, жеп//джеп, жер//джер* сияқты [20, 133].

Әдеби тілдегі сөз басындағы /ж-/ дыбысының шығыс говорында да /дж-/ түрінде айтылатындығы анықталды: *жоқ//джоқ, жігіт//джігіт, жайлау//джайлау, жойбар//джойбар*.

Н.Ф. Катанов Катаринский жазған грамматика кітабын зерделеп Тарбағатай аймағындағы халықтың тілінде сөз басындағы «ч-, дж- дыбыстарының кездесетіндігін атап өткен болатын [20, 58].

Қазақ говорларында /ж-/ дауыссызымен айтылатын, әдеби тілде /д-/ дыбысымен жазылатын мысалдар да бар: *домалау > жұмалау: Таудан тары жұмалайды, артынан қаз қуалайды* (жұмбақ жауабы: көз жасы) (ДС 297), *домалақ > жұмалақ, жалбақай > далбақай, жалбай > далбай*, т.б. [21, 201].

Моңғолия қазақтарының тілінде: *дішкине ~ жіңішке* ине: *Көзім нашарлап кетіпті, дішкинеге жіп өткізе алмадым* [22, 208].

Алба-жұлба, жалба-жұлба деген қос сөз қазақ тілінде *далба-дұлба, далба-жұлба* деп айтылатыны «Вариант сөздер сөздігінде»

тіркелген [23, 106]. Ебір-жебір қос сөзінің ебіл-дебіл вариантының болуы «ж» дыбысының «д»ға ауысқанын көрсететіндей.

Қорытынды

Қазақ тілі қыпшақ тілдер тобына жатады. Ал тарихи қыпшақ тіліне байланысты алғашқы мәліметтерді XI ғасырдағы Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ат түрк» атты құнды жәдігерінен табамыз. М.Қашқари түркілердің /й-/ дыбысымен айтатын сөздерін қыпшақтар мен оғыздардың /ж-/ қылып айтатынын атап өткен. Одан кейінгі тарихи кезеңдерде мәлімет ұшыраспайды, тек қыпшақ ескерткіші «Кодекс Куманикуста» /ж-/ дыбысымен айтылатын сөздер баршылық. Орта ғасыр жазба мұраларында /й-/ның орнына басқа бір дыбыстың қолданылғанына байланысты мәлімет кездеспейді. Бұл жазба мұраларында /й-/ дыбысымен немесе /й/ дыбысынсыз жазылған сөздер кездеседі.

Прототүркі тіліндегі /*й-/ дыбысының көне батыс түркі тілінің алғашқы тарихи кезеңі саналатын дунай-бұлғар тілінде /д'-/; Дунай бұлғар тілінің жалғасы ретінде қабылданатын Еділ бұлғар тілінде /ж-/ ретінде жазылғандығы; бұл дыбыстың қазіргі таңда көне батыс түркі тілінің жалғыз өкілі саналатын чуваш тілінде /ç-/ дыбысымен сәйкес келетіндігі анықталған. Көне батыс және көне шығыс түркі тілінің жеке сағаларында ішкі немесе сыртқы құрылымдарына байланысты фонетикалық дамулардың (ауысулардың) орын алғандығы мәлім.

Осы күнгі қолымыздағы қазақ қолжазбалардың барлығы соңғы ғасырларда жазылған. Оның көбінде шағатай әдеби тілінің әсері байқалады. Алайда, XX ғасырдың бастапқы кезеңіндегі мәтіндерде қазақ тілінің ерекшеліктерінің басым екендігі және шағатай тілінің әсері азая бастағандығы көрінеді. Мүрсейіт тарапынан «Китаб-ы Аклийе» атауымен жазылған Абай Құнанбайұлының «Қара сөздерінің» араб әліпбиімен жазылған нұсқасы да осылардың бірі саналады. Жалпы түркі тілдеріндегі /й-/ дыбысы қазақ тілінде негізінен /ж-/ дыбысына сәйкес келеді. Алайда,

сөйлеу тілінде бұл дыбыс /дж-/ дыбысына жақын түрде айтылғанын да көруге болады. Қазақ тіліндегі түркі сөздерінде сөз басындағы /й-/ дыбысы тек қана екі сөзден тұратын күрделі құрылымдардың, сөз тіркестерінің екіншісі сыңарында ғана байқалады. ж/й дыбыстарының сөз тіркестерінде алмасуы қазақ тілі говорларының көпшілігінен көрінетін ерекшелік: бұл жер > бұ жер > бүйер >; ана жақта > ана йақта > анияқта > анақта, сол жақ > со жақ > сойақ, ол жақ > о жақ > ояқ, келе жатырмын > келйатырмын, т.с.с.); Алайда, бұл сөздер тіркестен бөлек жеке қолданылған кезде /ж-/ дыбысымен жазылады. Яғни, сөз басындағы /й-/ дыбысы тек қазақ қолжазба мәтіндерінде көрінеді. Қазіргі қазақ тілінде /й-/ дыбысымен басталатын сөз жоқ (кейбір одағай, шылаулардан басқа, я, яки, яғни, япырым-ай). Қазақ тілінің алғашқы жазба мәтіндерінде ұшырасатын /й-/ дыбысы кезеңнің әдеби тілі саналған шағатай тілінің әсерінен жазылды деп айта аламыз.

Жалпы түркі тілдеріндегі /й-/ қазақ әдеби тілінде /ж-/дан бөлек /з-/ дыбысымен да келеді. Кейбір нұсқаларда сөз басындағы /ж-/ дыбысының түсіп қолданылғаны кездеседі. Алайда әдеби тілдегі кірме сөздерде кездесетін /й/дыбысының /ж-/, /д-/, /н-/, /т-/, /з-/ дыбысымен жазылғандығы анықталды. Әдеби тілде түркі сөздеріндегі /ж/ дыбысы қазақ говорларында /й-/, /д-/, /ш-/, /дж-/ дыбыстарымен алмастырылып та айтылады.

Түрік ғалымы Э.Джейлан алғашқы түркі тілі және проточуваш тіліндегі *й-фонемасының д- > дж- деңгейінен өтіп ç- болғанына байланысты дәлелдер бар екендігін атап өтті [4, 42]. Алайда алғашқы түркі тіліндегі *й- дыбысының чуваш тілінде /ч-/ дыбысымен берілгендігіне байланысты да мысалдар да бар. Чуваш тіліндегі /ч-/ дыбысымен берілген мысалдардың «дж» тілінен келгендігі жазылған.

Көне шығыс түркі тілінің құнды жәдігері Орхон ескерткіштері тілінде де түрлі говорлардың әсері болғандығы белгілі. Мысалы, бұл мұраларда «мен» есімдігінің бен-мен деген екі нұсқасы бар. Күлтегінде «бен» вариантының да бар болуы сол кезеңдегі оғыз тілінің ықпалы деп қарастырылып жүр.

Орхон ескерткіштерінен кейінгі көне ұйғыр кезеңінде де «й» және «н» говоры болғаны айтылады. Көне түркі тіліндегі конй «қой» сөзі бұл дәуірде қон ~ қой деп екі түрлі жұмсалған. Сол сияқты чиган «кедей, шығай» сөзі чиган және чығай деп қолданылған.

Қазақ тіліндегі сөз басындағы /ж-/ дыбысының (ауызекі тілде кейде «дж») тарихын Қашғаридың берген мәліметтері бойынша XI ғасырға апарамыз. Алайда қазақ говорлары мен әдеби тілге енген кейбір түркі сөздерінде сөз басындағы /ж-/ орнына қолданылған /з-/ , /й-/ , /д-/ , /ш-/ , /дж-/ және кірме сөздерде /й-/ дыбысының орнына қолданылған /ж-/ , /д-/ , /н-/ , /т-/ және /з-/ дыбысты варианттардың кездесуін немен байланыстыруға болады?

Әдеби тілде /ж-/ дыбысымен басталатын бір сөздің қазақ тілі мен оның говорларында /ж-/ орнына басқа дыбыстармен берілуін XX ғасырдың басында немесе кейінгі кезеңдерде пайда болған фонетикалық құбылыс ретінде қарастыруға болмас. Чуваш тіліндегі д- > дж- > џ- сияқты тарихи дамуды мұнымен байланыстырып өтуге болады. Әрине, қазақ тіліндегі қолжазбалардың көбі XIX-XX ғасырға тән екенін ескерсек, әдеби тілдегі ж- дыбысының орнына қолданылған басқа дыбыстардың дамуын тарихи кезеңдердегі мысалдармен салыстыра алмаймыз. Алайда, дыбыстардың тарихи дамуына мысалдар келтіре алмау «ж» дыбысының фонетикалық

нұсқаларының орыс тілінің немесе басқа көршілес бір тілдің әсерімен пайда болған деп түсіндіру де жөн емес. Белгілі ғалым О.Н. Тунаның атап өткеніндей ойрат диалектіндегі «д», қырғыз тіліндегі «дж», хакас және тува тілдеріндегі «ч», алтай, хакас, тува тілдері говорларындағы «н» дыбыстарының «й» дауыссызынан шықты» деп тұжырымдау түркі тілдеріндегі шұғыл дауыссыздардың фрикативті (ызың) дауыссыздарға айналуы үрдісіне, сонымен қатар тілдегі фонетикалық ережелерге қайшы келеді. Лингвист ғалым «ерте түркі дәуірінде сөз басындағы «й» мен бірге «д» және одан тарайтын «дж» дыбысы бар болған» дейді.

Демек, қазақ тілі мен оның говорларындағы дж-, д-, ж-, з- дыбыстарын /й-/ден келді деген тұжырым да түркі тілдерінің фонетикалық заңына қайшы келеді. Түркі тілдері ішіндегі мейлінше көне деп аталатын якут, чуваш тілдерінің өзінде сөз басында «й» дыбысы жұмсалмайды. Алтай тілдер тобына кіретін моңғол, тұңғыс-манжұр тілдерінде де «й»-нің эквиваленті басқа дауыссыздар. Алтайтанушы ғалымдар да тілдік деректер мен талдауларға сәйкес сөз басындағы «д» дауыссызының прото (ең көне) екенін дәлелдейді.

Сол себепті сөз басындағы «й» мәселесіне келгенде «й» көнелеу деп айтуға асықпаған жөн секілді. Бұл мәселені әлі де қарастырып, зерттеу қажет екені сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Tuna O.N. Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi İle Türk Dili'nin Yaşı Meselesi / O.N. Tuna. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011. - 57 s.
2. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri / T. Tekin. - İstanbul: Kitap matbaası, 2003. - 273 s.
3. Poppe N. Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri 1. Kısım Karşılaştırmalı Ses Bilgisi. Çeviren Zeki Kaymaz / N. Poppe. - İstanbul: Fatih Ofset, 1994. - 295 s.
4. Ceylan E. Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi / E. Ceylan. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997. - 256 s.
5. Tekin T. Tuna Bulgarları ve Dilleri / T. Tekin. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1987. - 70 s.
6. Dilâçar A. Batı Türkçesi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 1, 73-92 s.
7. Ercilasun A.B. Akkoyunlu Z. Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk / A.B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015. - 995 s.
8. Karaağaç G. Türkçenin Ses Bilgisi / G. Karaağaç. - İstanbul: «Kesit Yayınları», 2010. - 232 s.
9. Eckmann J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Düzenleyen Osman Fikri Sertkaya / J. Eckmann. - Ankara: TDK Yayınları, 2011. - 438 s.

10. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü / R. Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007. - 338 s.
11. Argunşah M. Çağatay Türkçesi / M. Argunşah. - İstanbul: Kesit Yayınları, 2014. - 308 s.
12. Петек Е. Абай Құнанбайұлы Ғақлия Кітабы / Е. Петек. - Алматы: Ұлағат, 2020. - 294 б.
13. Petek E. 15-18. yy. Nogay-Kazak Jırav ve Akınlarının Dili (yayımlanmamış doktora tezi) / E. Petek. - İzmir: Ege Üniversitesi, 2018. - 723 s.
14. Serebrennikov B., Gadjeva N. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Çeviren: Tefvik Hacıyev, Mustafa Öner / B. Serebrennikov, N. Gadjeva. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011. - 255 s.
15. Adilov M. «Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Unsurların Kazakçadaki Durumu Üzerine», Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat 2019. s. 338-345.
16. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка / С. Аманжолов. - Алма-ата: КазНПУ, 1959. - 453 б.
17. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Т. Жанұзақов. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.
18. Adilov M. «Kazak Türkçesindeki Alıntı Kelimelerin Kazakçalaşması.» Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat 2018. - 549-554 s.
19. Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер / С. Омарбеков. - Павлодар: Қазақ тіл білімінің антологиясы, 2008. - 223 б.
20. Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері / Ж. Досқараев. - Павлодар: Қазақ тіл білімінің антологиясы, 2010. - 155 б.
21. Құрманбайұлы Ш., Әділов М. Абай тілінің ерекшеліктері / Ш. Құрманбайұлы, М. Әділов. - Алматы: Сардар баспасы, 2020. - 384 б.
22. Қалиев Ғ., Нақысбеков О., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев. - Алматы: Арыс баспасы, 2005. - 824 бет.
23. Бизақов С. Вариант сөздер сөздігі / С. Бизақов. - Алматы: Білім, 2000. - 320 бет.
24. Ұйықбаев И. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы / И. Ұйықбаев. - Алматы: Ғылым баспасы, 1976. - 144.
25. Gabain A. Eski Türkçenin Grameri (Çev.: Mehmet Akalın) / A. Gabain. - Ankara: TDK Yayınları, 2007. - 313 s.
26. Аханов К. Тіл білімінің негіздері / К. Аханов. - Алматы: Санат, 1993. - 496 бет.
27. Yılmaz E. "Altayistik Bağlamında Macarca-Türkçe Dil İlişkileri". Bilig, Yaz.-2015. - Sayı 74. - 287-308 s.

Е.К. Петек, М.Е. Адилов

Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Историческое развитие звука /ж-/ в начале слова в казахском языке

Аннотация. Одной из наиболее рассмотренных в тюркской лингвистике и вызывающей различные споры среди тюркологов является проблема звука /й-/ , встречающаяся в начале слова. В древнетюркских памятниках и современных тюркских языках этот звук употребляется в различных фонетических формах. Те, кто принял теорию алтайских языков, пришли к выводу, что прототюркский язык, который развивался как самостоятельный язык после протоалтайской эпохи, был разделен на две ветви: «древне-западный» и «древне-восточный» тюркские языки. С тех пор в современной тюркологии к западному древнетюркскому языку применяются термины «язык ЛИР», а к восточному древнетюркскому языку «язык ШАЗ». В вопросе классификации тюркских языков в качестве критерия используется также обмен звуков «л-ш», «р-з» и варианты звучания /й -/, встречающиеся в начале слова. В данной статье на основе диахронического, синхронного сравнения рассматривается история развития общетюркского звука /й-/ , в казахском языке соответствующего звучанию /ж -/. Также анализируется, какие из этих звуков, употреблявшихся с эпохи Орхонских памятников в виде /й -/, но употреблявшихся в казахском языке в виде /ж -/, являются древними.

Ключевые слова: протоалтайский язык, прототюркский язык, древнетюркский язык, казахский язык, звуки «й» и «ж» в начале слова.

E.K. Petek, M.E. Adilov

Tokat Gaziosmapaşa University, Tokat, Turkey

Historical Development of the /j-/ Sound at the beginning of the words in Kazakh Language

Abstract. One of the most emphasized issues of the Turkish language, which also causes differences of opinion among Turcologists, is the state of the sound /y-/ at the beginning of the words. This sound varies in terms of both historical Turkish dialects and contemporary Turkish dialects and is met with a different sound. For those who accept the Altaic hypothesis, it is known that the Proto-Turkic language, which developed as an independent language after the era of the Proto-Altaic language, was divided into two branches as Oghur languages (West Turkish) and Common Turkic (East Old Turkic). In Turcology, the terms Lir Turkic for Oghur languages and Shaz Turkic for Common Turkic are also used. In order to classify the Turkic languages, the sounds /l, /ʃ/ and /r/, /z/ sounds, and also the /y-/ sound at the beginning of the words were used as criteria. This article will focus on the development of the /y-/ sound at the beginning of the words in Turkic languages, which corresponds to the /j-/ sound at the beginning of the words in the Modern Kazakh language through diachronic and synchronic comparisons. It will be mentioned that whether the /y-/ sound can be seen since the Orkhon Turkic, which is one of the historic periods of the East Old Turkic, or the /j-/ sound in the Kazakh language is more archaic.

Keywords. Proto-Altaic, Oghur Turkic, Kazakh language, y- sound at the beginning of the words.

References

1. Tuna O.N. Sumer ve Turk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Turk Dilinin Yashy Meselesi [Historical interest of Sumerian and Turkic languages and the question of the age of the Turkic language], (Turk Dil Kurumu, Ankara, 2011, 57 p.), [in Turkish].
2. Tekin T. Orhon Turkchesi Grameri [Grammar of Orhon Turkish], (Kitap matbaası, İstanbul, 2003, 273 p.), [in Turkish].
3. Poppe N. Altay Dillerinin Karshylashtyrmaly Grameri [Comparative Grammar Of Altay Languages] (Fatih Ofset, İstanbul, 1994, 295 p.), [in Turkish].
4. Ceylan E. Chuvashcha Chok Zamanly Ses Bilgisi [Phonetics Of The Chuvash Language] (Türk Dil Kurumu, Ankara, 1997, 256 p.), [in Turkish].
5. Tekin T. Tuna Bulgarlary ve Dilleri [Tuna Bulgarians and their languages], (Türk Dil Kurumu, Ankara, 1987, 70 p.), [in Turkish].
6. Dilaçar A. Bati Turkchesi [Western Turkish], TDAY Belleten [TDAY Bulletin], 73-92(1953), [in Turkish].
7. Ercilasun A.B. Akkoyunlu Z. Kashgarly Mahmud, Divanu Lugatit-Turk [Divanu Lugatit-Turk] (Türk Dil Kurumu, Ankara, 2015, 995 p.), [in Turkish].
8. Karaağaç G. Turkchenin Ses Bilgisi [Phonology of Turkish], (Kesit Yayınları, İstanbul, 2010, 232 p.), [in Turkish].
9. Eckmann J. Harezmi, Kypchak ve Chagatai Turkchesi Uzerine Arashtyrmalar [Research of mid-century Turkish monuments], (TDK Yayınları, Ankara, 2011, 438 p.), [in Turkish].
10. Toparlı R. Kypchak Turkçesi Sozlugu [Kipchak Dictionary], (Türk Dil Kurumu, Ankara, 2007, 338 p.), [in Turkish].
11. Argunşah M. Chagatai Turkchesi [Chagatai Turkish], (Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, 308 p.), [in Turkish].
12. Petek E. Abay Kunanbayuli Gakliya Kitaby [Abay Kunanbayuli Gakliya Kitap] (Ulagat, Almaty, 2020, 294 p.), [in Kazakh].
13. Petek E. 15-18. yy. Nogay-Kazak Jyrau ve Akynlarynyn Dili [15-18. yy. Language Features of Kazakh Poets] (İzmir, Ege University, 2018, 723 p.), [in Turkish].
14. Serebrennikov B., Gadjeva N. Turk Yazdy Dillerinin Karshylashtyrmaly Tarihi Grameri [Comparative Historical Grammar Of Turkic Writing Languages] (Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011, 255 p.), [in Turkish].

15. Adilov M. «Divanu Lugati't-Turkte Kypchakcha Kaidyila Verilen Unsurlaryn Kazakchadaki Durumu Uzerine» [On The Status Of Kipchak Elements In Kazakh] (Yeni Türkiye Dergisi, Ocak 2019. 338-345 p.), [in Turkish].
16. Amanzholov S. Voprosy Diyalektologiy i İstoriy Kazakhskogo Yazıka [Problems of dialectology and history of the Kazakh language] (Alma-ata, KazNPU, 1953, 453 p.), [in Kazakh].
17. Zhanuzakov T. Kazak Tilinin Tusindirme Sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Daik Press, Almaty, 2008, 968 p.), [in Kazakh].
18. Adilov M. «Kazak Turkchesindeki Alynty Kelimelerin Kazakchalashmasy» [On Phonetic Changes Of Quoted Words In Kazakh], Yeni Türkiye Dergisi, Ocak, 549-554(2018), [in Turkish].
19. Omarbekov S. Kazaktyn auyzeki tilindegi zhergilikti erekshelikter [Features of the Kazakh spoken language] (Kazak til biliminin anthologyasy, Pavlodar, 2008, 223 p.), [in Kazakh].
20. Doskarayev Zh. Kazak tilinin zhergilikti erekshelikteri [Dialectical features of the Kazakh language] (Kazak til biliminin anthologyasy, Pavlodar, 2010, 155 p.), [in Kazakh].
21. Kurmanbaiuly Sh., Adilov M. Abay tilinin erekshelikteri [Abay language features] (Sardar, Almaty, 2020, 384 p.), [in Kazakh].
22. Kazak tilinin aimaktyk sozdigi [Dialectological dictionary of the Kazakh language] (Arys, Almaty, 2005, 824 p.), [in Kazakh].
23. Bizakov S. Variant sozder sozdigi [Dictionary of Kazakh language variants] (Bilim, Almaty, 2000, 320 p.), [in Kazakh].
24. Uiykbayev I. Kazirgi Kazak Tilindegi Varianttylyk problemasy [Problems of variant forms of the Kazakh language] (Gylım, Almaty, 1976, 144 p.), [in Kazakh].
25. Gabain A. Eski Turkchenin Grameri [Grammar of the Ancient Turkic language] (TDK Yayınları, Ankara, 2007, 313 p.) [in Turkish].
26. Ahanov K. Til biliminin negizderi [Fundamentals of linguistics] (Sanat, Almaty, 1993, 496 p.), [in Kazakh].
27. Yılmaz E. "Altaistik Baglamynda Mazharzha-Turkche Dil İlishkileri" [Hungarian-Turkish Language Relations In Altaistic Context], Bilig, 74, 287-308(2015), [in Turkish].

Авторлар туралы мәлімет:

Петек Ержан – Ph.D., түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің меңгерушісі, Түркия мемлекеттік Газиосманпаша университеті, Тоқат, Түркия.

Әділов Марлен Ерланұлы – Ph.D., түрік тілі мен әдебиеті бөлімі оқытушысы, Түркия мемлекеттік Газиосманпаша университеті, Тоқат, Түркия.

Petek Ercan – Ph.D., Head of the Department of Turkish Language and Literature, Tokat Gaziosmanpaşa University, Tokat, Turkey.

Adilov Marlen Yerlanuly – Ph.D., Teacher of Turkish Language and Literature, Tokat Gaziosmanpaşa University, Tokat, Turkey.

G.A. Begimova*¹
K.K. Kenzhalin¹
G.S. Seidagaliyeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Humanitarian and legal college of KazGUU, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Corresponding author: gukjik_76@mail.ru

National and cultural knowledge of plant lexemes in Kazakh and Turkish languages

Abstract. *When a person learns about the world, he first of all aims to reveal its secrets, riddles, in order to see and accept various objects in the environment, to become an integral part of it and to create daily life. Although the trend started in ancient times, it is still recurring today. Because learning and an interest in the process, is a quality specific to humanity. As a result of this knowledge, the language is enriched, thought is improved, various legends, myths, and stories are born. That is, what is achieved in knowledge - with the help of our language, and the worldview itself unfolds along the same line in the minds of mutually related, similar peoples. From this point of view, the definition of the national-cultural cognitive character in the lexemes related to plants in the Kazakh and Turkic languages is very relevant from the point of view of studying the worldview. Plants have the same meaning in the life of humanity united by four elements that make up the basis of life (water, air, soil, fire). It maintains the balance of nature with the soul, animals and people. Observing the worldview about plants of the Turkic period, we can see that they played the same special role as animals. This idea is evidenced by ancient legends, rites and rituals, myths, stories related to plants. In this article, we tried to study the mythology of the two peoples, to show and analyze the myths and legends of the origin of plants.*

Keywords: *mythology, legends, lexeme, national-cultural knowledge, plant names, symbolic meaning.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-134-1-144-153>

Received: 27.01.2021 / Approved: 14.02.2021

Introduction

Each plant has several symbols and meanings as a concept. Plants are sometimes the title of literary books («Flowers and Light», «Letters in the Flower Bark», «Anatolian Flowers», «Flowers and Sword Songs», «Raugash Blooms Early»); sometimes they are used as a symbol of different feelings (flowers/love), sometimes as a symbol of one region, place of work, newspaper and magazine (Urgench fruit, Bukhara melon, «Baldyrgan» magazine, «Akzhelken» magazine,

etc.). Each plant has a different meaning, and a tree has a special place in the plant world. Tree has become a cult for the Turkic community. In the field of mythology, tree (baiterek) is represented as a symbolic image that connects three identical cosmic spaces called the underground, the earth's surface and the sky. Trees are often used in human communion with God, in rituals associated with blessings, in ancient shamanic rituals and in conversions.

Plants have a symbolic meaning in mythology. When humans study nature, they are deeply

moved by the maturity and appearance of plants. Therefore, they used plants as a symbolic tool to pass on their experiences of life to future generations [1, 29].

Methods

The motives behind the origin of plant names in the two vernacular languages, their names, which are similar to other phenomena, are compared and their commonalities and differences are identified.

The article uses traditional descriptive, systematic, grouping, analytical methods for the study. Attention was also paid to the ethnolinguistic approach to describe the linguistic meaning of some names based on folk concepts.

Although not all of the plants used today in the geography of Kazakhstan and Anatolia, we know that some of them are related to old beliefs. In line with this idea, we will study the legends about the origin of plant names, the origin of plants, with the idea that they can contribute to the field of ethnolinguistics of the Turkic peoples. To do this, it is necessary to make a mythological analysis, taking into account the plants with legends and stories. Focusing on the flora and considering ways to name them will help to get a closer understanding of the Turkic worldview and belief system.

Discussion and results of the study

Looking at the cultural structure of the Turkic nation, we see that there are traces of different religions. Today, these traces have become part of our culture. They are a line of knowledge that is passed down from generation to generation, once as a superstition, once as a traditional ritual, and at the same time as a sacred principle. In any case, this cultural process is a reflection on the concept of the creation of the universe.

One of these cultural processes is the cult of the tree, which is a sacred element of the ancient Turkic religion. According to researchers of ethnography and ethnolinguistics, for Turks who have converted to Islam for ten centuries, one can find traces and deep traces of shamanism, mountain and tree cult [2, 255].

One of the most important trees for the Turkic peoples is the juniper. In Turkish, this tree is called ardiç («juniper»). A fragrant shrub with round black fruits used as medicine, the leaves of which do not fall even in winter [3, 116]. Juniper is one of the most famous trees in the Turkic world, which is believed to have been planted by God. Juniper is a symbol of purity and sacredness. It is used to ignite, purify, and cast out evil spirits. Therefore, it is burned against the devil, evil spirits and to cure diseases that afflict people and animals [4, 224-226]. In addition, Altai shamans used to remove the newly formed shaman's alarm with juniper smoke before making their way [5, 58]. Nasiruddin Rabguzi's book «Kissa sul-anbiya», which once spread throughout the Turkic world, contains an interesting story about juniper. This story was later edited and included in the book «Traditions speak».

“Adam and Eve sinned before God by eating the forbidden fruit in Paradise. God was angry and sent them out of Paradise. God ordered the angels:

- Take off the clothes of Paradise and throw them both on the ground! When they heard this, they fled. Angels do not dare to catch them. At that moment, Adam was struck by a branch of a berry tree. Despite the resistance, he sweeps his clothes with his twigs. The angels are surprised to see the roughness of the berry tree.

The tree said: «God's command is supreme». Naked, Adam and Eve get a leaf from the fig tree and cover themselves with shame. The juniper tree provides shelter and allows them to sit in the shade.

At that moment a melody came from Allah:

- Berry tree, it is better to obey My command. But you were cruel to my servants. Don't be so rude. I will punish you for this rudeness. You will no longer live in paradise, but on earth. Humans do not plant you on purpose. You grow up far away from the water. Your body will be covered with thorns, and your tree will be strong. Since then, it has grown far from water. People don't plant it on purpose. The berry tree blossoms have a special scent because they used to grow in the garden. And to the fig tree:

- Oh, figs! You honored my servants and gave him a leaf. You showed them kindness and

generosity. That is why I bless you and clothe you. You will be the food of the human race. If anyone is sick, let him eat your fruit and be healed. Enjoy your nutritious juice. Except for you, only the inside of one of the fruits and the outside of the other can be eaten. Let your stomach and your outer skin be food for man. Since then, the fig tree has become a fruit of delight.

Juniper tree: - You helped my caliph. You have taken refuge in me. That's why I'm going to give you a scent. I will put it on your leaves. It is from this God-given quality that the burning of juniper leaves a wonderful odor. Because of its leaves, it removes the inside of the house and the empty cradle, eliminating the influence of demons «[6, 146].

There are many place names, proverbs and regular expressions associated with juniper in Anatolia. All this is based on the above mythological description of the juniper tree. The juniper tree often grows in mazars, mausoleums, water and rocks. Therefore, people believe that this tree has miraculous powers [7, 19].

In Turkish culture, in addition to seeking a cure for the disease, it is clear that the juniper wants help to have children. For example, in the epic «Manas» it is said that barren women who spent the night in the «Arshaly mazar» had children. One of the heroes of the saga, Almanbet, was born from the wine of «Arshaly mazar».

One of the greatest goals of mankind is to be close to God they believe in, to convey to him various desires and wishes. Many measures and actions have been taken to achieve this. One of these links in the ancient Turkic culture is the Christmas tree, which unites the three cosmic worlds. The tree is considered sacred because it is beautiful and green for four seasons. According to Altai mythology, after creating the Dead Man, he used the raven to bring life from heaven. The raven clings to the beaks and sets off. He endures hunger no matter how hard it is. But when he got there, he saw a dead cow. When he sees her, he is very sad. At this time, the beaks fall on the coniferous trees, such as spruce and juniper. Therefore, these trees remain green for four seasons. In Turkic epics, the spruce tree, which symbolizes resurrection and prosperity, is

believed to protect those who hide in him, just as God protects people [8, 35]. One of the most popular legends among the Turks is the enmity between pine and saxaul. According to the stories, God gave permission to settle in the trees. Pine and saxaul are located in a low, green valley. But they compete with each other. «Stay there, stay here» shouting at each other they spend the day and beat each other. Saxaul shakes its stems, shoots small needles into the pine and stabs. Saxaul is beaten with a thick pine branch. God, who hated competition, poured out his wrath on them. Fleeing the flood, the pine takes refuge in the mountains and the saxaul in the desert. In the fertile, lowlands, he planted trees of artistic character that live in peace. The sharp thorns on the trunk and branches of the pine tree were once small needles pierced by saxaul. Due to the heavy blows of the pine, the body of the saxaul became rough [9, 293]. And in Rabguzi's «Kissa sul-anbiya» there is an interesting story about the fruit of grapes. "When the devil gets on the ark, he tempts everyone and causes a rebellion. One day he stole a bunch of grapes from a box.

Noah searched, but the grapes were gone. When asked about the animals, none of them saw it.

- Devil, did you get the grape seed? - he asks.

- No. What for? A sparrow was eating your grapes, - he lied. All animals went to the sparrow. The poor sparrow screams and justifies. Nobody listens to him. The saying, «It squeaked like a sparrow,» has been left from that story.

An angry sparrow cries because it is so bad. Noah believed him. The noise is suppressed. After seeing the tears, the animals calmed down.

Noah to the Devil:

«Oh, you bastard, return the grain, or you'll be in a difficult situation,» he said. The Devil:

- Yes, but I have a requirement, - he says.

- Tell me your requirement.

- When the vines are replanted tomorrow, let me water them three times. If you say no, I will swallow, - he threatens.

- Agreed.

The devil returns the seed.

The day will come when the water will dry up and the land will dry up and the vineyards will be

planted. Noah surrounded the Devil and watered the vineyard twice with the rivers Ranjibil and Salsabil. When it was the Devil's turn, he watered the first fox's small bowel movement, the second dog's bowel movement, and the third pig's bowel movement.

As Noah watered the first spring of Salsabil, the grapes were filled with delicious juice. As it is irrigated by the Ranjibil spring, it turns into raisins when it dries. Because of the Devil's touch, the fruit of the vine becomes bitter and turns into intoxicating wine. A person who drinks wine is like a fox. When he drinks a lot, he snarls and chews like a dog. When he faints, he lies down in the swamp like a pig.

Noah was the first to water the grapes, so the fruit ripens faithfully. When the juice is opened, it turns into dirty water. The grapes had a special quality because of the water of Paradise. The saying, «Whoever has raisins in his house, the angels will be in his house» is from Noah «[10, 316]. Many legends about fruits are based on their properties, the cure for the disease. For example, the following legend clearly states:

One of the angels asked Allah:

- Oh God, what would you eat if you ate three meals a day like humans?

God said:

- I ate peaches in the morning, grapes in the afternoon and figs in the evening.

- When sick?

- Pomegranate.

«When tired?»

- Melon.

«When thirsty?»

- Watermelon.

- If you want to sleep?

«Oleaster.

- If you can't sleep?

- Apples, - He says [11, 368].

According to legend, every fruit and vegetable cures various diseases. It is said that the great healer, who knew the secrets of all plants and understood the cure for all diseases, used it effectively. There is a legend among the Uyghurs in the form of a conversation about how Ulykpan learned about the healing properties of plants:

The great ruler was a scientist who cured all diseases in the world. One day old man was going

to die. «If I die, who will heal these people?» - One day a thought comes to mind. He said to fill the table with all the fruit:

- Tell us who has what qualities. If the next generation is sick, let them eat you! - says. The first to speak were the four or five rice scattered on the table:

- I do not like food. I took note of the Prophet's precious teeth. I was nourished by Surah Yasin. I will give you strength, the one who ate me, - he said.

The second pumpkin spoke:

- The power of all food. I give strength to the weak, to the sick. I will cure liver disease, - he said.

Then the carrot spoke:

- A source of vitamins, a cure for eye diseases. I improve eye health and increase vision. Drinking carrot juice will open the child's attention to knowledge and increase his ability to think, - he said.

Cabbage was not looking. He spoke:

- What a lot of clothes, seventy layers of blue clothes. It does not rain, it does not shrink, and if you eat a lot of cabbage, it will prevent aging, - he said.

Then the onion:

- I am short, I have nine layers of tone. I am the food of the country, I have both healing and cure. When you peel me, tears come to your eyes, and the flu and cough go away from home.

Then the potato:

- I give color to food, I make starch from warehouses. Who doesn't know me, I have a cure for all diseases, - he said.

Cucumber did not hesitate to introduce himself:

- My name is cucumber, but often watered. Eating cucumber relieves fatigue and relieves pain. It cleanses and brightens the skin.

It's beetroot's turn:

- I decorate the whole salad, I taste the food. If you squeeze the juice and drink it, I will destroy the food, - he said.

Then the melon:

«Let those who have liver and bladder disease eat melon,» he said.

Watermelon came out in the middle:

«I will satisfy your hunger and satisfy your thirst,» he said.

After the vegetables, the fruits spoke. The first apple came out and rolled along the tree:

- I am a symbol of beauty and health. If you eat an apple every night, you don't need a doctor, - he said proudly.

Then the grapes:

- An angel liked a house with raisins, a paradise he brought, a spring he watered. It improves the body, rejuvenates yourself, - he said.

Then the date:

- During fasting I will be the decoration of the table. I have a tooth-like grain and a ribbon. I am the cure for a thousand and one diseases.

Then the banana:

- I am the favorite fruit of children. I am the only fruit in the world that does not cause allergies.

Then peaches: Peaches prolong life, - he said.

Then currants:

- If you eat currants, your eyes will be sharp and your body will be full of energy. Look, baby! I am acid red. I am a sweet juice only when it is black, - he said.

Then Cherry spoke:

- I'm cherry. I love the sun. I will beautify skin, nails and hair.

Then strawberries:

- Sweet children are in a hurry to eat strawberries. The smell made my nose, and so does my perfume. My leaves will heal when you cough, - he said.

Then the nut: - I have a hard armor, it's a mess. If you want to be smart, eat nuts every day, - he said.

Then the pomegranate:

- I am three hundred years old, people are in a hurry to eat. The more juice you drink, the more blood you have.

Then the pineapple introduced itself:

- I'm like a melon. I don't want a cold. In countries where there is no winter, growing pineapple. I will strengthen your bones. If you eat a lot of pineapples, I will reduce joint pain. It is said that the great ruler, after hearing all this, told it to mankind and inherited it [12, 60-64].

The legend of the melon growing in the garden also says that it came from heaven: "The essence of the melon came from paradise. The angel Gabriel brought watermelons to each prophet as a gift from God. Muhammad also brought a melon from heaven to the Prophet. The prophet took him in his arms and thanked God. After holding the melon for a while, ten fingerprints disappeared. That's why the melon peel is cut into slices». The legend of the watermelon says that it was inherited by Eve. «Eve has lived for a thousand years and it's time to go on her final journey. He calls his children and talks to them. Cut off the offspring:

- My mother, when you were born, we were comforted by breastfeeding. We took nourishment from your mouth and fell in love with you. That is how we learned God's mercy. The milk of one breast was a drink, and the milk of one breast was food. There was no food more delicious than your white milk. Now you are immortal. Leave us a legacy that will not forget your white milk, - he asks.

When Eve pressed the two breasts together, two grains sprouted. The children take it and sow it in the ground. From it came a watermelon. When the watermelon was ripe, the children ate it and tasted the milk of their immortal mothers. On the one hand, they satisfy their thirst, and on the other hand, they satisfy their hunger. That's why the Kazakhs call watermelon the legacy of Mother Eve. And the fact that the watermelon is blessed and satisfies the thirst is one of the qualities given to us by our mother Eve "[9, 308]. Medicinal plants were used to heal and cure people. Their secrets have never been hidden from the public. Etymological myths of the Turkic peoples tell about their origin: "After being expelled from Paradise, Adam descended to Mount Sarandib in India, and Eve descended to Mount Jeddah. They both cried for God's forgiveness. The angels could not comfort them. Then the Almighty said:

- Don't cry, don't comfort. Their tears are my gratitude, - he says.

Thousands of herbs, such as mint, adyraspan, rose hips, dermene, shaikurai, raspberry, licorice, and kiikot, grow from the place where Adam's

tears flowed. Thousands of fragrant herbs and fragrant flowers, such as cloves, smallpox, henna, and hyacinth, grew from Eve's tears. Pearls, corals and pearls are formed from the youth of both of them.

Adam and Eve had two sons, Cain and Abel. Out of jealousy, Cain stoned Abel to death. White thorns and bushes grew where Abel's blood was shed "[9, 302].

The most common legends of the Turkic peoples are related to rice, wheat and barley. This is understandable. After all, the peoples of the steppes have long been aware of the value of food, and they were considered by the judge. The proverb «Barley and wheat are food, gold and silver are stones» also indicates this.

In ancient times, wheat grew on its own. There will be a severe drought in one year. Due to the scorching heat of the day and the lack of moisture, the horrors of the plant shrink. At the same time, the plant, striving for survival, begins to encircle the so-called White Wheat on all sides. Strong roots take water from the ground where the wheat grows. The food around him is being torn out. Some large shrubs deliberately stand in the sun and do not let in light. Thus, the condition of white wheat is getting worse day by day.

Eventually, he will die. Then he runs and asks for help from all the animals. He also begs the birds, big and small, to fly over him. But no one listens to his pleas.

Just as he was about to die, he met a hunter with a bow and a spear in his hand. With tears in his eyes, Wheat mourns Adam and describes his life from beginning to end.

After some thought, the man finally accepts the wheat request. He puts his bow on the ground, rests his spear on a bush, rubs his wrist and immediately starts to work. He pulls out all the weeds around the white wheat by hand. The spearheads of the wheat are torn off with the tip of their spears. Then he goes to a nearby spring and fills his turban with water.

Weakened white wheat is soaked in clear water, and after getting rid of the enemy, which has come to destroy it, it straightens up and blossoms.

People also come and go from time to time and take care of the white wheat. The weeds are periodically watered, not allowing the grass and thorns near the wheat.

Then in the fall the wheat turns yellow. The whole grain, like a bulb, is given to Adam without scattering a single grain.

A person keeps a gift of grain for one autumn and one winter. After the spring, thanks to the fee and the axle, the leveling in front of the house loosens the ground and sows the seeds. During the summer, weeds are removed, watered and adjusted on time. Finally, in the fall, Adam gets a sack of wheat from where he sowed. Next year - one sack, then - ten sacks, and then - a thousand sacks, the shepherd will gradually multiply wheat into millions of sacks.

This is how the inseparable friendship of man and white wheat began in ancient times «[13, 89]. Another religious legend describes the story differently: "God sent Adam a grain of wheat and said:

«O Adam, if you sow the seed in the ground and prepare it well, it will be the most nutritious food for you,» he said.

Man sows wheat in the ground and adjusts it. Wheat also ripens in autumn. He harvests wheat, thinking, «How many days will I be able to retire?» He is also very hungry. He took a grain of wheat and asked, «How does it taste?» - he puts in his mouth. You can't taste it when you chew it. The man became angry and said, «What a waste of work!» - he begins to beat the wheat with a giant stone. After a while, his anger subsides and he becomes very tired. When he looked at the wheat, he saw that it was empty. «It simply came to our notice then. No matter how much I hit, it was not rubbed. If I don't destroy it, I won't forget my wasted work,» he said. But she is tired, and she wants to breathe.

God Almighty to the wind:

«Go and pull out the wheat and clean it,» he says. The wind blows away all the husks of wheat, leaving only the crop. Adam wakes up and begins to grind the wheat. He throws the white crumbs into the water, saying, «I'll destroy it forever.» He sees that it does not leak water, but

becomes a storage object. Wheat flour became dough.

The man puts the dough on the fire, saying, «If you don't leak, you will burn.» It turns red and smells sweet.

Then Adam said:

«Yes, God.» What is the secret? - he asks. Allah:

- Oh, Adam, I said, «Wheat is your destiny.»

Now taste the bread. Let there be food.

A person eats bread saying «bismillah». The taste is delicious and the stomach is full. Only then did man realize that wheat had become food. He knew that God had brought him up to be a farmer "[9, 304]. Turkish scientist and researcher Hatice Kelpetin cites the following legend about rice:

"In the battle of Uhud, the lower shovel of the Prophet Muhammad was broken. One of the Companions found a broken tooth. The prophet does not dare to grind his teeth. The tooth was buried in a corner of the house.

White rice grows where the teeth are buried. The Companions called the Prophet. The Prophet came and recited Surah Yasin and prayed. He said to the Companion:

- God made rice out of my teeth. I gave him the power of Yasin. Do not trample it underfoot.

Since then, people have respected rice. After the Prophet's prayer, rice became a nutritious and auspicious meal "[12, 112]. This legend has long been widespread among the Kazakhs. Also, the Kazakh legend «Dog's inheritance» describes how the wheat crop survived: «In ancient times, the grain of wheat was much larger than today.

As soon as he lifts his head from the ground, the wheat grows. A foolish woman bragged about the abundance of bread and wiped her tail with a grain of wheat. When God saw this, he became angry and tried to destroy the wheat. Then a dog

came running to him and said, «Even if you take a man's, leave it to me.» Then God will leave a little grain in the head of the wheat. Now we are eating the bread of that dog "[14, 97].

Some many other legends and stories can be found in the Turkic peoples, told on a common motive, testifying the cultural phenomena of the two peoples. The rest is up to the future.

Conclusion

From a diachronic (chronological) point of view, in the concept of «plant» there is a «historical» layer after the mythological layer. The main feature of the «historical» layer, which is taken conditionally, in our opinion, is the view of plants, the plant world in general, in terms of the need for human life.

After passing through the mythical period, the way of thinking and worldview of mankind, which has got rid of or has begun to get rid of the mythological way of thinking, will change. People will adapt the environment, flora and fauna in accordance with economic and subsistence interests, adapt them to the needs and look at them differently. It is the main feature of a new approach, cognition – pragmatic knowledge, attitude. First of all, they took into account the information about plants, animals, natural objects, the environment, which are necessary for human life and economy, and based that information on the names of local geographical objects. In other words, the informational value of the names of individual members of the flora was the basis for the names of many local geographical objects. All these legends testify to the widespread knowledge of plants among the Turkic peoples. One of the peculiarities is that it has become an archetype, a national code of the Kazakh people.

References

1. Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. Зерттеу / Б. Қанарбаева. - Алматы: «Жазушы», 2004. - 288 б.
2. İnan A. «Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü», Makaleler ve İncelemeler / A. İnan. - Ankara: TTK Basımevi, 1991. - 325 s.

3. Emiroğlu K. Uygurluk ve Bitki Adları / K. Emiroğlu. – İstanbul: Tarih ve Toplum, 1984. -210 s.
4. Ergun P. Türk Kültüründe Ağaç Kültü / P. Ergun. - Ankara, Ötüken Yayınları, 2004. -285 s.
5. Anohin A.V. Altay Şamanlığına Ait Materyaller. – Konya: Kömen Yayınları, 2006. -161 s.
6. Бопайұлы Б., Керімбай С., Төлеген М., Нәби Ә., Тасболат А. Салт-дәстүр сөйлейді. Отбасы хрестоматиясы / Б. Бопайұлы, С. Керімбай, М. Төлеген, Ә. Нәби. - Алматы: «Орхон» Баспа үйі, -2014. - 600 б.
7. Öz H. Mersindeki Ziyaret Yerlerinin Halkbilim Açısından İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi / H. Öz. – Mersin: Mersin Üniversitesi, 2008. - 158 s.
8. Özkan Ş. Anadolu Türk Folklorunda Bitki Adlarının Veriliş Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme / Ş. Özkan. – Konya: Selçuk Üniversitesi, 2012. - 50 s.
9. Бопайұлы Б., Керімбай С., Төлеген М., Нәби Ә. Әлдиден эпоэка дейін. Отбасы хрестоматиясы / Б. Бопайұлы, С. Керімбай, М. Төлеген, Ә. Нәби. – Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2014. - 120 б.
10. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі / А. Ысқақов, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1966. - 240 б.
11. Öger A. Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler). Yayınlanmamış Doktora Tezi. - İzmir, - 2008.
12. Қалназаров А. Диқан қазынасы. Қазақ халқының диқандық-егіншілік, бағбандық дүниетанымына негізделген фольклорлық жинақ / А. Қалназаров. - Ақмола облысы: А.И. Бараев атындағы АШҒӨО, 2019. – 200 б.
13. Қанахин Ә. Қарт сарбаз хикаясы: повестер мен әңгімелер / Ә. Қанахин. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1986. - 432 б.
14. Бабалар сөзі. Жүз томдық. 78-том. Қазақ мифтері. – Астана: «Фолиант», 2011. - 448 б.

Г.А. Бегимова¹, Қ. Қ. Кенжалин¹, Г.С. Сейдағалиева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²ҚазГЗУ гуманитарлық заң колледжі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдіктерге қатысты лексемалардағы ұлттық-мәдени таным

Аңдатпа. Адам әлемді таныған кезде, ең алдымен, қоршаған ортадағы түрлі нысандарды көру, қабылдау арқылы оның сырын, жұмбағын ашуға талпынады, тұрмыс-тіршілігінің ажырағысыз бір бөлігіне айналдыруға, күнделікті кәдесіне жаратуға тырысады. Бұл үрдіс көне замандардан бері жүріп келе жатса да, әлі күнге дейін қайталану береді. Себебі таным, тануға деген қызығушылық – адамзатқа ғана берілген қасиет. Сол таным нәтижесінде тіл байиды, ой жетіледі, неше түрлі аңыздар, мифтер, хикаялар туады. Танымдағы қол жеткізген дүниелер – тілдің көмегімен жарыққа шығады. Ал дүниетаным өзара туыстас, ұқсас халықтардың санасында бірдей желіде өрбиді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдіктерге қатысты лексемалардағы ұлттық-мәдени танымдық сипатын анықтау дүниетанымды зерделеу жағынан өте өзекті. Өсімдіктер адамзат өмірінде тіршіліктің негізін құраушы төрт элементпен (су, ауа, топырақ, от) бірдей маңызға ие. Ол жан-жануарлар мен адамдармен бірге табиғаттың тепе-теңдігін сақтайды. Түркі әлеміндегі өсімдіктер жайлы дүниетанымға көз салғанда, олардың жан-жануарлар сияқты айрықша рөлді еншілейтінін көреміз. Өсімдіктерге қатысты наным-сенімдер, жоралғылар мен ритуалдар, аңыз-әпсана, миф, хикаялары да осы ойды айғақтай түседі.

Мақаламызда қос халық мифологиясын зерделеу, аңыз-әпсаналарындағы мифтері мен қиссаларындағы өсімдікке қатысты түсініктерін көрсетіп, талдауға тырысамыз.

Түйін сөздер: мифология, аңыз-әпсана, лексема, ұлттық-мәдени таным, өсімдік атаулары, символдық мағына.

Г.А. Бегимова¹, К. К. Кенжалин¹, Г.С. Сейдағалиева²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

²Гуманитарно-юридический колледж КазГЮУ, Нұр-Сұлтан, Казахстан

Национально-культурные познания в лексемах растений на казахском и турецком языках

Аннотация. Когда человек познает мир, он прежде всего стремится раскрыть его тайны, загадки, увидеть и принять различные объекты в окружающей среде, стать ее неотъемлемой частью и соиздать на нашу повседневную жизнь. Эта тенденция до сих пор повторяется, хотя и берет свое начало с древних

времен. Потому что познание, интерес к нему - это свойство, данное только человечеству. В результате этого познания язык обогащается, совершенствуется мысль, рождаются различные легенды, мифы, истории. То есть, то что достигнуто в познании - с помощью нашего языка, а само мировоззрение разворачивается по одной линии в сознании взаимно родственных, схожих народов. С этой точки зрения определение национально-культурного познавательного характера в лексемах, относящихся к растениям в казахском и тюркском языках, весьма актуально с точки зрения изучения мировоззрения. Растения имеют одинаковое значение в жизни человечества объединенных четырьмя элементами, составляющими основу жизни (вода, воздух, почва, огонь). Она поддерживает баланс природы с душой, животными, людьми. Наблюдая за мировоззрением о растениях тюркского периода, мы можем заметить, что они играли такую же особую роль как и животные. Об этой мысли свидетельствуют древние предания, обряды и ритуалы, легенды, и мифы, истории связанные с растениями.

В нашей статье мы попытались изучить мифологию двух народов, показать и проанализировать мифы и предания происхождения растений.

Ключевые слова: мифология, мифология, лексема, национально-культурное познание, названия растений, символическое значение.

References

1. Kanarbayeva B. Kazaktin nanim-senimderinin folklordagi korinisi [Manifestations of Kazakh beliefs in folklore] (Zhazushy, Almaty, 2004, 288 p.), [in Kazakh].
2. İnan A. «Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü», Makaleler ve İncelemeler, 2 c., [Mountain, Tree (Forest) and Pınar Cult in Turkish Tribes », Articles and Reviews] (TTK Basımevi, Ankara, 1991, 325 p.), [in Turkish].
3. Emiroğlu K. Uygarlık ve Bitki Adları [Civilization and Plant Names] (Tarih ve Toplum, İstanbul, 1984, 210 p.), [in Turkish].
4. Ergun P. Türk Kültüründe Ağaç Kültü [Tree Cult in Turkish Culture] (Ötüken Yayınları, Ankara, 2004, 285 p.) [in Turkish].
5. Anohin A.V. Altay Şamanlığına Ait Materyaller [Materials of the Altai Shamanism] (Konya, Kömen Yayınları, 2006, 161 p.) [in Turkish].
6. Bopayuli B., Kerimbay S., Tolegen M., Nabi A., Tasbolat A. Salt-Dastur soyleidi. Otbası hrestomatyası [Traditions speak. Family anthology.] (Orhon, Almaty, 2014, 600 p.), [in Kazakh].
7. Öz H. Mersindeki Ziyaret Yerlerinin Halkbilim Açısından İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi [An Analysis of the Visiting Places in Mersin in terms of Folklore. Unpublished Master's Thesis] (Mersin Üniversitesi, Mersin, 2008, 158 p.), [in Turkish].
8. Özkan Ş. Anadolu Türk Folklorunda Bitki Adlarının Veriliş Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme. [An Investigation on the Stories of Giving Plant Names in Anatolian Turkish Folklore], (Selçuk Üniversitesi, Konya, 2012, 50 p.), [in Turkish].
9. Bopayuli B., Kerimbay S., Tolegen M., Nabi A., Tasbolat A. Aldiden Eposka deyin. Otbası Hrestomatyası [From the beginning to the epic. Family anthology] (Orhon, Almaty, 2014, 120 p.), [in Kazakh].
10. Iskakov A., Syzdykova R., Sarybaev Sh. Kazak dilinin etimologiyalik sozdigi. [Short etymological dictionary of the Kazakh language], (Gılım, Almaty, 1966, 240 б.) [in Kazakh].
11. Öger A. Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler). Yayınlanmamış Doktora Tezi [A Study on Uyghur Legends (Analysis and Texts). Unpublished Ph.D. Thesis] (İzmir, 2008.), [in Turkish].
12. Kalnazarov A. Dikan kazınası. Kazak halkının dikandik-eginshilik, bagbandik duniyetanimına negizdelgen folklorlik jinak [Farmer's treasure. Folklore collection based on the worldview of the Kazakh people in agriculture and horticulture] (A.I. Barayeva Agricultural Research Center, Akmol Oblisi, 2019, 200 p.), [in Kazakh].

13. Kanahin O. Kart sarbaz hikayasi: povester men angimeler. [The story of an old soldier: stories and tales.] (Zhazushy, Almaty, 1986, 432 p.) [in Kazakh].

14. Babalar sozu. Juz tomdik. 78-tom. Kazak mifleri. [Words of ancestors. One hundred volumes. Volume 78 Kazakh myths.] (Foliyant, Astana, 2011, 448 p.) [in Kazakh].

Information about authors:

Begimova Gulzhanat Abdrahmanovna – Candidate of Philology Sciences, Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Kenzhalin Kuanyshbek – Ph.D., Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistic, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Seidagaliyeva Gulmira Sairanovna – Master of Arts, teacher of the Kazakh language and literature, Humanitarian, and legal college of KazGUU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Бегимова Гүлжанат Абдрахмановна – корреспонденция үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, түркітану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Кенжалин Қуанышбек – Ph.D., Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-сұлтан, Қазақстан.

Сейдағалиева Гүлмира Сайрановна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті оқытушысы, ҚазГЗУ гуманитарлық заң колледжі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Редактор: **Р.А. Нургазина**

Журнал менеджері: **А.А. Тубышева**

Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
-2021. - 1 (134). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 154 б. Басуға қол қойылды: 29.03.2021
Шартты 9,6 б.т. Таралымы - 7 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика
журнал сайтында берілген: <http:// bulpolit.enu.kz>

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды